

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАВЗЮК АНАТОЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 342.7 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО
ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 081 – Право

Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ А. А. Павзюк

Науковий керівник –

Афанасьєва Мар'яна Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Павзюк А. А. Використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення: конституційно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» - Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2023.

Дисертація присвячена конституційно-правовому дослідженню використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, розкриває потенціал і виклики забезпечення громадської участі в цифрову епоху. У роботі наголошується на важливості постійного діалогу між ученими, законодавцями, технологами і громадянськістю, адже це сприяє кращому розумінню і вирішенню проблем, пов'язаних з використанням е-технологій у сфері народного волевиявлення. Дисертація також визнає потребу в подальшому розвитку інфраструктури і забезпеченні широкого доступу до Інтернету в Україні, щоб усі громадяни мали рівні можливості участі в електронному волевиявленні.

Дисертаційне дослідження пропонує аналіз різних аспектів використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, зокрема з точки зору їх відповідності конституційним нормам і принципам, регулювання, виявлення проблем і визначення шляхів їх вирішення.

У першому розділі розглядаються теоретичні аспекти застосування е-технологій у контексті народного волевиявлення. Автор зосереджує увагу на визначенні теоретичних засад волевиявлення в епоху цифрових технологій, розбирає право на народне волевиявлення в сучасних умовах і аналізує розвиток основ народного волевиявлення в контексті е-технологій. Загалом подана дисертація становить собою ключовий аналіз ролі е-технологій у процесі народного волевиявлення і може стати фундаментом для майбутніх

наукових розробок і практичних рішень у даному напрямі.

У другому розділі виконується конституційно-правовий аналіз застосування е-технологій у процесі народного волевиявлення. Автор вивчає конституційні засади демократії в контексті е-технологій, описує нормативне регулювання використання цих технологій в Україні та висвітлює особливості їх застосування при здійсненні народного волевиявлення. Важливою складовою дослідження є аналіз міжнародного досвіду використання е-технологій у процесі народного волевиявлення, що може стати основою для подальшої адаптації найкращих практик в Україні.

Третій розділ зосереджено на проблемах використання е-технологій у процесі здійснення народного волевиявлення в Україні. Автор аналізує існуючі виклики і пропонує шляхи їх вирішення, а також розробляє рекомендації щодо використання е-технологій у даному контексті. Дисертація сприяє розумінню того, як використання е-технологій може трансформувати процеси народного волевиявлення, зробити їх більш ефективними, доступними і прозорими, але водночас розкриває й ті проблеми, які можуть виникнути в означеному контексті.

Дисертація вперше в Україні пропонує комплексний аналіз використання е-технологій у процесі здійснення народного волевиявлення. Результати дослідження можуть бути корисними для законодавців, правозахисників, учених і всіх, хто зацікавлений у розвитку е-технологій та демократії в Україні.

Дослідження має суттєві теоретичну і практичну складові. З теоретичної точки зору воно розширює розуміння ролі е-технологій у сучасному процесі народного волевиявлення, показує їхній вплив на конституційні права громадян і демократичні процеси в Україні. З практичної точки зору рекомендації, що наведені в роботі, можуть сприяти вдосконаленню законодавчої та інституційної бази використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. Крім того, пропонуються конкретні рішення щодо

проблем, які виникають при використанні е-технологій у процесі здійснення народного волевиявлення, та розроблені стратегії подальшого вдосконалення їх використання з урахуванням конституційних принципів та забезпечення демократичної участі громадян у політичному житті України.

Особлива увага в роботі приділяється висвітленню недостатності законодавчої бази, проблемам цифрової нерівності, питанням конфіденційності й безпеки даних. Важливими є також практичні рекомендації, що формуються на основі дослідження. Пропонуються конкретні шляхи вирішення проблем використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, включаючи законодавчі зміни, впровадження нових технологій, розвиток цифрової грамотності населення та забезпечення кібербезпеки.

Підкреслено, що інтенсивне використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення є не лише важливим елементом сучасної демократії, але й необхідним кроком на шляху до розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Завершуючи дисертацію, автор підсумовує, що використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення стає дедалі більш актуальним і неминучим у контексті глобалізації та цифровізації суспільства. У той самий час наголошується на тому, що впровадження цифрових технологій у сферу волевиявлення вимагає глибокого теоретичного розуміння технічної складової, правового регулювання та врахування специфіки національного контексту. У висновках підкреслюється, що подальше вивчення цієї теми є важливим для розвитку демократії в Україні й адаптації суспільства до викликів цифрової епохи.

У майбутньому робота може бути використана для вдосконалення конституційного законодавства, розробки політик цифрової демократії, підготовки наукових і освітніх програм, а також як інформаційний ресурс для громадськості та всіх зацікавлених сторін.

Ключові слова: е-технології, інформаційні технології, цифрова трансформація, електронне урядування, електронна демократія, виборче право, виборчий процес, права людини, права людини на місцевому рівні, громадянське суспільство, народовладдя, демократія, правова держава.

SUMMARY

Pavzyuk A.A. The use of e-technologies in the implementation of popular will: a constitutional and legal study. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 «Law» in the specialty 081 «Law» - Odesa Law Academy National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Odessa, 2023.

The dissertation is devoted to the constitutional and legal study of the use of e-technologies in the implementation of popular will, revealing the potential and challenges of ensuring public participation in the digital era. The work emphasizes the importance of constant dialogue between scientists, legislators, technologists and the public, because it contributes to better understanding and solving problems related to the use of e-technologies in the field of public expression. The dissertation also recognizes the need for further development of infrastructure and provision of wide access to the Internet in Ukraine, so that all citizens have equal opportunities to participate in electronic expression of will.

The dissertation study offers an analysis of various aspects of the use of e-technologies in the implementation of the popular will, in particular from the point of view of their compliance with constitutional norms and principles, regulation, identification of problems and determination of ways to solve them.

The first chapter examines the theoretical aspects of the use of e-technologies in the context of public expression of will. The author focuses on defining the theoretical foundations of expression of will in the era of digital technologies, analyzes the right to popular expression of will in modern conditions and analyzes the development of the foundations of popular expression of will in the context of e-technologies. In general, this dissertation represents a key analysis

of the role of e-technologies in the process of popular will expression and can become a foundation for future scientific developments and practical solutions in this direction.

In the second chapter, a constitutional and legal analysis of the use of e-technologies in the process of public expression of will is carried out. The author studies the constitutional principles of democracy in the context of e-technologies, describes the normative regulation of the use of these technologies in Ukraine and highlights the peculiarities of their application in the implementation of popular will expression. An important component of the research is the analysis of the international experience of using e-technologies in the process of popular will expression, which can become the basis for further adaptation of the best practices in Ukraine.

The third section focuses on the problems of using e-technologies in the process of the implementation of popular will in Ukraine. The author analyzes existing challenges and offers ways to solve them, as well as develops recommendations for the use of e-technologies in this context. The dissertation contributes to the understanding of how the use of e-technologies can transform the processes of popular expression, make them more effective, accessible and transparent, but also what problems may arise in this context.

The dissertation, for the first time in Ukraine, offers a comprehensive analysis of the use of e-technologies in the process of public expression of will. The results of the study can be useful for legislators, scientists, human rights defenders and everyone who is interested in the development of e-technologies and democracy in Ukraine.

The research provides a significant theoretical and practical contribution. From a theoretical point of view, it expands the understanding of the role of e-technologies in the modern process of popular expression, shows their influence on the constitutional rights of citizens and democratic processes in Ukraine. From a practical point of view, the recommendations given in the work can contribute to

the improvement of the legislative and institutional basis for the use of e-technologies in the implementation of popular will expression. In addition, specific solutions are offered regarding the problems that arise when using e-technologies in the process of expressing the people's will, and developed strategies for further improving their use, taking into account constitutional principles and ensuring democratic participation of citizens in the political life of Ukraine.

Special attention is paid to highlighting the inadequacy of the legislative framework, problems of digital inequality, issues of privacy and data security. Practical recommendations formed on the basis of research are also important. Specific ways of solving the problems of using e-technologies in the implementation of popular will are proposed, including legislative changes, introduction of new technologies, development of digital literacy of the population and ensuring cyber security.

It is emphasized that the intensive use of e-technologies in the implementation of public will is not only an important element of modern democracy, but also a necessary step on the way to the development of the information society in Ukraine.

Concluding the dissertation, the author concludes that the use of e-technologies in the implementation of public will is becoming more and more relevant and inevitable in the context of globalization and digitalization of society. At the same time, it is emphasized that the implementation of digital technologies in the field of will detection requires a deep theoretical understanding, legal regulation and consideration of the specifics of the national context. The conclusions emphasize that further study of this topic is important for the development of democracy in Ukraine and the adaptation of society to the challenges of the digital age.

In the future, the work can be used for the improvement of constitutional legislation, the development of digital democracy policies, the preparation of

scientific and educational programs, and also as an information resource for the public and all interested parties.

Keywords: e-technologies, information technologies, digital transformation, e-government, e-democracy, electoral law, electoral process, human rights, human rights at the local level, civil society, people's power, democracy, rule of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Павзюк А. А. Процедура встановлення результатів виборів при застосуванні е-технологій в Україні. *Держава та регіони*. 2021. Вип. 3. С. 194–197.
2. Павзюк А. А. Умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 8. С. 405–408.
3. Павзюк А. А. Шляхи розвитку основ безпосередньої демократії в Україні в контексті е-технологій. *Науковий юридичний журнал. Правові новели*. 2021. Вип. 15. С. 232–238.
4. Павзюк А. А. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: оприлюднення результатів. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2022. Вип. 7. С. 234–238.
5. Павзюк А. А. Щодо результатів опитування з використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2023. Вип. 3 (55). С. 242–245.

Наукові публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

1. Павзюк А. А. Первинні умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. Т. 1. С. 377–378.
2. Павзюк А. А. Застосування е-технологій у процедурі встановлення

результатів виборів. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та напрямки розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих учених (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 13–15.

3. Павзюк А. А. Окремі проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.). Одеса, 2023. Т. 1. С. 300–303.

4. Павзюк А. А. Щодо статистичних даних з опитування про використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Восьмі таврійські юридичні наукові читання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16–17 черв. 2023 р.). Київ, 2023. С. 197–200.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Е-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ	17
1.1 Здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій.....	17
1.2 Право на народне волевиявлення в умовах е-технологій.....	31
1.3 Розвиток засад народного волевиявлення в контексті е-технологій.....	51
Висновки до Розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ.....	78
2.1 Конституційні засади демократії та їх застосування до використання е-технологій.....	78
2.2 Нормативне регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення.....	92
2.3 Особливості здійснення народного волевиявлення за допомогою е-технологій в Україні.....	111
Висновки до Розділу 2.....	127
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	130
3.1 Аналіз проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення.....	130
3.2 Проблеми впровадження е-голосування при здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення.....	151
3.3 Рекомендації щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні.....	160

Висновки до Розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ.....	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АІТС – Автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система
«Державний реєстр виборців»

ВКУ – Виборчий кодекс України

ВРУ – Верховна Рада України

Е-демократія – електронна демократії

Е-урядування – електронне урядування

ЄІАС – Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори»

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

КМУ – Кабінет Міністрів України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ЦВК – Центральна виборча комісія

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний розвиток інформаційних технологій відкриває нові можливості для здійснення народного волевиявлення і впливає на демократичні процеси в багатьох країнах світу. Використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення стає дедалі більш актуальним і значущим явищем. Це обумовлено зростанням зацікавленості громадськості в більш активній участі в прийнятті важливих рішень, потребою забезпечити більш прозорий, швидкий і ефективний процес прийняття рішень, а також необхідністю впровадження інноваційних технологій у демократичні процеси.

Конституційно-правове дослідження щодо використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення має велике значення в контексті розвитку демократії та забезпечення громадянських прав і свобод. Воно дозволить проаналізувати конституційні засади і правове регулювання використання е-технологій у процесі народного волевиявлення, виявити проблеми, що виникають у зв'язку з їх застосуванням, а також запропонувати ефективні рекомендації та інструменти для покращення цього процесу.

Особлива актуальність дослідження національних контекстів використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення зумовлена потребою адаптувати інноваційні підходи до особливостей кожної країни. Україна, як демократична країна, також стикається з викликами і можливостями використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення. Україна активно розробляє та впроваджує електронні системи голосування, онлайн-консультації та інші інструменти для залучення громадян до прийняття важливих рішень. Проте існують питання, пов'язані з правовим регулюванням, забезпеченням безпеки і довіри до електронних систем, а також вирішенням проблем доступності й інформаційної грамотності громадян.

Дане дисертаційне дослідження, присвячене використанню е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, має вагоме значення для України, яка прагне покращити демократичні процеси та забезпечити ефективну громадську участь у вирішенні суспільних питань. Результати дослідження формують підґрунтя для подальшого розвитку і вдосконалення е-технологій, створення відповідного законодавчого і нормативного регулювання, а також забезпечення відкритості й довіри до процесів народного волевиявлення. Дисертаційне дослідження зосереджується на таких проблемних питаннях:

1. Всебічний аналіз конституційних засад народного волевиявлення в контексті е-технологій, спрямований на розкриття сутності й основних принципів народного волевиявлення, які визначаються конституційними нормами. Вирішення питання адаптації існуючих конституційних засад народного волевиявлення до сучасних умов використання е-технологій, забезпечення легітимності й ефективності голосування, а також збереження принципу громадської участі й рівноправності громадян.

2. Розкриття нормативно-правового регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення і розробка шляхів його вдосконалення з огляду на вимоги щодо безпеки, прозорості й достовірності голосування, а також визначення прав і обов'язків учасників е-процесів народного волевиявлення.

3. Окреслення й аналіз кола проблем, пов'язаних з використанням е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, що стосуються питань безпеки і конфіденційності е-систем голосування, можливості маніпуляцій з результатами голосування, недостатньої інформаційної грамотності громадян, доступності технологій для всіх верств населення, а також юридичної відповідальності за порушення законодавства при використанні е-технологій.

4. Підготовка рекомендацій щодо шляхів вирішення проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, зокрема в частині покращення законодавства, розробки технічних і криптографічних

заходів для забезпечення безпеки електронних систем голосування, впровадження програм з підвищення інформаційної грамотності громадян, забезпечення доступу до е-технологій для всіх верств населення.

Результати дослідження можуть становити значний внесок у покращення процесу народного волевиявлення, забезпечити ефективність, прозорість і легітимність голосування, а також збільшити довіру громадян до електронних систем волевиявлення.

Теоретико-правовим підґрунтям дослідження стали праці: Р. Абромсона, Дж. Алдріха, С. С. Алексєєва, М. В. Афанасьєвої, В. М. Бебіка, К. А. Ващенко, Н. В. Верлос, Д. І. Видріна, Г. Т. Галієва, А. Ю. Горчевої, А. А. Джабасова, В. С. Дудченка, Л. Я. Дятченко, К. С. Жукова, В. М. Кампо, А. Д. Карнишева, Р. Катца, С. В. Ківалова, В. В. Копейчикова, М. І. Корнієнко, А. І. Кошера, В. Ю. Кравченко, О. П. Кудінова, А. А. Максимова, Є. Б. Малкіна, В. Маркєвіча, В. Я. Матвієнка, В. Міллера, О. Г. Мурашина, А. В. Нельги, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, А. М. Пойченка, В. А. Полторака, Г. Г. Почепцова, П. М. Рабіновича, Д. Роду, Д. Саргорі, М. І. Ставнійчук, Д. Стоукса, Є. Б. Сучкова, Ю. М. Тодики, М. В. Томенка, С. М. Тучкова, С. А. Фаєра, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, О. В. Щербанюк.

В Україні актуальні проблеми безпосередньої демократії досліджували М. В. Афанасьєва, В. Д. Бабкін, М. О. Баймуратов, Я. О. Берназюк, Ф. Г. Бурчак, І. П. Бутко, Н. Верлос, Р. К. Давидов, В. М. Кампо, Р. П. Князєвіч, Л. М. Козодой, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, М. І. Корнієнко, Б. Я. Кофман, Л. Т. Кривенко, В. В. Кривошеїн, В. М. Кузьменко, К. Кулі-Іванченко, Т. Латковська, М. І. Малишко, П. Ф. Мартиненко, О. В. Марцеляк, В. Ф. Мелащенко, О. М. Мироненко, Н. В. Мішина, Г. О. Мурашин, Н. Р. Ніжник, М. П. Орзіх, І. М. Панкевич, В. Ф. Погорілко, Т. С. Подорожна, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, С. Г. Серьогіна, В. Ф. Сиренко, О. В. Совгіря, С. С. Сон, М. І. Ставнійчук, Т. В. Стешенко, А. П. Таранов, В. Я. Тацій, Є. А. Тихонова, Ю. М. Тодика,

В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицький, В. В. Цветков, М. В. Цвік, П. Ф. Чалий, Я. В. Чистоколяний, Ю. С. Шемшученко, Н. Г. Шукліна, О. Щербанюк, Л. П. Юзьков, А. І. Ющик, В. Д. Яворський та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження спрямовано на реалізацію Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України 30 вересня 2019 року № 722/2019, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України 24 березня 2021 року № 119/2021.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри конституційного права «Конституційна реформа та модернізація в умовах інтеграційного розвитку України», що пов'язана з планом наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 роки «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) і «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 4 від 23 січня 2023 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є внесок у розвиток теоретичних засад і практичних рекомендацій щодо використання е-технологій у демократичних процесах відповідно до принципів конституційного права.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- розкрити теоретичні засади здійснення народного волевиявлення в контексті використання е-технологій;
- визначити поняття, принципи та моделі е-технологій, які використовуються для забезпечення народного волевиявлення і сприяють

громадській участі в процесах прийняття рішень;

- охарактеризувати правове регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення;

- розкрити конституційні засади, законодавчі норми і правові принципи, які визначають використання е-технологій у демократичних процесах;

- з'ясувати проблеми і прогалини в законодавстві й запропонувати шляхи їх усунення;

- окреслити проблеми, які виникають при використанні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення;

- розкрити питання безпеки даних, конфіденційності, достовірності голосування, доступності технологій для всіх верств населення та інформаційної грамотності громадян;

- з'ясувати вплив е-технологій на демократичні процеси і довіру громадян до народного волевиявлення;

- надати практичні рекомендації і визначити шляхи вирішення виявлених проблем;

- запропонувати правові заходи для забезпечення безпеки даних і конфіденційності, підвищення інформаційної грамотності громадян, забезпечення доступності технологій і прозорості процесів народного волевиявлення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини при застосуванні е-технологій у процесі народного волевиявлення.

Предметом дослідження є конституційно-правові дослідження використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення.

Методи дослідження. При здійсненні дослідження застосовувались різноманітні методи, спрямовані на досягнення мети і вирішення поставлених завдань. До основних методів дослідження належать: 1) аналітичний метод. Застосовується для дослідження концептуальних основ, теоретичних засад і законодавчих актів, що регулюють використання е-технологій у здійсненні

народного волевиявлення. Цей метод дозволяє аналізувати наукову літературу, правові акти, судову практику та інші джерела з метою визначення теоретичних основ і вивчення проблематики дослідження (розділи 1-3); 2) компаративний метод. Використовується для порівняння законодавства, політичних систем і практик різних країн щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, що дозволяє виявити передовий досвід і найкращі практики, а також ідентифікувати проблеми і виклики, з якими стикаються різні країни в цій сфері (розділи 1-3); 3) формально-юридичний метод. Застосовується для аналізу конституційних принципів, нормативного регулювання і правових аспектів використання е-технологій у народному волевиявленні, що включає вивчення конституційних актів, законів, судової практики, юридичних експертиз та інших джерел з метою визначення правового статусу й обмежень щодо використання е-технологій (розділи 1-3); 4) емпіричні методи. Включають збір і аналіз емпіричних даних, таких як опитування, інтерв'ю, аналіз статистичних даних тощо, та дозволяють вивчати практичний досвід використання е-технологій у процесі народного волевиявлення, оцінювати їх ефективність, виявляти проблеми, отримувати відгуки і думки громадян і фахівців у цій сфері (розділ 3); 5) комплексний підхід при здійсненні аналізу поєднує в собі різні методи дослідження з метою надання об'єктивної оцінки проблемам і розробки рекомендацій. Він об'єднує аналітичний, порівняльний і компаративний методи для забезпечення широкого спектра дослідницьких результатів (розділи 1-3). У дослідженні також використовуються підходи, які відображають перехід від загального до конкретного, а також історичний, соціологічний, моделювання й аналогії.

Нормативною основою дослідження є Конституція України, закони України, нормативні акти Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, які визначають засади адміністративно-правового забезпечення реалізації народного волевиявлення в Україні, а також ратифіковані міжнародні нормативні акти.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні матеріали, які характеризують суспільні відносини з використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, узагальнення їх практичної реалізації, відповідно до конституційно-правового дослідження, а також правова публіцистика, довідкові видання, результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні системних досліджень, у якому в контексті конституційно-правового аналізу розкрито зміст використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. Це полягає в комплексному підході до вивчення е-технологій у контексті народного волевиявлення, поєднання теоретичних і практичних складових цього процесу, аналізу законодавства і нормативного регулювання. Отримані результати сприяють розумінню сутності, проблем і перспектив використання е-технологій та надають практичні рекомендації для їх впровадження з метою покращення демократичного процесу народного волевиявлення. За результатами проведеного дослідження сформульовано нові наукові положення, пропозиції та висновки:

вперше:

– запропоновано концептуальне визначення використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. Дослідження надає комплексний погляд на використання е-технологій у процесі народного волевиявлення, об'єднуючи теоретичні й практичні аспекти, конституційно-правове регулювання, що дозволяє розкрити їхній вплив на демократичні процеси і права людини;

– систематизовано подано перелік питань, що потребують вирішення в контексті використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. Досліджено існуючі проблеми, пов'язані з використанням е-технологій у народному волевиявленні в Україні, які охоплюють питання щодо доступності технологій, захисту персональних даних, кібербезпеки,

достовірності та надійності процесу голосування, а також забезпечення участі громадян (виборців) у волевиявленні. Запропоновано конкретні шляхи вирішення означених проблем, зокрема через удосконалення законодавства, розробку ефективних заходів кібербезпеки і забезпечення доступності е-технологій для всіх громадян;

– сформовано рекомендації щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні, які сприятимуть вдосконаленню процесу голосування, забезпеченню безпеки і достовірності даних, доступності технологій, а також підвищенню довіри до е-технологій у виборчих процесах. Розроблено рекомендації, зокрема щодо підвищення кібербезпеки, доступності, проведення пілотних проєктів, залучення громадськості й експертної спільноти, підготовки фахівців, підвищення свідомості громадськості, застосування мультидисциплінарного підходу, використання відкритих стандартів, забезпечення сумісності й інтеграції, розвитку мобільних додатків, забезпечення трасованості, відповідності, надійності й безпеки інформації, проведення аудиту й оцінки ефективності;

– запропоновано поділ процесу розвитку е-демократії в Україні на кілька етапів: початковий (2000-і рр.) – із створенням офіційних веб-сайтів та перших опитувальних модулів; активізації (2010–2013 рр.) – з впровадженням систем е-послуг і законодавчою базою для е-документообігу; післяреволюційний (2014–2019 рр.) – із запуском громадських ініціатив та електронних сервісів; стабілізаційний (2019–2022 рр.) – із розвитком та вдосконаленням систем, зосередженням на кібербезпеці та створенні умов для діджиталізації народного волевиявлення в регіонах;

– розроблено етичні принципи і стандарти у використанні е-технологій у демократичних процесах, що визначатимуть межі й обмеження використання таких технологій;

удосконалено:

– перелік умов доступності та інклюзивності виборчих процесів.

Висвітлено основні перешкоди, з якими стикаються певні групи громадян, запропоновано рішення для забезпечення рівних можливостей доступу до е-технологій для всіх громадян, незалежно від їх соціального стану, віку, географічного розташування та інших характеристик. Розроблено заходи щодо врахування особливих потреб і можливостей різних груп громадян при розробці та впровадженні е-технологій у народному волевиявленні, зокрема створення спеціальних програм, сервісів та ресурсів для підтримки груп з особливими потребами;

– нормативне регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, що дозволило визначити правові проблеми і прогалини, а також запропонувати шляхи їх вирішення. Зокрема, необхідно розробити спеціальні закони: «Про місцевий референдум», «Про громадський бюджет», «Про публічні консультації», «Про народну ініціативу», «Про електронні петиції», «Про відкликання депутатів», «Про розумні міста та громади», «Про Всеукраїнський громадський бюджет», «Про місцеві бюджети», «Про електронне голосування»; внести зміни до Законів України: «Про місцеве самоврядування», «Про звернення громадян», «Про хмарні послуги», «Про всеукраїнський референдум»; передбачити спрощену процедуру встановлення результатів виборів, проєкту нормативно-правового акта щодо затвердження типового порядку розгляду електронних петицій органами місцевого самоврядування;

– розкрито вплив е-технологій на демократичні процеси і права людини. Проведено оцінку впливу е-технологій на принципи народного волевиявлення, процедури і гарантії, а також на захист прав людини в контексті використання е-технологій у народному волевиявленні. Сформовано наукову позицію щодо теоретичних засад здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій. Досліджено поняття і принципи народного волевиявлення, а також розглянуто їх зв'язок з е-технологіями, що розкриває сутність і особливості використання е-технологій у процесах народного волевиявлення;

рекомендації щодо підвищення довіри громадян до е-технологій; фактори, які впливають на довіру громадян до використання е-технологій у політичних процесах;

– перелік і розуміння факторів, що впливають на довіру громадян до е-технологій у процесах народного волевиявлення (безпека і приватність даних, транспарентність системи, доступність і зручність використання, ефективність і надійність системи, незалежність від політичних впливів, підтримка від експертів, попередній досвід використання, інформаційна кампанія, відзив і зворотній зв'язок, законодавча підтримка, соціальні свідчення, інтеграція з іншими системами, суспільна свідомість, стабільність політичної ситуації), та заходів для підвищення довіри шляхом забезпечення прозорості, надійності, відкритості та врахування думки громадян при розробці та впровадженні таких е-технологій (публічні консультації, публічний звіт, незалежний аудит, відкритий код, обговорення і зворотний зв'язок, едукативні кампанії: персональний підхід, правова підтримка, партнерство, технічна підтримка);

– правове регулювання кібербезпеки і захисту даних. Запропоновано заходи щодо підвищення кібербезпеки і забезпечення конфіденційності даних під час використання е-технологій у народному волевиявленні, зокрема: шифрування даних, багаторівнева автентифікація, регулярні оновлення програмного забезпечення, фізична безпека серверів, системи виявлення і відновлення після вторгнень, резервне копіювання, освіта і тренінги, обмеження доступу, анонімізація даних, аудит і контроль, політика конфіденційності;

дістали подальшого розвитку:

– розуміння подальшого розвитку досліджень у галузі використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, що спрямовано на врахування складних зв'язків між технологіями, конституційними принципами і правовими аспектами, що допоможе створити ефективні й

демократичні механізми для вираження волі громадян у сучасному е-середовищі;

– визначення перспектив використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. Зокрема, інтеграція із сучасними технологіями, підвищення доступності, миттєвий аналіз результатів, підвищення освіченості виборців, боротьба з фальсифікаціями, гнучкість виборчого процесу, забезпечення прозорості.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх може бути використано в: науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших досліджень і вирішення теоретичних питань, пов’язаних з використанням е-технологій при здійсненні народного волевиявлення; правотворчій діяльності – під час розробки й удосконалення актів національного законодавства, за допомогою яких здійснюється використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення; правозастосовній практиці – для вдосконалення діяльності суб’єктів забезпечення реалізації використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення; освітньому процесі – під час навчання з дисциплін конституційно-правового циклу.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею автора. Основні ідеї та розробки, практичне значення одержаних результатів, висновки й рекомендації автор отримав особисто.

Апробація результатів дослідження. Окремі напрями роботи, основні ідеї, положення і висновки дисертаційного дослідження були апробовані на всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема таких, як: міжнародна науково-практична конференція «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) (м. Одеса, 17 червня 2022 р.), Всеукраїнська наукова конференція

молодих учених «Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.), міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.), міжнародна науково-практична конференція «Щодо статистичних даних з опитування про використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. Восьмі таврійські юридичні наукові читання» (м. Київ, 16-17 червня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи викладено у 9 публікаціях, у тому числі 3 статтях, опублікованих у наукових періодичних фахових виданнях категорії «Б», перелік яких затверджено МОН України, 2 статтях у зарубіжних наукових виданнях, 4 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з них основного тексту – 182 сторінки, список використаних джерел – 42 сторінки (312 найменувань) та додатки на 8 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Е-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ

1.1 Здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій

Народне волевиявлення є основним інструментом демократії, за допомогою якого громадяни беруть участь у формуванні державної й місцевої влади та прийнятті важливих рішень на різних рівнях управління. В умовах глобалізації та розвитку цифрових технологій сучасне народне волевиявлення поступово переходить в електронний формат. Е-технології – це комплекс програмних і технічних рішень, які використовуються для автоматизації різних процесів у сфері електронної взаємодії громадян, держави й інших інституцій.

Е-технології як інструменти народного волевиявлення розглядалися в працях як західних, так і вітчизняних учених і практиків. Дослідженням сутності, характеру й особливостей е-демократії та аналізом перспектив її впровадження займалися такі вчені, як: Г. Айчхольцер, М. Афанасьєва, В. Бабаєв, О. Баранов, А. Барікова, Дж. Барлетт, Л. Беннет, О. Бухтатий, Н. Верлос, Е. Войнова, С. Гайдученко, Н. Грицяк, А. Денисюк, Я. ван Дійк, В. Дрешпака, О. Золотар, С. Кандзюба, М. Кастельс, Дж. Кін, О. Кліменко, П. Клімушин, В. Корнієнко, С. Коулман, Т. Кулібаба, К. Кулі-Іванченко, Т. Купер, Т. Латковська, Р. Ліндер, Л. Малишенко, Н. Махначова, А. Мезєнцев, А. Митко, Н. Мішина, Я. Монка, М. Новікова, Д. Норіс, С. Ойштайн, Д. Палано, Е. Паризер, Т. Пяйварінта, К. Реддік, Ю. Сагайдак, К. Санштайн, К. Саркісова, А. Серенок, С. Соловійов, Дж. Томас, Б. Уеллман, К. Хакер, А. Чадвік, В. Шляхов, О. Щербанюк та ін.

Низка дослідників вивчає концептуальні й практичні аспекти е-демократії й е-урядування в Україні та за її межами. А. В. Акімов відмічає, що е-демократія – це альтернативна форма управління в Україні [154, с. 23–

27], Ю. Ю. Ряховська опрацьовує переваги і недоліки впровадження інструментів електронного уряду в країні [299], М. А. Міхейченко вивчає політичну участь громадянського суспільства та світову практику електронної демократії [246, с. 20–25], Н. Ротар визначив передумови і перспективи становлення в Україні різних діалогових форм політичної участі [298, с. 75–92], І. Лопушинський дослідив досвід США з е-демократії та е-урядування [238, с. 60–68], О. О. Золотар розкриває питання щодо електронної демократії і цифрової диктатури [205, с. 16–25], М. І. Белікова вивчила концепції розвитку електронного урядування та електронної демократії в Україні [172, с. 137–146], Ю. В. Василевич виокремив перспективи використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері політики [177; 178, с. 222–225], Р. Ліндер та Г. Айчхольцер розкрили розуміння е-демократії як практики демократії за підтримки цифрових медіа в політичній комунікації та партисипації [269, с. 18]. Також учені досліджують окремо питання як е-демократії, так і кібердемократії [133; 147]. Аналіз зазначених матеріалів дозволив дійти таких висновків: е-демократія є невід’ємною частиною е-урядування; існує багатогранність досліджень (е-демократія та е-урядування є актуальними й багатогранними напрямками досліджень серед українських і міжнародних учених); констатуємо альтернативність форм управління (е-демократія розглядається як потенційна альтернатива традиційним формам управління в Україні, що відображає її значущість і актуальність); потрібна взаємодія та участь громадян (центральним питанням є роль і місце громадян у процесах е-демократії та їх партисипації в е-урядуванні); важливо врахування міжнародного досвіду (вивчення міжнародного досвіду дає можливість зрозуміти загальні тренди і практики в галузі е-демократії, а також вивчити можливі шляхи їх адаптації в українському контексті); необхідно врахування плюсів і мінусів технологічного прогресу (разом з перевагами е-демократії та е-урядування важливо вивчати й ураховувати потенційні недоліки і виклики, з якими може

стикнутися держава при їх впровадженні); привертає до себе увагу цифрова трансформація політичної комунікації (використання цифрових медіа в політичній комунікації набуває ключового значення, що вказує на необхідність подальшого вивчення і розробки нових підходів до комунікаційної стратегії).

Екс-президент України Л. Кучма на засіданні з нагоди створення Конституційного Суду України 18 жовтня 2001 року наголосив, що провідною має стати теза «не людина для держави, а держава для людини» [269, с. 5]. Ця фраза втілює ідею про те, що держава існує задля задоволення потреб і захисту прав своїх громадян, а не навпаки. В історії України були періоди, коли інтереси окремих осіб підпорядковувались інтересам влади, проте така декларація президента свідчила про стратегічний курс на зміцнення демократичних принципів у країні [311]. У контексті розгортання е-урядування і е-демократії ці слова набувають особливого значення. Впровадження цифрових технологій у сфері управління і демократії є одним із інструментів реалізації цієї концепції, коли держава активно використовує інновації, щоб стати більш відкритою, доступною і зосередженою на потребах своїх громадян. Цифрова трансформація дозволяє створити умови, за яких кожен громадянин може активно брати участь у житті держави, висловлювати свої погляди і бути впевненим у тому, що його голос буде почуто.

Енциклопедія «Британіка» запозичує для визначення «е-демократія» відповідну статтю Ендрю Чедвіка з «Енциклопедії урядування» (Encyclopedia of Governance, 2007) і надає такого визначення: «Е-демократія – це використання інформаційних і комунікаційних технологій зміцнення демократії, що в деяких випадках здатна замінити представницьку демократію» [14], що узагальнює в цілому розуміння е-демократії з можливістю її подальшої гіперболізації в залежності від сфери діяльності.

Вчений П. С. Клімушин вважає, що слід розглядати е-демократію як механізм суспільно-політичної комунікації влади і суспільства, який

найбільшою мірою відповідає потребам сучасного інформаційного суспільства. Це механізм, в якому е-демократія стимулює громадянську соціальну активність, а громадяни в Мережі отримують можливість дискутувати з питань, що стосуються їхнього життя і життя країни. Однією з характерних ознак е-демократії є її націленість на ініціативу громадян. До того ж е-демократія забезпечує за рахунок широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій якісно новий рівень взаємодії громадян один з одним, з органами державної влади, громадськими організаціями і комерційними структурами [209, с. 105]. М. В. Афанасьєва наголошує на важливості довіри до організаторів голосування (технічних експертів) та до технологій [123; 166], покращення обізнаності громадськості щодо стратегії впровадження електронного голосування [33], а також механізмів громадського перегляду та оцінки [15; 165, с. 18–23]. Вказується на необхідність урахування міжнародного досвіду [170, с. 18–22]. Тобто дослідники розглядають е-демократію як механізм суспільно-політичної комунікації влади і суспільства, генеруючи значний внесок у розвиток демократичних процесів і сприяючи створенню більш активного й інформованого громадянського суспільства. Загалом такі висновки спонукають до подальшого стимулювання громадянської активності, забезпечення громадянської участі в дискусіях, націленості на ініціативу громадян, застосування інформаційно-комунікаційних технологій, збільшення довіри до технологій та організаторів голосування, громадського перегляду та оцінки, врахування міжнародного досвіду.

Вчені І. С. Щебетун і Б. В. Довгань вважають, що е-демократія – це можливість народу брати участь в управлінні державою, участь громадян у демократичних процесах, що відбуваються в країні задля забезпечення своїх прав, свобод та інтересів за допомогою електронних інформаційно-комунікаційних технологій [308]. У контексті швидкого розвитку технологій е-демократія відкриває нові горизонти для громадянської активності. Ідея

включення громадян в управлінські процеси за допомогою технологій, на якій акцентують увагу І. С. Щебетун і Б. В. Довгань, набуває особливої актуальності в умовах глобалізованого світу, де електронні платформи дозволяють громадянам не просто висловлювати свою думку, але й координувати дії, здійснювати громадський контроль, а також брати активну участь у формуванні державної політики.

Н. В. Грицяк і С. Г. Соловійов поняття «електронна демократія» розкривають у вузькому і широкому розумінні. За вузького розуміння е-демократія передбачає застосування інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення (е-супроводу) прав громадян зі зміною лише технологічного боку подання заяв, звернень, запитів органам влади від імені громадян (використовуючи своє право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою). Е-демократія в широкому розумінні передбачає залучення громадян за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань [188]. З цим можна погодитися й охарактеризувати е-демократію як використання інформаційно-комунікаційних технологій для поліпшення взаємодії громадян з органами влади або як більш розлогий суспільно-політичний процес, що залучає громадян до активної участі та вирішення різних завдань у суспільстві.

Отже, е-демократія – це концепція використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для зміцнення процесів демократії, поліпшення доступності, прозорості й ефективності публічного управління, а також для залучення громадян до активної участі в прийнятті рішень на різних рівнях управління. Відповідно важливого значення набувають питання шляхів розвитку основ безпосередньої демократії в Україні [258].

Розуміння е-демократії серед учених трансформувалось від трактування її як додаткового інструмента для підвищення ефективності звичних

демократичних процесів до бачення її ключовим елементом обговорюваної та учасницької демократії в Мережеву епоху. Це змінило акцент на різні аспекти її властивостей, породивши такі поняття, як «вікідемократія», «рідка демократія» та ін. Наприкінці XX століття підходи, зосереджені на інструментах, викликали безпідставний ентузіазм щодо ролі нових технологій у демократії. Однак до кінця другого десятиліття XXI століття такий підхід призвів до зростання скепсису. У цьому контексті вчені, котрі вивчають е-демократію, мають знову продемонструвати, як вона може сприяти відновленню віри в демократичні ідеали, при цьому змінюючи підхід з інструментального на ціннісний з акцентом на штучний інтелект. Зміна фокусу на цінності демократії та зростаюча увага до штучного інтелекту сприятиме відновленню віри в демократичні ідеали в контексті сучасного мережевого суспільства, що вимагає від дослідників і практиків активного вивчення та впровадження нових підходів до е-демократії, які відповідають вимогам сучасного інформаційного віку.

В історії розвитку демократії завжди існують періоди адаптації та переосмислення. Е-демократія не є винятком. Якщо на початку її становлення була панівна ейфорія від можливостей новітніх технологій, то з часом прийшло розуміння і їхнього «темного боку». Проте це не заклик до «розчарування» в цифрових можливостях, а стимул до детальнішого аналізу й пошуку нових рішень. Сьогодні нам відомі й плюси, і мінуси соціальних мереж, електронних платформ громадської участі та інших інструментів е-демократії. Водночас існує потреба у створенні більш прозорих, безпечних та інклюзивних е-систем. Важливе завдання полягає у збалансуванні можливостей новітніх технологій з основними принципами народного волевиявлення і цінностями. Ще однією перспективою є вивчення потенціалу штучного інтелекту в контексті демократії. AI може революціонізувати сферу публічного управління, громадської участі та прийняття рішень, проте поряд із цим виникають нові виклики етичного, правового і соціального характеру.

Тому для досягнення гармонії між технологіями і демократичними процесами необхідно ще більше наукових досліджень, обговорень і експериментів.

Е-демократія в Україні проходила декілька динамічних етапів розвитку:

Початковий етап (2000-і рр.) – створення офіційних веб-сайтів державних органів, перший опитувальний модуль для взаємодії громадян з органами влади. Розробка концепцій електронного урядування і перших стратегій розвитку інформаційних технологій.

Етап активізації (2010–2013 рр.) – впровадження систем електронних послуг, запуск проєктів для електронного спілкування між державою і громадянами (наприклад, портали для електронних консультацій), розробка законодавчої бази для електронного документообігу й електронного підпису.

Післяреволюційний етап (2014–2019 рр.) – активізація громадського сектора і розробка громадських ініціатив у сфері е-демократії; запуск «Прозоро» – системи електронних закупівель; впровадження електронних декларацій для посадовців; запуск ініціатив електронного петиціонування на національному рівні.

Стабілізаційний етап (2019–2022 рр.). Розвиток і вдосконалення існуючих систем е-демократії; запуск нових електронних сервісів для громадян і підприємців; посилення зусиль щодо кібербезпеки; створення умов для розвитку діджиталізації в регіонах України.

Дослідження теоретичних засад здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій, що складаються з принципів, ідей і концепцій у працях М. Афанасьєвої [158; 164; 168], Н. Верлос [9], Е. Войнова, А. Враск [13], А. Денисюк [192], В. Довбиш [195], О. Дубас [197], Ю. Ключковського [212; 213], Д. Кедді та К. Вергес [207], С. Панциря та А. Когута [261], Н. Дніпренко [193], С. Наумкіної та М. Семенченко [249], І. Лопушинського [238], В. Мещерякова [243], Н. Подвірної [265], О. Щербанюк [311], Ч. Армстронга [157], виокремили низку принципів, які мають бути враховані при розробці й використанні е-технологій для забезпечення демократичного,

прозорого й ефективного народного волевиявлення. Серед цих принципів виділяються такі:

1. Гласність і доступ до інформації. Забезпечення відкритості, своєчасності й доступності інформації про виборчий процес, кандидатів та політичні партії для громадян, що дозволяє забезпечити широкий доступ до необхідної інформації для прийняття свідомого рішення.

2. Ідентифікація та безпека. Розробка надійних і безпечних систем ідентифікації виборців, що дозволяють запобігати підробці голосів та несанкціонованому доступу до виборчої системи.

3. Прозорість і перевірка. Забезпечення прозорості виборчого процесу, включаючи етапи голосування, підрахунку голосів та оприлюднення результатів, що дозволяє громадянам і стороннім спостерігачам перевіряти правильність і точність підрахунку голосів.

4. Безпека і захист даних. Забезпечення захисту персональних даних виборців і системи виборчого процесу від несанкціонованого доступу, зламів і маніпуляцій, що включає захист інформації про виборців, голоси й інші важливі дані, а також забезпечення цілісності й надійності виборчої системи.

5. Участь і включення. Забезпечення можливості активної участі громадян у виборчому процесі за допомогою е-технологій (може включати е-голосування, онлайн-консультації, збір підписів та інші механізми, що дозволяють громадянам брати участь у прийнятті рішень).

6. Легітимність і довіра. Забезпечення відповідності е-технологій виборчого процесу законодавству і нормам демократичних принципів, що дозволяє зберігати легітимність виборів і забезпечувати довіру громадян до використовуваних е-технологій.

7. Інновації та розвиток. Залучення новітніх технологій і постійне вдосконалення е-технологій виборчого процесу з метою покращення його ефективності, зручності й надійності, що включає постійну адаптацію до змін у суспільстві й технологічному прогресі.

8. Інклюзивність і рівність. Забезпечення рівних можливостей для участі всіх громадян у виборчому процесі за допомогою е-технологій (е-технології мають бути доступними, легкими у використанні та забезпечувати участь людей з різними особливими потребами, мовних меншин і інших груп, щоб гарантувати їхню активну участь у виборчому процесі).

9. Етика і принципи. Дотримання етичних принципів, які передбачають забезпечення справедливості, інформаційної конфіденційності, заборону маніпуляцій та інших негативних практик у виборчому процесі (е-технології мають діяти в межах правових і моральних норм для забезпечення чесності й інтегритету виборчого процесу).

Вищезначені принципи здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій мають за мету підвищення демократичності, ефективності й участі громадян у виборчому процесі та мусять бути враховані при розробці, впровадженні й застосуванні е-технологій, щоб забезпечити справдження народної волі та демократичного процесу при прийнятті важливих політичних рішень. Усі ці принципи мають за мету забезпечити справедливість, рівність, довіру і легітимність виборчого процесу, а також активну участь громадян у прийнятті політичних рішень.

Е-технології у виборчому процесі відкривають нові можливості для реалізації демократичних прав громадян і підвищення прозорості виборчих процедур. Щоб краще зрозуміти, як ці технології впливають на виборчий процес, розглянемо два ключових виміри:

1. Е-технології у виборчому процесі в цілому (охоплення всіх видів виборів). Е-технології можуть бути використані на різних рівнях виборів, від місцевих до загальнонаціональних. За допомогою цифрових інструментів можна покращити доступність і простоту участі в голосуванні для широкого спектра громадян. Охоплення всіх етапів виборів: е-технології можуть спростити й автоматизувати численні етапи виборчого процесу, роблячи його більш ефективним і прозорим, – від підготовки і реєстрації кандидатів до

підрахунку голосів і аналізу результатів.

2. Е-технології у виборчому процесі щодо окремих виборів та їхніх етапів (окремі види виборів). Кожен тип виборів (наприклад, парламентські, президентські, місцеві) має свої особливості, що потребують специфічних е-технологій для оптимізації. Наприклад, для місцевих виборів має бути створено мобільні додатки для навігації до виборчих дільниць. Окремі етапи виборчого процесу: кожен етап виборчого процесу, від реєстрації кандидатів до підрахунку голосів, може використовувати різні е-технології. Наприклад, під час реєстрації [239] можна використовувати онлайн-форми, а під час голосування – електронні машини для голосування.

Важливо зазначити, що е-демократія в Україні розвивалась під впливом численних внутрішніх і зовнішніх чинників, включаючи громадську активність, політичні зміни і міжнародний досвід. Міжнародний досвід у контексті е-технологій щодо народного волевиявлення враховувався відповідно до практичних напрацювань багатьох зарубіжних країн та міжнародних організацій, зокрема: позиції Венеціанської комісії про сумісність дистанційного голосування й електронного голосування зі стандартами Ради Європи (2004) та щодо належної практики 2002 року у виборчих справах (керівні принципи та пояснювальний звіт (2002) [125; 215], аспектів кіберзлочинності (2004); положення Міжнародної фундації виборчих систем щодо впровадження та моніторингу технологій електронного голосування та підрахунку (2013); спостереження за новими технологіями голосування (2013); настанови для перегляду законодавчої основи виборів (2013) щодо виборів, проведених у країнах регіону Ради Європи «Місія з оцінювання потреб» та «Місія з оцінювання виборів» [61; 65; 68]; моделі виборчого менеджменту (2014), міжнародних зобов'язань щодо виборів, Керівних принципів законодавчих рамок (2014) [6; 52; 76]; позиції Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам щодо використання нових технологій у виборчих процесах (2017); практики Генеральної Асамблеї

ООН, Ради з прав людини, доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини «Проект керівних принципів для держав щодо ефективного здійснення права на участь у публічних справах» (2018) [43; 148]; захисту осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (2018) [110]; ролі штучного інтелекту в захисті даних (2019) [30]; міжнародної практики унормування питань мережевої та інформаційної безпеки, про сертифікацію у сфері інформаційних і комунікаційних технологій з урахуванням вимог кібербезпеки та про скасування окремих норм [121]; різних аспектів утручання у вибори за допомогою комп'ютерних систем, на які поширюється Будапештська конвенція з урахуванням всіх учасників (2019) [140]; права на вільні вибори в контексті таких технологій з урахуванням ризиків (2019); стандартів е-голосування сучасності (2017) [140]. Важливу роль відіграла також практика Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам з кібербезпеки на виборах щодо моделі міжвідомчої співпраці (2019), Групи високого рівня Генерального секретаря ООН щодо епохи цифрової взаємозалежності (2019) [136] та заходів для високого спільного рівня безпеки мережевих і інформаційних систем на території Європейського Союзу. Окремо слід виділити нормативну базу Європейського Союзу, Групи співробітництва NIS щодо кібербезпеки виборчих технологій (2018), загального регламенту захисту даних (GDPR), вільних і чесних виборів: керівний документ (2018), Керівництво Комісії щодо застосування нормативного акта ЄС про захист даних у виборчому контексті (вересень 2018) [40; 63; 120]; про встановлення докладних механізмів реалізації права голосу та висування кандидатури на муніципальних виборах громадянами Союзу [32]; Талліннська декларація про електронне врядування (2017) [138]; щодо ініціативи громадян (2019) [122]; Європейська комісія «За демократію через право»; Збірка висновків та доповідей Венеціанської комісії щодо цифрових технологій у виборчому процесі (2018); Європейська комісія «За демократію через право»; Спільна доповідь про цифрові технології та вибори

(2019) [54] та ін. Урахування цього багатогранного досвіду дає змогу Україні адаптувати найкращі практики до українського контексту, враховуючи особливості й потреби українського суспільства. Однак основною метою залишається гарантування прозорості, безпеки і довіри до систем е-демократії, що, у свою чергу, сприятиме зміцненню демократичних інститутів країни.

Українська традиційна система демократії передбачає застосування таких двох основних ресурсів, як людські й матеріальні. Процес підготовки до виборів, самі вибори, підведення підсумків є занадто витратними (як матеріально, так і за людськими ресурсами) для нашої країни. Тобто перед роком, на який заплановано вибори, необхідно обов'язково передбачати в Державному бюджеті України відповідні кошти. Сума цих коштів залежить від видів виборів і постійно змінюється. Зокрема, порядок фінансування виборчих комісій, обліку надходження та використання коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів народних депутатів України, та звітності окружних виборчих комісій (2002) [278] потребує суттєвого оновлення. Під час доопрацювання документа слід урахувати сучасні доктринальні позиції з цих питань [235]. Проте слід констатувати, що, незважаючи на великі витрати, виборчий процес є важливим і вкрай необхідним для дотримання принципів народного волевиявлення при утворенні інституцій нашої країни. Саме тому варто винаходити нові форми оптимізації виборчих процесів, досліджувати наявний досвід інших країн та пропонувати зміни. Разом із тим, беручи до увагу ціну таких новацій, ні в якому разі не можна допускати порушення принципів народного волевиявлення в нашій державі.

Відповідно до вищезначеного, здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій в Україні розглядається в праві у двох вимірах: як на міжнародному, так і на національному. Особливу увагу при цьому зосереджено на питаннях кібербезпеки цифрових рішень, які використовують на виборах, та на конкретному застосуванні до них міжнародних інструментів

із захисту даних або з кібербезпеки. Європейська комісія розробила настанови щодо застосування нормативного акта ЄС про захист даних у виборчому контексті, що сприяло створенню Збірки з кібербезпеки виборчих технологій, яка спрямована на обмін досвідом і надання рекомендацій, а також огляд інструментів, методів і протоколів для виявлення кіберзагроз, запобігання їм та пом'якшення. У свою чергу, Комітет із питань Конвенції про кіберзлочинність Ради Європи підготував рекомендації щодо застосування Будапештської конвенції до випадків втручання у вибори за допомогою е-систем. У дослідженні Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам «Кібербезпека на виборах та моделі міжвідомчої співпраці», підготовленого 2019 року, розглянуто ситуації щодо того, як різні країни вирішують питання такого характеру на практиці [241, с. 15]. Означене дослідження розкрило існуючі в міжнародній практиці моделі, що дозволяють вирішувати питання кібербезпеки та міжвідомчої співпраці в контексті виборів. Воно служить важливим джерелом знань і практичних розробок у досліджуваний темі, що допоможе країнам розвивати стратегії та підходи для забезпечення кібербезпеки у виборчих процесах, ураховуючи різноманітні виклики і загрози.

2016 року П. С. Клімушин стверджував про існування в Україні серйозних перешкод на шляху розвитку механізмів е-демократії, що стосувалося механізмів інтерактивної взаємодії громадян з органами влади із суспільно-політичних питань. Учений зазначав, що механізм звернень і запитів громадян і організацій до органів влади в е-вигляді не отримав широкого поширення через відсутність необхідних і достатніх процедур, які б юридично гарантували і практично забезпечували повну рівнозначність цих звернень і процедур перед їхніми фізичними аналогами, а також ідентифікацію учасників інформаційної взаємодії [209, с. 121–122].

Разом із тим в Україні сьогодні діє Стратегічний план Центральної виборчої комісії на період 2020–2025 років, який передбачає реалізацію низки

важливих завдань. Варто звернути увагу на Стратегічну мету 5.1., яка стосується дослідження можливості впровадження передових технологій у виборчий процес, їх пілотування та впровадження успішних практик [285]. Президент України вже видав Указ від 29 липня 2019 року № 558/2019 щодо забезпечення доступності та зручності е-послуг для фізичних осіб. Ще одним із завдань, виокремленим у Стратегії, є створення механізму для тимчасової зміни місця голосування без необхідності зміни виборчої адреси в електронній формі. Зокрема, розглядається можливість впровадження е-голосування під час виборів і референдуму [272]. Ці ініціативи і Стратегічний план свідчать про те, що Україна активно вдосконалює свої виборчі процедури і спрямована на використання передових е-технологій для забезпечення більшої демократії та зручності для громадян, сподіваючись на кілька важливих наслідків і переваг: зручність для громадян, підвищення участі у виборчих процесах, боротьба з шахрайством і корупцією, підвищення прозорості виборчих процесів, використання міжнародного досвіду у впровадженні е-технологій у виборчі процедури.

Е-технології в демократії відіграють ключову роль, пропонуючи нові можливості для волевиявлення громадян. Спочатку е-технології оптимізують участь громадян у демократичних процесах (зокрема, громадяни можуть голосувати дистанційно, що важливо для людей з обмеженими можливостями або для тих, хто живе у віддалених місцях). Далі, е-рішення забезпечують швидкий підрахунок голосів та визначення результатів, що не тільки пришвидшує процес, але й знижує витрати на організацію виборів. Також важливими компонентами є прозорість і аудит. Деякі системи, зокрема ті, що використовують блокчейн, можуть гарантувати прозорість голосування. Е-технології також допомагають адаптувати процеси голосування до різних потреб. Можливість голосування онлайн зміцнює демократію, активізуючи молодь та дозволяючи громадянам за кордоном брати участь у національних виборах. Проте не можна забувати про виклики і ризики. Безпека даних,

захист від хакерських атак і гарантія приватності – це питання, на які потрібно шукати відповіді при впровадженні е-систем. З урахуванням цього інтеграція е-технологій у процеси народного волевиявлення є ключем до створення більш відкритого, доступного і прозорого демократичного суспільства.

1.2. Право на народне волевиявлення в умовах е-технологій

Народне волевиявлення є фундаментальним правом кожного громадянина в демократичному суспільстві, що визнане міжнародними договорами та національними конституціями. Проте у світлі стрімкого розвитку електронних технологій традиційні методи волевиявлення, такі як голосування на виборчих дільницях, стають лише однією з можливостей. Е-системи голосування, онлайн-референдуми та інші цифрові засоби наближають громадян до влади, роблячи процес волевиявлення більш зручним і доступним. Саме тому під час чергової організації виборчого процесу питання використання е-технологій щороку актуалізуються. Маючи вже деякий досвід застосування е-технологій у виборчому процесі (автоматизація роботи виборчих дільниць та автоматизація реєстру виборців з формуванням списків виборців), подальше застосування е-технології є логічним та варто поширення на всі етапи виборів, починаючи з утворення виборчих округів голосування, підрахунку голосів і підведення підсумків результатів голосування.

А. де Токвіль зазначив, що в Європі досягнення політичної свободи пов'язується саме з ґрунтовним руйнуванням державного правління, у той час як для зменшення всевладдя держави не обов'язково руйнувати саму систему влади і самоврядування, досить лише передати цю владу в різні руки, де за результатами такого поділу сила влади стає не настільки небезпечною для свободи громадян. Цей французький політичний діяч підкреслював, що свобода реалізується не шляхом відділення місцевих співтовариств від

суспільства і держави, а за допомогою встановлення надійних і зручних каналів передачі повідомлення між ними, завдяки яким держава, а також органи місцевого самоврядування стають сильною й загальнодоступною організацією з реалізації свобод людини в рамках муніципальних утворень [304, с. 76]. Отже, у контексті сучасних реалій і розвитку е-технологій концепція А. де Токвіля про передачу влади в різні руки набуває нового звучання, де е-технології, про які він писав, можуть служити тим самим новим каналом повідомлення. Демократія в епоху цифровізації, коли е-технології змінюють спосіб спілкування і взаємодії, право на народне волевиявлення може реалізовуватися через цифрові платформи, що дозволяє громадянам активніше й ефективніше брати участь в управлінні справами держави. За допомогою е-технологій можлива децентралізація влади, коли рішення приймаються на найнижчих рівнях, ближче до громадян, створюючи більш відкрите і прозоре врядування, де громадяни безпосередньо впливають на політичний процес. Епоха Інтернету розширює межі свободи. Сьогодні е-технології надають можливість громадянам виражати свої погляди, ініціювати петиції чи обговорення та голосувати онлайн, що робить народне волевиявлення більш доступним і широким. Підсумовуючи, можливо зазначити, що ідеї А. де Токвіля про взаємодію місцевих співтовариств і центральної влади знайшли свій розвиток у застосуванні е-технологій. Сьогодні е-технології є мостом між громадянами й урядом, забезпечуючи більш активну участь населення у демократичних процесах.

У виборчому процесі зловживання правом належить до негативних явищ сучасної правової реальності, бо підриває основи народовладдя, загрожує конституційній законності та правопорядку, призводить до поширення правового нігілізму й абсентеїзму серед громадян [161]. Разом із тим право на народне волевиявлення в умовах е-технологій не має бути втраченим і зазнавати сутнісних змін, супроводжуватись зловживаннями при його реалізації. Навпаки, використання е-технологій у виборчих процесах має

захищати виборче право, гарантувати його реалізацію.

Для виборчого законодавства важливим є визначення тих правових засобів, які сприяють досягненню поставлених цілей. Крім того, суттєвим питанням постає порядок використання цих правових засобів на практиці для оптимального вирішення політико-правових завдань і досягнення соціально значущих результатів. У такому контексті правові засоби (інструменти і технології) визначають функціональний, прикладний бік виборчого права. М. В. Афанасьєва наголошує, що «розробники виборчого законодавства мають визначити з усього наявного арсеналу правових засобів найбільш адекватної, оптимальної сукупності необхідних та достатніх для ефективного функціонування виборчої системи та виборчого процесу правових інструментів та технологічних схем, де у межах цієї складової визначається програма дій, що у заданих параметрах намічає засоби досягнення поставленої мети за наявності обмежень, які мають аксіологічний та телеологічний характер» [162, с. 255–256]. До того ж учена підкреслює важливість ретельного вивчення і вибору правових інструментів для оптимізації виборчого законодавства з метою досягнення певних соціально значущих результатів у виборчому процесі. Тому важливо зрозуміти, що виборче законодавство має вирішувати різні завдання та завдяки різним правовим інструментам і технологіям може досягати різних цілей. Наприклад, виборча система може бути розроблена таким чином, щоб забезпечити рівний доступ до голосування для всіх громадян, забезпечити прозорий і справедливий виборчий процес, аби забезпечити гарантоване представництво певних груп, або міноритетів. Розробники виборчого законодавства мають ураховувати також контекст, у якому воно застосовуватиметься, і особливості суспільства, в якому проводяться вибори. Наприклад, система виборів може бути адаптована до конкретних умов, які існують в Україні чи певній територіальній громаді, враховуючи її традиції, культурні особливості, інституціональний ландшафт тощо. Аксіологічний аспект указує на те, що

розробники виборчого законодавства мають урахувати також цінності й принципи, які визнаються суспільством та закладені в законодавстві, при формуванні виборчих правил, що важливо для того, щоб забезпечити справедливість і легітимність виборчого процесу. Телеологічний аспект указує на те, що виборче законодавство має служити певним цілям, таким як забезпечення демократії, захист прав меншин, створення стабільності, чи іншим соціальним і політичним цілям. Розробники мають визначити ці цілі та вибрати інструменти, які найкраще сприятимуть їх досягненню. Тобто М. В. Афанасьєва підкреслює складний характер виборчого законодавства та важливість вибору правових інструментів і технологій, які враховують різноманітні аспекти і потреби суспільства, щоб забезпечити ефективне і справедливе функціонування виборчої системи.

Професор Н. В. Верлос у своїх дослідженнях звертає увагу на два важливих аспекти розвитку конституційного права в Україні в умовах цифрової трансформації. У першій праці «Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід» автор розглядає внутрішній контекст конституційного розвитку, фокусуючись на впровадженні цифрових прав людини в рамках вітчизняної практики. У другій праці «Розвиток конституційного права України в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів» автор розглядає механізми рецепції міжнародних стандартів в українському конституційному праві, зокрема в контексті цифрової трансформації. Обидві праці відзначаються глибоким аналізом і порівняльним підходом до вивчення цифрового виміру прав людини як на національному, так і на міжнародному рівні [180].

Питання обрання правових засобів є вирішальним у забезпеченні ефективності виборчого права, оскільки вірно обрані й перевірені практикою правові засоби є запорукою дієвості виборчого законодавства. Адекватні конституційним цінностям і цілям правові інструменти і технології покликані

посилити позитивну дію законодавства та мінімізувати негативні наслідки, інакше дія непереборних факторів буде більш інтенсивною, ніж правових засобів, і відповідно результати будуть не такими, як прогнозувалося від самого початку [162, с. 256]. Зокрема, в умовах розвитку е-технологій у виборчому процесі основний акцент зміщується в бік не лише правового забезпечення, але й інформаційної безпеки. Недоліки в інфраструктурі чи невідповідний рівень кіберзахисту можуть стати причиною масових порушень, що, у свою чергу, підривають довіру громадян до виборчої системи. Таким чином, сьгоднішні правові засоби мають урахувати динамічний характер сучасних технологій, бути гнучкими й адаптивними. Важливо розуміти, що право має йти в ногу з технологічним прогресом, забезпечуючи при цьому безпеку і стабільність виборчого процесу. Не менш важливим є також забезпечення громадян доступом до інформації про використання їхніх особистих даних у контексті е-виборів, що також потребує відповідного правового регулювання. Тільки за умови взаємодії правового поля, сучасних технологій і відкритості до громадян можна говорити про ефективний і справедливий виборчий процес в Україні.

М. Охендовський акцентує увагу на тому, що існує неможливість досягти ідеальних виборів або виборчої системи. Проте він вважає, що в Україні можливо поліпшити виборчий процес, особливо через більшу комп'ютеризацію кожної виборчої дільниці. Виборчому праву правові технології надають ознак раціоналізму, прагматизму, процесуальної економічності, ефективності [162, с. 255], з важливим акцентом на міжнародні соціальні стандарти прав людини [231]. Ще 2004 року Венеціанська комісія надала рекомендації, акцентуючи на важливості заходів проти можливих фальсифікацій. Комісія також визначила ключові принципи, відповідні європейським стандартам демократії, які стосуються як виборчих кампаній, так і проведення референдумів: універсальне право голосу – всі люди мають право голосу; рівні права голосу – кожен виборець має рівну кількість голосів;

свобода права голосу; таємність права голосування; пряме право голосу [179]. Отже, Рекомендації Венеціанської комісії свідчать про важливість відповідності виборчих процедур європейським стандартам демократії та стосуються як універсального права голосу (право голосу для всіх громадян), так і рівних прав голосу (забезпечення, щоб усі виборці мали рівні права), де важливі таємність і пряме право голосу, які забезпечують індивідуальність і демократичний характер голосування.

Досліджуючи виборчий процес, науковці достатньо уваги приділяють, зокрема, такому правовому інструменту на виборах, як «гендерні квоти». Тему «гендерних квот» дослідили багато які дослідники [300, с. 47].

Таким чином, можна констатувати, що виборчий процес має бути справедливим, ефективним і демократичним, а для досягнення цих цілей можуть бути застосовані різні правові технології та стандарти, включаючи гендерні квоти, комп'ютеризацію та рекомендації міжнародних організацій.

Чинники, які обумовили розвиток і використання е-технологій у виборчому процесі, є багатогранними і зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами. Ці чинники взаємодіяли і поєднувалися, що сприяло розширенню використання е-технологій у виборчому процесі в різних країнах світу, включаючи Україну. Розглянемо ключові з них:

- технологічний прогрес, доступність (сучасні інноваційні технології, зокрема розвиток мережі Інтернет, мобільних технологій, обчислювальної техніки, дають можливість створювати надійні зручні системи, зокрема е-голосування);
- підвищення освіченості громадян (інформаційна ера зумовила різке зростання рівня комп'ютерної грамотності населення, що, у свою чергу, сприяло активнішому використанню е-технологій у повсякденному житті, включаючи виборчий процес);
- потреба в оптимізації (е-технології дозволяють значно спростити і прискорити виборчий процес, зменшуючи шанси для помилок і

фальсифікацій);

- зовнішній тиск і глобалізація (міжнародні стандарти і рекомендації, такі як рекомендації Ради Європи, підтримують впровадження новітніх технологій у виборчий процес);

- бажання забезпечити прозорість (е-технології допомагають забезпечити більшу прозорість виборчого процесу завдяки автоматизованим системам контролю і моніторингу);

- економічна вигода (довгострокові е-технології знижують вартість проведення виборів, оптимізуючи ресурси і зменшуючи необхідність вручну обробляти великі обсяги інформації);

- соціальна активність (е-технології заохочують більше людей до участі у виборчому процесі, особливо молодь, яка активно використовує цифрові технології у своєму житті);

- відповідь на виклики (у ситуаціях надзвичайних обставин, таких як пандемії, е-технології забезпечують безпечний і ефективний механізм голосування);

- стратегічне планування (державна стратегія у сфері ІТ спонукає до швидкого впровадження е-технологій у різних сферах, включаючи виборчий процес) [253; 255].

Народне волевиявлення в правовому контексті є одним з основних принципів демократії, які передбачають можливість громадян брати участь у формуванні й реалізації державної влади через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої участі. Вибори – це основний механізм народного волевиявлення, коли громадяни вибирають своїх представників у законодавчі й виконавчі органи влади на різних рівнях. Референдум – форма народного волевиявлення, за допомогою якої громадяни безпосередньо вирішують питання національного або місцевого значення. Деякі країни, підтримуючи ініціативу громадян, дозволяють їм висувати законопроекти чи ініціативи, які після збору певної кількості підписів можуть бути внесені на розгляд

законодавчому органу. Збори громадян, публічні слухання – інші форми народного волевиявлення, які дозволяють громадянам безпосередньо висловлювати свою думку щодо певних питань або рішень.

Майже в усіх країнах, де оголошено демократичний порядок, право громадян на участь у народному волевиявленні закріплено на конституційному рівні та є однією з основних конституційних гарантій у демократичних державах по всьому світу, оскільки воно забезпечує безпосередній вплив громадян на процес прийняття рішень і формування влади (наприклад, у США Конституція та поправки до неї забезпечують громадянам право голосувати на виборах [29], Основний Закон Німеччини передбачає проведення виборів як на федеральному, так і на регіональному рівнях [8], французька Конституція гарантує громадянам право на участь у національних виборах та референдумах [27], Конституція Індії закріплює право голосувати для всіх громадян, які досягли 18 років [26], Конституція Бразилії також гарантує громадянам право голосувати на виборах і референдумах [28], Конституція України визначає право громадян на участь у виборах і референдумах [225], Конституція Південної Кореї також гарантує право голосувати для громадян, які досягли певного віку [142]).

Є кілька країн і регіонів, де право на участь у народному волевиявленні обмежено, неформально відсутнє або ж не закріплено на конституційному рівні. Зазвичай це стосується держав з авторитарним або тоталітарним режимом влади, зокрема: Північна Корея (формально існують вибори, але вони не є вільними або справедливими. Всі кандидати вибираються державою, і опозиція фактично відсутня); Саудівська Аравія (хоч у країні проводяться місцеві вибори, національний рівень влади, зокрема король і його радники, обирається без участі громадян. Жінки отримали право голосу лише недавно, 2015 р.); кілька еміратів в Об'єднаних Арабських Еміратах (не всі громадяни мають право голосу, а вибори обмежуються лише деякими місцевими радами); Китай (Китайська комуністична партія має монополію на владу, і хоч

проводяться місцеві вибори, на національному рівні відбір кандидатів суворо контролюється); Білорусь (незважаючи на те що в країні формально проводяться вибори, їх часто критикують за масові порушення і відсутність реальної конкуренції) [36; 58; 72].

Разом із тим у частині країн-членів ЄС (Австрія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Німеччина, Словенія, Франція) передбачено можливість схвалення законів на загальнонаціональних референдумах [293, с. 65–67]. Водночас національне законодавство цих країн передбачає ініціювання таких референдумів різними суб'єктами: президентом (Франція), парламентом (Австрія, Литва, Люксембург), певною кількістю членів парламенту (Данія, Греція) або за ініціативою декількох із названих суб'єктів (наприклад, Португалія, де президент приймає рішення про проведення референдуму на підставі пропозиції парламенту чи уряду) [250, с. 5–10]. За народною ініціативою законодавчі референдуми можуть проводитися в Італії, Латвії, Литві, Мальті, Польщі, Словенії, Угорщині. В окремих країнах народна законодавча ініціатива поряд з іншими обмеженнями національного законодавства щодо референдумів також обмежується правом парламенту вирішувати питання про доцільність проведення референдуму за народною ініціативою (Польща, Угорщина) чи правом парламенту схвалювати законопроект до винесення його на загальнонаціональний референдум (Італія, Мальта) [293, с. 108].

У правовому контексті «народне волевиявлення» не лише гарантує громадянам право впливати на прийняття рішень, але також виступає як інструмент контролю за владою. Це забезпечує відповідальність обраних представників перед своїми виборцями та сприяє дотриманню принципів прозорості й об'єктивності в прийнятті рішень. Компонентами народного волевиявлення є: інформаційна відкритість (громадяни повинні мати повний і безперешкодний доступ до інформації щодо кандидатів, партій, голосувань та інших аспектів виборчого процесу); свобода вибору (громадяни мають право

вільно вибирати, без будь-якого зовнішнього тиску чи втручання); дієвість голосу (кожен голос повинен мати вагу, і результати голосування мають відображати дійсний вибір громадян); захист від маніпуляцій (системи голосування мають бути надійними, щоб уникнути будь-яких шахрайств або втручань); зворотний зв'язок (громадяни повинні мати можливість отримати відповідь від своїх представників і оцінювати ефективність їхньої роботи). В умовах розвитку е-технологій ці компоненти набувають нового змісту. Е-системи голосування, портали громадської участі, онлайн-дебати та інші інструменти можуть підвищити доступність і ефективність народного волевиявлення, але водночас вони приносять і нові виклики, такі як кібербезпека, конфіденційність даних та ін. Тому правове регулювання е-технологій у виборчому процесі має враховувати як можливості, так і потенційні ризики.

Відповідно до Рекомендації 1500(2001), Парламентська Асамблея наголошує на важливості виборчих прав, зокрема права голосу і права висувати свою кандидатуру, як основи для збереження інших ключових громадянських і політичних прав, які захищаються Радою Європи. Виборчі права служать основою демократичній легітимності й відображенню представницькості в політиці та мають адаптуватися до сучасних демократичних вимог суспільства. Європейський суд з прав людини визначає, що будь-які відхилення від цих прав мають бути обґрунтовані законом, мати легітимний зміст та не можуть бути довільними або неспіввідносними [34; 290]. Зазначена Рекомендація 1500(2001) Парламентської Асамблеї та Європейський суд з прав людини відзначають важливість виборчих прав як основи для збереження інших ключових громадянських і політичних прав у контексті Ради Європи і сучасного суспільства. Це обумовлює можливість визначати виборчі права як один із наріжних каменів демократії, що є гарантією громадянських і політичних прав. Тому вони мають бути захищені, а також адаптовані до змін у суспільстві з урахуванням законності й

легітимності.

Н. В. Мішина, досліджуючи виконання рішень Європейського суду з прав людини органами місцевого і регіонального самоврядування, висвітлює актуальні питання з означеної проблематики і розглядає сучасні виклики і тенденції у виконанні судових рішень на рівні місцевого управління, вплив децентралізаційних процесів на виконання рішень Європейського суду, зміни в системі управління та процес передачі повноважень з аналізом впливу на здійснення судових рішень на рівні місцевих і регіональних органів влади, конституційні аспекти законодавства України, де досліджує, як конституційні цінності взаємодіють із рішеннями Європейського суду та як це впливає на права громадян у контексті асоціацій [99; 100; 247].

Правове визначення і захист народного волевиявлення в умовах е-технологій стосуються, по-перше, питань кібербезпеки. Оскільки використання е-технологій у виборчому процесі може бути ціллю для кібератак, необхідно забезпечити надійність і безпеку електронних систем. Виборче законодавство має передбачати вимоги до засобів захисту персональних даних виборців та забезпечення інтегральності голосів.

По-друге, захист народного волевиявлення торкається питань доступності і рівності. Він передбачає гарантування загального доступу до е-голосування для всіх громадян, незалежно від їхньої комп'ютерної грамотності, місця проживання або соціального статусу, що вимагає створення навчальних програм, а також фізичних пунктів доступу для голосування.

По-третє, народне волевиявлення повинно мати ознаки транспарентності. Громадяни мусять мати змогу легко перевірити правильність і об'єктивність е-голосування. Для забезпечення означених вимог може бути застосовано блокчейн-технології чи інші системи, які дозволяють відстежити голос без порушення принципу конфіденційності.

По-четверте, е-технології надають можливість впровадження інструментів зворотного зв'язку, завдяки яким громадяни можуть не лише

голосувати, а й взаємодіяти зі своїми представниками, висловлюючи свою думку, порушуючи питання й отримуючи відповіді.

По-п'яте, використання е-технології в народному волевиявленні передбачає підвищення у громадян як правової, так і інформаційної та технічної освіти.

Основні напрями розвитку з дотримання права народного волевиявлення за допомогою е-технологій, запропоновані на міжнародній конференції «Рекомендації міжнародної конференції використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі» (Київ, 2017 р.), включають: автоматизацію підрахунку голосів і формування протоколів, з можливістю верифікації результатів усіма учасниками виборів; уніфікацію виборчої документації для спрощення й автоматизації підрахунку; професійну підготовку членів виборчих комісій і використання новітніх технологій; вивчення міжнародного досвіду з е-голосуванням для можливого застосування в Україні [291, с. 44–47]. А в умовах постійної цифровізації суспільства народне волевиявлення в умовах е-технологій стає не тільки можливістю, але й необхідністю. Такий підхід значно підвищує рівень довіри до виборчого процесу, робить його більш прозорим, доступним і ефективним. Проте це також вимагає від уряду, законодавців і громадян бути готовими до нових викликів і відповідальності.

Право на народне волевиявлення є одним з основних демократичних прав, визнаних і захищених на рівні конституційних і міжнародних документів, що закріплено в таких актах: Конституція України (ст. 38 гарантує право громадян на участь у виборах і народних голосуваннях (референдумах) та ст. 69 визначає, що народне волевиявлення є найвищим засобом прямого виконання влади громадянами) [225]; Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ст. 25 гарантує право кожного громадянина на участь у державному управлінні безпосередньо або через обраних представників, а також на доступ до державної служби на загальних умовах) [245]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з

прав людини, Протокол № 1, ст. 3, визначає, що високі стандарти виборів мають бути забезпечені, щоб гарантувати вільне вираження народу при виборі законодавчого органу) [288]; Кінцевий акт Гельсінкі (1975 р.), що зобов'язує держави-учасниці гарантувати ефективне право громадян на участь в управлінні через вибраних ними представників [25]; Кодекс добрих практик у виборчій справі Венеціанської комісії (2002 р.) визначає основні принципи та вимоги до організації виборів у демократичних державах [215]; Декларація прав людини ООН (1948 р.) у статті 21 визначає, що кожен має право брати участь у владі своєї країни безпосередньо або через обраних представників [203]. Ці та інші норми служать основою для забезпечення і захисту права громадян на народне волевиявлення, яке стає дедалі більш актуальним у контексті використання сучасних е-технологій у виборчому процесі.

Основним завданням при впровадженні е-технологій у виборчий процес є збереження основних принципів і стандартів демократичного волевиявлення, визначених конституційними і міжнародними нормами, використовуючи при цьому переваги сучасних технологій для забезпечення більшої ефективності й доступності виборчого процесу. Тому варто додатково розглядати стандарти безпеки і прозорості, враховуючи такі моменти:

- потенційні ризики е-виборів (зокрема, можливість хакерських атак), необхідність урахування міжнародних стандартів безпеки електронних систем і безпеки штучного інтелекту при відповідальному проектуванні й впровадженні систем штучного інтелекту [87];

- принципи доступності й універсальності (е-вибори мають бути доступні всім громадянам без винятку, забезпечуючи конфіденційність голосування і захист персональних даних);

- міжнародний досвід (досвід інших країн, які вже впровадили е-технології у виборчий процес, є доброю допомогою для виявлення кращих практик і уникнення потенційних помилок);

– механізми контролю (для забезпечення довіри до е-голосування важливо встановити незалежні механізми контролю та нагляду, що можуть подати міжнародні спостерігачі, громадські організації чи інші незалежні сторони, які можуть забезпечити прозорість і справедливість процесу).

Е-технології революціонізують традиційні механізми народного волевиявлення на декількох рівнях. Е-голосування дозволяє громадянам голосувати дистанційно, без необхідності фізичного відвідування виборчих дільниць, що забезпечує швидший процес голосування і підрахунку голосів (швидкість і доступність). З використанням сучасних технологій, таких як блокчейн, можливо створення системи, яка гарантує безпеку голосів і дозволяє провести аудит результатів голосування (безпека й аудит). Е-голосування сприяє збільшенню явки виборців, оскільки дистанційне голосування є більш зручним, особливо для людей з інвалідністю, емігрантів або тих, хто проживає у віддалених регіонах (включення). Цифрові технології можуть забезпечити більшу прозорість виборчого процесу завдяки онлайн-трансляціям, миттєвим оновленням результатів і засобам для громадянського нагляду (транспарентність). Е-технології можуть спростити процес організації референдумів або інших форм народного волевиявлення, дозволяючи реагувати на актуальні питання швидше (гнучкість). Хоч первісні витрати на розробку і впровадження е-систем можуть бути великими, у довгостроковій перспективі вони зменшать витрати на логістику і матеріальні ресурси (зниження витрат). Е-платформи можуть забезпечити можливість для інтерактивності, де громадяни можуть отримувати зворотний зв'язок, обговорювати питання чи навіть ініціювати власні питання для референдуму (інтерактивність).

Використання е-технологій має досить суперечливу історію. Існують як успішні приклади їх використання в деяких країнах Європи, наприклад у Швейцарії чи Франції, так і не зовсім (зокрема, Німеччина). Відмова від використання (зокрема, у Нідерландах та Ірландії) зумовлена насамперед

браком довіри, непрозорістю виборчого процесу чи невжиттям достатніх заходів, спрямованих на сертифікацію такої виборчої системи. Варто згадати недостатньо успішний ірландський досвід щодо сертифікації інтернет-голосування, що зумовило відмову від використання інформаційних технологій насамперед через відсутність довіри серед виборців. У Німеччині були спроби впровадити е-технології на загальнодержавному рівні, але рішенням Федерального конституційного суду скасовано можливість їх використання, оскільки е-голосування може застосовуватися тільки тоді, коли виборець може перевірити, яким чином було реалізовано його голос на кожному етапі застосування цієї технології. У Парагваї були судові рішення, які призупинили використання е-технологій уже на етапі голосування та підрахунку голосів [214].

Довіра до виборчого процесу є основою будь-якої демократичної системи. Введення е-технологій у виборчий процес має потенціал підвищити ефективність і доступність виборів, але також може призвести до втрати довіри, якщо не буде правильно реалізовано. У світлі глобалізації та стрімкого розвитку технологій багато країн шукають способи адаптації своїх виборчих систем до новітніх реалій. Використання е-технологій забезпечує ширший доступ до виборчого процесу для людей з інвалідністю, для тих, хто проживає за кордоном, або для тих, хто не може фізично відвідати дільницю через різноманітні обставини. Однак виклики, які приносять е-технології, не можна ігнорувати. Центральною проблемою є забезпечення безпеки і конфіденційності голосування. Якщо виборці не вірять, що їхній голос залишиться анонімним і не буде підданий маніпуляціям, вони можуть втратити віру в саму систему. Тому перед упровадженням е-технологій у виборчий процес необхідно повторно дослідити всі можливі ризики і виклики, а також забезпечити громадський контроль і прозорість на кожному етапі. З іншого боку, демократії, які вже успішно адаптували інформаційні технології до своїх виборчих систем, можуть бути прикладом для інших. Вони

показують, що правильний підхід, глибоке розуміння технологій та активна участь громадськості можуть перетворити виборчий процес, зробивши його більш сучасним, доступним і прозорим.

При розробці нормативно-правової бази впровадження е-технологій у виборчий процес необхідно враховувати, що регулювання виборчого процесу має національну прерогативу. Принципи вищого порядку, що регулюють виборчий процес, містяться в Конституції України та національному законодавстві про вибори. Такі принципи передбачають і розвивають міжнародні принципи як логічне їх продовження. Детальні вимоги зазвичай містяться в регуляціях нижчого рівня в залежності від кола таких відносин [241, с. 11]. В Україні правове регулювання е-народного волевиявлення знаходиться на стадії розвитку і формування. Основні норми і закони, які регулюють використання е-технологій у виборчому процесі на сьогодні, включають:

1. Конституція України (ст. 69 закріпила, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Хоч Конституція України прямо не згадує про е-технології, вона закладає основні принципи громадської участі в державних справах) [225].

2. Виборчий кодекс України, що регулює процедуру виборів Президента України, народних депутатів України, місцеві вибори (вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; вибори сільського, селищного, міського голови; вибори депутатів районної ради; вибори депутатів обласної ради; вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) [182].

3. Закон України «Про електронні довірчі послуги» щодо питання використання електронного підпису та інших форм електронної ідентифікації, що є доречним у контексті е-демократії [275].

4. Закон України «Про доступ до публічної інформації» щодо

забезпечення прозорості й доступності інформації про виборчий процес [273].

У свою чергу, міжнародні стандарти і рекомендації з електронного народного волевиявлення мають за мету забезпечення прозорості, безпеки і надійності процесів, зокрема: Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (Rec(2004)11) про гарантії відкритості та прозорості системи, забезпечення таємності голосування, захист особистих даних учасників голосування, забезпечення можливості перевірки і переліку результатів [117]; ОБСЄ/БДПЛ (2013) про огляд виборчого законодавства і практики держав-учасниць ОБСЄ (аналіз того, як держави-учасниці ОБСЄ дотримуються виборчих стандартів); ОБСЄ/БДПЛ (2013) про рекомендації з аналізу законодавчої бази виборів, що служать допомогою у визначенні відповідності виборчих законів міжнародним стандартам; Комісія Ради Європи (2015) про керівництво щодо імплементації рекомендації з питань гендерної рівності в медіа; Комітет Міністрів Ради Європи (2003) про рекомендації державам-членам з питань збалансованого представництва обох статей у прийнятті політичних і соціальних рішень; Комітет Міністрів Ради Європи (2003) про рекомендації країнам-членам по боротьбі з корупцією у фінансуванні політичних партій і кампаній; Європейський Союз (2007) щодо міжнародних стандартів з питань виборів, що об'єднує різні міжнародні документи і стандарти; Венеціанська комісія про виборче законодавство, участь людей з обмеженими можливостями, участь жінок у виборах, стабільність виборчого законодавства та загальні питання виборчого права [105; 116; 124; 126; 215]; Рекомендації Глобальної мережі для е-демократії (GNDEM) про забезпечення доступності та інклюзивності е-голосування, розробка механізмів громадського контролю й участі [60]. Ці документи відображають загальні зусилля міжнародних організацій у створенні сприятливого середовища для проведення вільних і чесних виборів, забезпеченні рівних прав і можливостей для всіх, а також у боротьбі з корупцією і політиці. Врахування цих міжнародних рекомендацій і стандартів є ключовим для розробки

національних систем е-демократії, які відповідали б демократичним принципам і вимогам безпеки.

Додавання е-технологій у виборчий процес може як підсилити, так і знизити ризики зловживань залежно від того, як ці технології реалізовані й контролюються. В епоху цифровізації зловживання можуть прийняти нові форми, такі як цифровий виборчий фрод, хакування виборчих систем, нелегальне збирання і використання даних виборців. Також це стосується реалізації пасивного виборчого права з боку конкуруючих суб'єктів: вибуття кандидатів на виборну посаду безпосередньо перед голосуванням; висування кандидатів, що мають підтримку виборців без мети подальшого отримання ними права представницького мандата; поширення серед виборців під час агітації товарів формально в межах допустимого законом розміру; зловживання правом на відповідь при поширенні неправдивої інформації в засобах масової інформації; зловживання правом на подання скарг до виборчих комісій без необхідності захисту порушеного права тощо. Однак і в діях виборців теж зустрічаються зловживання: голосування поза межами виборчої дільниці без реальної необхідності в цьому, голосування через матеріальну зацікавленість та ін. [161, с. 157]. Такі інциденти можуть не тільки підривати довіру до виборчого процесу, але і взагалі порушити стабільність демократичної системи. Проте правильно реалізовані е-технології можуть забезпечити більшу прозорість і контроль за виборчим процесом. Це зменшить можливість багатьох традиційних форм зловживань, таких як «каруселі», недопущення виборців до участі у виборах або неправомірний підрахунок голосів. Також важливою є роль громадського нагляду і міжнародних спостерігачів. Е-технології можуть полегшити цей процес, надаючи інструменти для більш ефективного моніторингу й аудиту виборчого процесу. У кінцевому підсумку основним завданням є віднайдення балансу між інноваційністю і безпекою, між доступністю і прозорістю. Це потребує комплексного підходу, що включає законодавчі ініціативи, технологічні

рішення, а також активну участь громадськості на всіх етапах виборчого процесу.

Введення е-технологій у процес народного волевиявлення відкриває нові перспективи для демократії, але одночасно вимагає від держави великих зусиль для забезпечення конституційних гарантій в електронному контексті. Зокрема, електронне волевиявлення має гарантувати, що кожен голос є важливим, процес проводиться чесно, а результати відображають реальну волю громадян. Важливо, щоб використані технології були надійними і безпечними з метою уникнення будь-яких маніпуляцій. Прозорість є ключовою: система е-волевиявлення має дозволити зовнішній моніторинг і аудит, а громадяни мають бути впевнені в коректності реєстрації їхнього голосу. Крім того, завдяки е-технологіям процес має стати доступнішим для всіх громадян, незалежно від місцезнаходження чи особистих обмежень. Також не можна забувати про важливість захисту персональних даних у процесі електронного волевиявлення, гарантуючи конфіденційність і відсутність неправомірного доступу.

Враховуючи вищезазначене, розуміємо, що інтеграція е-технологій у виборчий процес має потенціал для підсилення демократичних цінностей. Однак це також вимагає від держави особливої уваги до дотримання конституційних гарантій і прав громадян.

Процедурні гарантії дотримання права на народне волевиявлення в умовах е-технологій визначають, наскільки стабільною, безпечною, справедливою є система електронного голосування, та реалізуються в запровадженні ефективної системи е-технологій під час виборчого процесу, що передбачає наявність надійних і безпечних платформ для голосування, які забезпечують конфіденційність виборця і автентифікацію учасників. Система забезпечуватиме швидкий і правильний підрахунок голосів, мінімізуючи ризик помилок або маніпуляцій. Введення ефективної системи моніторингу й аудиту в е-волевиявленні включає в себе відстеження всіх етапів виборчого

процесу в реальному часі, забезпечуючи правильність кожного кроку. Така система аудиту забезпечуватиме незалежну перевірку результатів голосування, дозволяючи виявляти і виправляти можливі невідповідності. Забезпечення ефективної системи оскарження, де учасники виборчого процесу будуть мати можливість звернутися до незалежного органу в разі виникнення скарг або підозр, передбачає оперативну й ефективну роботу системи оскарження, гарантуючи вирішення конфліктів на основі права і справедливості.

Рух від революції до еволюції в контексті е-технологій волевиявлення вказує на стрімкий прогрес та інновації, які мають урахувати історичний досвід і кращі практики, забезпечуючи плавний перехід до сучасних форм голосування. Тому головне завдання полягає в тому, щоб впроваджені нововведення приносили користь демократії, а не створювали нові ризики для неї.

Таким чином, використання е-технологій у процесі виборів має відповідати вимогам з дотримання права на народне волевиявлення в умовах е-технологій. По-перше, всі учасники виборчого процесу мають розуміти, як працює система. По-друге, має забезпечуватися прозорість на всіх етапах виборчого процесу. Довіра є тією рушійною силою, за наявності якої е-технології швидко адаптуються в ці процеси. Без довіри з боку учасників виборчих процесів неможливо буде втілити е-технології у виборчий процес. Будь-яка недовіра не має тягнути за собою невикористання або неможливість опротестування процесу чи результатів підведення підсумків. По-третє, необхідно забезпечити можливість контролю за роботою е-технологій у будь-який момент та будь-яким учасником виборчого процесу. По-четверте, необхідно забезпечити постійну роботу тих технологій, які будуть впроваджені у виборчий процес, та уникнення їх відключення саме під час виборчого процесу. Інакше такі технічні вади викликатимуть недовіру щодо самої системи в цілому. Проведення будь-яких змін, оновлень рекомендується

робити не під час виборчого процесу, а готуватися до цього завчасно, тобто до моменту призначення і проведення конкретних виборів. Це може бути і сертифікація цієї системи, і перевірки її придатності до проведення конкретних виборів, що може включати і перевірку готовності системи до проведення самих виборів, так званих пілотних виборів. Рекомендовано до цих процесів долучати учасників усіх виборчих процесів з метою їх розуміння роботи технології у виборчому процесі й аналізу всіх можливостей під час конкретних виборчих етапів. Перевірку якості може забезпечувати незалежна оцінка із залученням іноземних представників. Тобто е-технології при запровадженні їх у передвиборчий процес мають бути зрозумілими для всіх учасників виборчого процесу, прозорими і доступними для перевірки достовірності їх аналізу будь-якому учаснику відповідно до тих прав, які вони матимуть під час конкретних виборів.

1.3. Розвиток засад народного волевиявлення в контексті е-технологій

Розвиток засад народного волевиявлення у сфері е-технологій пов'язаний із застосуванням цифрових інструментів з метою зміцнення, спрощення і розширення способів, якими громадяни можуть спілкуватися з урядом, висловлювати свої погляди та брати активну участь у процесах прийняття рішень на різних рівнях управління. Для того щоб втілити означені плани, необхідно роз'яснити і встановити мету такого провадження. Слід завчасно прорахувати всі очікування та перестороги, що можуть виникнути в процесі впровадження е-технологій у процес народного волевиявлення, передбачивши дії щодо оптимізації наявних процедур, або процесів, з урахуванням особливостей виборчих процесів у залежності від видів виборів. Звісно, е-технології впроваджуються у виборчий процес не відразу, адже це процес, який включає багато складових.

Е-демократія, за класичним визначенням, включає три сектори:

е-парламент, е-законодавство, е-правосуддя, а також інструменти, зокрема: е-посередництво, е-ініціативу, е-вибори, е-референдум, е-голосування, е-консультації, е-звернення, е-агітацію, е-підрахунок голосів та е-опитування. Е-демократія використовує переваги е-участі, е-дискусії та е-форумів [200, с. 29]. «Е-парламент» та «е-законодавство» слід розуміти як два різні поняття, пов'язані із застосуванням електронних технологій у парламентській та законодавчій діяльності, і вони мають важливі відмінності. Е-парламент (E-Parliament) вказує на використання е-технологій та Інтернету в роботі парламентських органів (е-системи для проведення парламентських засідань, голосувань, обміну документами й інформацією між депутатами і комітетами. Може включати в себе можливість громадян брати участь у законодавчому процесі через онлайн-петиції та консультації). Е-законодавство (E-Legislation) стосується використання е-технологій для створення, опублікування, редагування і поширення законодавства, що передбачає створення електронних версій законів, доступних для громадськості й законодавців, включаючи в себе системи е-моніторингу й аналізу законодавства. Отже, основна відмінність полягає в тому, що «е-парламент» зосереджується на застосуванні е-технологій у діяльності парламентського органу, включаючи проведення засідань і залучення громадян до парламентського процесу, тоді як «е-законодавство» охоплює процес створення, опублікування і поширення законодавства в е-формі. Обидва підходи можуть використовуватися для поліпшення і модернізації парламентської та законодавчої роботи з метою забезпечення більшої доступності й ефективності в цих сферах.

Н. М. Махначова підкреслює, що в основі впровадження е-урядування була закладена зміна ролі держави у глобалізованому світі, криза традиційної веберівської ієрархічної моделі публічного управління та втрата довіри до влади. Вчена зауважує, що зусилля України та її громадян безперечно сприяють розвитку е-демократії в Україні, а її подальша ефективність залежить від спільної роботи представників влади, громадянського

суспільства, а також міжнародних експертів. Перспективними напрямками визначалось впровадження е-цифрового підпису та запровадження е-голосування [242]. Е-демократія як механізм суспільно-політичної комунікації влади і суспільства, який найбільшою мірою відповідає потребам сучасного інформаційного суспільства, стимулює громадянську соціальну активність, оскільки в Мережі громадяни отримують можливість дискутувати з найгостріших питань (націленість на ініціативу громадян) [209, с. 124–125], що відповідає ідеї розвитку «демократії участі» народу в законотворчому процесі [309, с. 172–176]. Тобто однією з переваг е-демократії є можливість громадян отримувати інформацію та брати участь в діалозі без фізичної присутності в офісах державних установ, що особливо важливо для людей з інвалідністю, тимчасово переміщених осіб або тих, хто проживає у віддалених регіонах. Е-демократія також стимулює більшу відкритість і прозорість у владних структурах, оскільки інформація про рішення і процеси прийняття рішень стає доступною для громадян, що сприяє підвищенню довіри до влади та поліпшенню взаємодії між владою і суспільством.

В Україні вже наразі втілена Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори» (далі – ЄІАС), де ЄІАС – це система з автоматизації процесів під час підготовки і проведення виборів і референдумів України та діяльності всіх виборчих комісій. Окремо функціонує Автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців» [271] (далі – АІТС), де АІТС – це автоматизований реєстр виборців, що виконує дві основні функції, як то: забезпечення державного обліку виборців та складання списків виборців. Зокрема, розроблена Концепція створення Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії, що має за мету створення, розвиток і забезпечення функціонування Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії (далі – ЄІАС ЦВК), що об'єднає автоматизовані інформаційні системи та забезпечить функціонування єдиної платформи і шляхи її подальшого

розвитку [287]. Ця Концепція реалізується в рамках Стратегічного плану Центральної виборчої комісії на 2020–2025 роки [285], основні аспекти якого включають розвиток електронних послуг для громадян, забезпечення кібербезпеки, розвиток електронних реєстрів і баз даних, підвищення ефективності діяльності виборчих комісій, розвиток системи електронного голосування. У цілому, все це має за мету забезпечити більш прозорий, ефективний і надійний виборчий процес в Україні, сприяти більш активній участі громадян та зміцненню демократичних цінностей у суспільстві, де інтеграція інформаційних технологій у виборчі процеси є важливим кроком у розвитку сучасної демократії в Україні.

Слід зауважити, що розвиток основ демократії в Україні в контексті е-технологій варто теоретично розглядати і практично впроваджувати на двох незалежних рівнях: на національному і на регіональному. Дії на цих двох рівнях мають супроводжуватися залученням до цих процесів усіх учасників виборчого процесу, громадських організацій та інших зацікавлених інституцій і осіб.

2015 року було запропоновано визначити такі напрями е-демократії за трьома рівнями: базовий рівень – відкриті дані (одноканальне інформування), дозволяє недержавним інституціям та активістам оперативно готувати альтернативні й конкурентоспроможні продукти політики (моніторинг і оцінку, проєкти рішень, експертизу); мезорівень – опублікування інформації про політику на веб-ресурсах (одноканальне інформування щодо аналітичних продуктів органів влади: звіти, новини про діяльність і послуги, які дають громадянам узагальнені й доступні знання про поточну політику. Е-засоби сприяють отриманню інформації в реальному часі, оперативності каналу «запит-відповідь», реалізації політики е-просвіти, інклюзії, доступності пристроїв для різних категорій населення); верхній рівень – участь громадян у формуванні політики, політичний діалог (двосторонній обмін інформацією), де е-інструменти дозволяють у реальному часі здійснювати політичний діалог

та справляти ефективний вплив на базі е-дискусійних платформ [199, с. 4]. На той момент цей підхід до е-демократії підкреслив важливість цифрової інтеграції на різних рівнях управління та об'єднав як інформативний аспект, так і участь громадян у політичному процесі, де використання е-дискусійних платформ та інших е-інструментів сприяє підвищенню культури політичної участі й конструктивності діалогу. Таким чином, застосування трьох рівнів е-демократії допомагає створити більш інклюзивне, прозоре і реактивне управління, яке відповідає потребам і очікуванням сучасного суспільства.

У більшості демократичних країн розвиток демократії, включаючи її ключові інституції, спирається не тільки і не стільки на владу, скільки на громадянське суспільство [232]. В Україні становлення сильного громадянського суспільства відбувається повільно й уривчасто. У зв'язку з цим актуальним завданням стає пошук і впровадження механізмів, що сприяють підвищенню активності громадян у суспільно-політичному житті країни. Як показує досвід зарубіжних країн, що здійснюють серйозні вкладення в розвиток демократичних інституцій, поширення інформаційно-комунікаційних технологій є одним із ключових факторів, що безпосередньо впливають на розвиток інституцій демократії. Здебільшого це здійснюється за рахунок того, що інформаційно-комунікаційні технології значно розширюють можливості суспільно-політичної діяльності громадян [209, с. 105].

Цифрова ера, в якій ми нині живемо, надає безліч можливостей для підсилення голосу громадян і їх участі в демократичних процесах. Технології змінили спосіб, яким ми спілкуємося, організовуємося і мобілізуємося на благо суспільства. У контексті України ці технології відіграють роль каталізатора в процесі становлення міцного громадянського суспільства. Впровадження і використання інформаційно-комунікаційних технологій сприяє підвищенню прозорості, доступності й відкритості діяльності державних органів, що, у свою чергу, підвищує довіру громадян до урядових інституцій. Наприклад, платформи для е-демократії можуть дозволити

громадянам безпосередньо взаємодіяти з представниками влади, вносити пропозиції та контролювати процес прийняття рішень. Також доступ до широкого спектра інформації дозволяє громадянам бути більш освіченими, критично мислити й активніше взаємодіяти з політичним середовищем. Такі інструменти, як соціальні мережі, блоги та інші платформи діалогу, надають громадянам можливість обговорювати актуальні проблеми, об'єднуватися навколо спільних ініціатив та вимагати змін. Однак слід пам'ятати, що самі по собі технології не гарантують демократії чи активності громадян. Вони є лише інструментами, які мають бути правильно використані в контексті культурних, соціальних і політичних особливостей кожної країни. Для України важливо розробляти стратегії, які будуть: спонукати до активного використання цих інструментів, підтримувати освіту і навчання у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, створювати сприятливе середовище для інновацій та розвитку громадянського суспільства.

На думку Й. Томкова і Д. Хуткого, при обранні конкретної е-технології слід виходити з мети її застосування на різних етапах державної політики. Алгоритмізація цього процесу може бути представлена такими етапами:

- етап 1. Формування порядку денного законотворення та державної політики (дискусійні онлайн-форуми, е-петиції, аналітика відкритих даних, онлайн-кампанії лобіювання та підвищення обізнаності громадськості);
- етап 2. Формулювання державної політики (е-опитування, е-консультації, е-обговорення, е-слухання, аналітика поглядів у соціальних медіа);
- етап 3. Затвердження державної політики (е-голосування, механізми відкритої онлайн-трансляції, бюджет участі, або громадський бюджет);
- етап 4. Втілення державної політики (опитування задоволеності громадян, громадські рішення, краудсорсинг, краудфандинг, платформи відкритих даних);
- етап 5. Моніторинг і контроль (мапи проблем, панелі моніторингу

підзвітності, ефективності, державних витрат (наприклад, Ціна держави (ProZorro), е-звернення) [305].

Погоджуючись з думками Й. Томкова та Д. Хуткого, зауважуємо, що цифрові рішення для виборів мають узгоджуватися з принципами, які застосовуються для демократичних виборів. Однак практичне пристосування правових принципів до цифрових технологій – непросте завдання. По-перше, складність полягає в загальному характері правових принципів, сформульованих з використанням загальних і широких понять (застосування в конкретному контексті потребує тлумачення з метою з'ясування точного значення і практичних наслідків, які випливають із принципів). По-друге, складність полягає в технічному характері цифрових рішень, внутрішнє налаштування і функціонування яких може зрозуміти лише невелика кількість фахівців, на відміну від пересічних осіб, які не зможуть обійтися без технічної допомоги. Проте саме пересічні особи (виборець, адміністратор виборчого процесу, суддя, спостерігач тощо) мають використовувати і перевіряти цифрові рішення та їхні результати і, зрештою, довіряти їм [241, с. 7].

Ці виклики акцентують важливість прозорості, доступності й освіти в контексті впровадження е-технологій у виборчому процесі. Для забезпечення довіри до таких систем необхідно зосередити увагу на кількох ключових аспектах. По-перше, під час впровадження е-рішень для виборів слід активно залучати громадянське суспільство, експертів у галузі технологій, а також міжнародних спостерігачів, що забезпечить незалежний контроль за процесом розробки і впровадження е-рішень та допоможе уникнути можливих маніпуляцій. По-друге, навчання й освіта стають вирішальними, що стосується як виборців, так і осіб, причетних до виборчого процесу. Розробка простих, зрозумілих інструкцій і навчальних матеріалів допоможе знизити технічний бар'єр для користувачів. По-третє, важливо впровадити механізми аудиту для цифрових виборчих систем, бо незалежні аудити, що їх провели компетентні сторони, можуть виявити можливі слабкі місця, недоліки або неправильні

налаштування системи. Крім того, сильна громадянська участь і культура відкритості є критично важливими для успішного застосування е-технологій у демократичних процесах. Тільки шляхом співпраці, діалогу та постійної оцінки можна гарантувати, що е-рішення дійсно служитимуть інтересам демократії та її громадян.

Міжнародні інструменти, які регулюють вибори, важливі при формуванні політик для цифрових виборчих рішень. Вони включають універсальні міжнародно-правові документи і регіональні акти, такі як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Хартія основних прав ЄС. Окрім цього, велика увага приділяється інструментам, що регулюють захист даних та кібербезпеку, як-от Конвенція 108+ та GDPR. Деякі виборчі дані вимагають особливого захисту, який має відображатися в регулятивних документах. Національні положення стосовно е-голосування й інших цифрових виборчих інструментів знаходяться на ранніх стадіях розвитку, але продовжують адаптуватися. Старі інструменти, які регулювали низькотехнологічні системи, часто виявлялися непридатними для нових технологій, що вимагає оновлення й уточнення регулювання для забезпечення прозорості й перевірки [241]. Тобто міжнародні інструменти, що регулюють питання виборів, є важливими з кількох причин: захист демократичних цінностей (установлюють норми і стандарти, що захищають основні демократичні цінності, зокрема свободу виборів, право на участь у політичному житті й рівність перед законом, гарантують права громадян на вільні й справедливі вибори та служать як механізми контролю за дотриманням цих прав у національних виборчих процесах); поширення найкращих практик (міжнародні інструменти, такі як рекомендації та резолюції міжнародних організацій, сприяють поширенню найкращих практик у сфері виборчих процесів, містять рекомендації та стандарти щодо проведення виборів, забезпечення прозорості, демократичної

участі, захисту виборчих прав та інших аспектів, що сприяють справедливим і демократичним виборам, які допомагає країнам впроваджувати найкращі практики і покращувати свої виборчі системи); міжнародний моніторинг і спостереження; міжнародний діалог і співпраця (країни можуть обмінюватися досвідом, навчатися одна від однієї та спільно працювати над покращенням своїх виборчих систем).

Спроможність органів місцевого самоврядування і розвиток основ народного волевиявлення в контексті е-технологій ґрунтується на частці публічних справ під власну відповідальність в інтересах місцевого населення. Таке право на вирішення питань здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Ці засади діють паралельно і не заважають використанню зборів громадян, референдумів чи будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це не заборонено законом [296]. Для підсилення е-демократії на місцевому рівні були розроблені чіткі рекомендації та законодавчі ініціативи (розділ 2, розділ 3), що будуть сприяти найкращому регулюванню використання е-технологій у сфері народного волевиявлення, що включає в себе створення безпечних і прозорих платформ, навчання громадян і органів влади на місцях правильного використання технологій, а також забезпечення доступу до них для всіх громадян без винятку.

П. С. Клімушин і Д. В. Спасібов доводять, що розвиток е-демократії базується на запровадженні сукупності взаємопов'язаних механізмів: мережевої комунікації; е-голосування; звернення і запитів; е-петицій; мережевого краудсорсингу; онлайн-оцінювання; е-участі; формування онлайн-спільнот; автоматизованого моніторингу; технологій інтерактивної взаємодії е-участі громадян із суспільно-політичних питань; інструментів мережевого контролю за діяльністю органів публічної влади, що передбачає не тільки постійний моніторинг невирішених проблем за допомогою е-технологій, а й

спостереження за самою процедурою розроблення і реалізації рішень, прийнятих органами влади за участю громадян у цій процедурі [210, с. 66]. Д. Хуткий вважає, що для органів місцевої влади та місцевого самоврядування слід запропонувати такий перелік інструментів забезпечення е-демократії: 1) оптимізовані під мобільні пристрої інтерактивні веб-сайти з актуальною інформацією; 2) відкриті дані, у тому числі й відкриті бюджети; 3) онлайн-трансляції; 4) сервіси е-петицій; 5) е-консультації; 6) громадські слухання онлайн; 7) е-голосування; 8) бюджет участі, або громадський бюджет, онлайн [237, с. 9]. Дослідження ж праць М. Афанасьєвої [163], В. Кузьменко [229], П. Клімушина [209] контекстно розширюють інструментарій розвитку засад народного волевиявлення в контексті е-технологій, надаючи нові можливості для розвитку народного волевиявлення за допомогою е-технологій. Зазначені механізми не лише забезпечують постійний моніторинг невирішених проблем, а й включають участь громадян у процесах прийняття і реалізації рішень влади. У цілому, розвиток е-демократії вимагає поєднання технологічних інновацій та активної взаємодії між громадянами і публічними органами для створення більш відкритого і демократичного суспільства.

Узагальнюючи зазначені джерела, можна констатувати, що е-демократія еволюціонує завдяки впровадженню різноманітних інтерактивних механізмів, спрямованих на залучення громадян до участі в суспільно-політичних процесах. Вони охоплюють широкий спектр інструментів, таких як мережева комунікація, е-голосування, петиції, мережевий краудсорсинг та ін. Зокрема, для місцевих органів влади важливими є оптимізовані під мобільні пристрої веб-сайти, відкриті дані, онлайн-трансляції, сервіси петицій і консультації, що сприяють покращенню ефективності взаємодії з громадянами.

Форми розвитку засад народного волевиявлення в контексті е-технологій ґрунтуються на ключових зобов'язаннях, взятих у рамках наявних правових актів і документів: Загальна декларація прав людини;

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права; Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю; Конвенція ООН проти корупції; Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ETS № 5), зокрема Протокол до неї (ETS№9); Європейська хартія місцевого самоврядування (ETS№122); Конвенція про кіберзлочинність (ETS№185); Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (ETS№108); Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних (ETS№181); Рекомендація R(99)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту недоторканності приватного життя в Інтернеті; Рекомендація Rec(2004)15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо електронного урядування (е-урядування); Рекомендація CM/Rec(2009)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо електронної демократії (е-демократії); Документ Копенгагенської наради Конференції ОБСЄ щодо людського виміру; Хартія основних прав Європейського Союзу; Кодекс належної практики у виборчих справах, ухвалений Радою з демократичних виборів Ради Європи та Європейською комісією за демократію через право (Венеціанською комісією) [18; 42; 113; 118; 196; 201; 203; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 244; 245; 288; 292], що дозволяє розглянути їх більш детально.

Електронна діяльність громадськості у виборчому процесі відіграє ключову роль у сучасному демократичному суспільстві, де завдяки технологіям громадяни мають можливість активно взаємодіяти з виборчим процесом, контролювати його прозорість і відкритість, а також формувати публічну думку. Основними аспектами електронної діяльності громадськості у виборчому процесі є: е-моніторинг [312] (громадські організації та активісти можуть використовувати технології для спостереження за виборами в

реальному часі, зокрема за допомогою мобільних додатків, збору й аналізу даних); е-петиції [302] (інструмент, що дозволяє громадянам вносити пропозиції та вимоги до виборчого процесу); е-голосування [185]; е-освіта [73] (е-платформи і ресурси для навчання громадян правил голосування, прав виборця, інформації про кандидатів і партії); е-дискусії [1] (форуми, соціальні мережі та інші платформи, де громадяни можуть обговорювати виборчі питання, висувати свої побажання до кандидатів або обговорювати актуальні проблеми); е-спостереження [266] (використання технологій для спостереження за виборчим процесом, включаючи онлайн-трансляції з дільниць, моніторинг соціальних мереж для виборчої агітації чи порушень); е-комунікація (громадські організації й активісти активно користуються соціальними мережами та іншими електронними засобами для спілкування з громадянами, інформування про виборчі події та залучення до активної участі у виборчому процесі) [209, с. 104–105]; е-оцінювання (е-механізми забезпечують надання даних від уряду до громадян, консультування включає двосторонню комунікацію, де активна участь дозволяє громадянам брати участь у формуванні політики [209, с. 106–120]).

У цілому, активність громадян у виборчому процесі через е-засоби відіграє ключову роль у розвитку сучасної демократії, де основні аспекти цієї е-участі включають: моніторинг виборів, висловлення вимог через електронні петиції, голосування онлайн, навчання громадян особливостей виборчого процесу, обговорення виборчих питань через соціальні мережі, спостереження за виборами через технології, е-комунікацію з громадянами й оцінювання урядових дій за допомогою е-механізмів. Ці інструменти роблять виборчий процес більш доступним, відкритим і підзвітним для громадян.

Електронне голосування (е-голосування) включає: 1) дистанційне голосування, що дозволяє громадянам голосувати онлайн із власних пристроїв або спеціалізованих терміналів; 2) електронні виборчі дільниці, що передбачають використання комп'ютерів для е-голосування на виборчих

дільницях замість традиційних бюлетенів. До того ж е-голосування є універсальним атрибутом е-демократії, що застосовується не тільки в процесі організації виборів і референдумів, але й може широко використовуватися в рамках онлайн-опитувань, громадських онлайн-експертиз і багатьох інших процедур, де враховується колективна позиція користувачів системи е-демократії [209, с. 106–120]. У Рекомендаціях щодо стандартів е-голосування, які були схвалені ще в березні 2004 року, Венеціанська комісія визначила п'ять основних принципів, що відображають засади європейської демократії та однаково придатні як для виборчих кампаній, так і для референдумів, це: 1) універсальне право голосу: всі люди мають право голосу; 2) рівні права голосу: кожен виборець має рівну кількість голосів; 3) свобода права голосу; 4) таємність права голосу; 5) пряме право голосу [179]. Тобто е-голосування відіграє ключову роль у сучасних демократичних суспільствах, де воно розглядається як універсальний інструмент е-демократії, а два основні підходи до е-голосування – дистанційне голосування й електронні виборчі дільниці – пропонують ефективні та зручні методи вираження громадянами своєї волі у виборчих процесах.

Впровадження е-голосування в Україні може бути ефективним заходом збереження конституційного порядку, наступності й безперервності влади. І хоч в умовах карантину впровадження е-голосування дозволяє провести волевиявлення громадян без порушення головної умови карантину – недопущення скупчення великої кількості людей в одному місці (що проблематично забезпечити традиційним способом голосування навіть з дотриманням соціальної дистанції і маскового режиму), разом із тим зберігаються загрози порушення базових демократичних принципів – рівноправності громадян, свободи агітації, плюралізму думок та ін. [227].

На підставі роботи Спеціального комітету САНВЕ, створеного Комітетом Міністрів для оновлення Рекомендації Res (2004)11, рекомендовано урядам держав-членів: дотримуватися принципів

демократичних виборів і референдумів; оцінювати і протистояти ризикам е-голосування; керуватися стандартами, наведеними в Додатку I, та враховувати Керівні принципи; регулярно переглядати свою політику щодо е-голосування; обмінюватися досвідом і поширювати цю рекомендацію. Заплановано регулярне оновлення Керівних принципів та скасовується Рекомендація Res (2004)¹¹ і Керівні принципи до неї [267]. Зважаючи на це, Венеціанська комісія рекомендувала таке: е-голосування може використовуватися лише за умови, що система є безпечною/захищеною і надійною; система е-голосування має бути прозорою, тобто надавати можливість перевірки інформації щодо її функціонування; виборці повинні мати змогу одержати підтвердження свого вибору і виправити його в разі допущення помилки; для полегшення перерахунку голосів у разі конфліктної ситуації може передбачатися процедура роздрукування голосів [179].

Відповідно до Кодексу належної практики у виборчих справах 2002 року, до основних принципів і умов належать, зокрема: загальне виборче право, коли кожен має право голосу та право бути кандидатом, з дотриманням умов, наприклад, віку або громадянства; рівне виборче право, коли мають місце рівність голосів, однакова вага голосу і рівність можливостей; вільні вибори, коли передбачається право виражати свою думку без примусу чи впливу; таємне голосування, коли держава гарантує конфіденційність голосування; прямі вибори, де голоси виборців безпосередньо визначають обраних; періодичність, коли вибори проводяться через регулярні інтервали; повага до прав, що передбачає необхідність дотримання основних прав людини, включаючи свободи вираження, пересування, зібрань і об'єднань; стабільність законодавства, за якого важливі норми мають бути в законі або конституції; основні зміни не рекомендуються за рік до виборів; процедурні гарантії, що включають незалежний орган спостереження, систему оскарження; може бути обрана будь-яка виборча система, якщо дотримані вищезазначені принципи [267].

З урахуванням особливостей України, додаємо такі додаткові пункти, що враховують національний контекст і національні виборчі особливості: мовний аспект (у виборчому процесі необхідно гарантувати доступність інформації державною мовою, а також враховувати потреби національних меншин); територіальний розподіл (у зв'язку з адміністративно-територіальним поділом України важливо забезпечити рівність представництва для всіх регіонів в установах влади); ситуація на Сході та в Криму (з урахуванням тимчасової окупації деяких територій, важливо гарантувати право голосу для внутрішньопереміщених осіб і осіб, які проживають на окупованих територіях); молодь (з метою залучення молоді до політичного процесу, слід стимулювати участь молодих людей у виборчих кампаніях, освітніх програмах та громадському житті шляхом долучення до тестування, апробацій та впровадження тих або інших інновацій); антикорупційні заходи (з урахуванням специфіки України, слід зміцнювати антикорупційні заходи в контексті виборчого процесу, особливо щодо фінансування політичних партій).

Електронні петиції. Е-петиції у виборчому процесі становлять електронний інструмент для залучення громадян до формування та регулювання виборчої політики, дозволяючи їм висловлювати свої побажання, пропозиції або вимоги щодо різних аспектів організації та проведення виборів. Основними перевагами е-петицій, порівняно з традиційними, є: доступність (громадяни можуть подавати і підписувати петиції онлайн без необхідності фізично відвідувати інстанції), швидкість (інформація поширюється набагато швидше в електронному форматі), прозорість (легко відстежити статус петиції, кількість підписів і відгук органів влади).

Види електронних петицій можуть залежати від рівня органу влади, до якого звертаються (місцева влада (район, місто), регіональна влада (область), центральна влада (країна), та теми петиції (соціальні, екологічні, економічні, культурні питання тощо). У залежності від контенту і мети, е-петиції можуть

бути таких видів: пропозиції щодо законодавчих змін (громадяни можуть ініціювати петиції для внесення змін до виборчого законодавства, зокрема щодо порядку проведення виборів, реєстрації кандидатів, фінансування виборчих кампаній тощо); вимоги щодо прозорості (петиції, які вимагають більшої відкритості та прозорості виборчого процесу, такі як відкритий доступ до виборчих списків, фінансових звітів партій або роботи виборчих комісій); вимоги щодо використання технологій (петиції можуть стосуватися впровадження нових технологій у виборчому процесі, таких як е-голосування чи автоматизована система підрахунку голосів); реагування на порушення (громадяни можуть ініціювати петиції у відповідь на виявлені порушення під час виборчої кампанії чи голосування, вимагаючи розслідування чи вжиття відповідних заходів); зміни в процедурі голосування (висунення пропозицій щодо зміни місць голосування, графіку роботи дільниць, доступності для людей з інвалідністю); залучення спостерігачів (петиції з вимогами про залучення незалежних національних або міжнародних спостерігачів до спостереження за виборчими процесами).

Петиції мають строки, протягом яких влада має відповісти на них. У залежності від законодавства або правил платформи, на якій петиція розміщена, існують вимоги до мінімальної кількості підписів, щоб петиція була розглянута. Важливо, щоби при подачі електронної петиції дотримувались установлені правила і вимоги. П. С. Клімушин підкреслює, що механізм е-петицій забезпечує особливий вид колективного звернення, який має визначене коло адресатів, мусить здобути підтримку певної кількості населення протягом обмеженого часу та буде розглянутий і реалізований у визначеному порядку [209, с. 106–120].

Е-петиція в Україні подається та розглядається відповідно до вимог статті 23 Закону України «Про звернення громадян», а саме: громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з е-петицією

через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, чи веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку е-петиції [280].

Місцева петиція, за словами М. Довбенко, є інструментом самоврядування, що надає громадянам можливість вносити пропозиції та реалізовувати їх з владою. Вона сприяє активній участі громадян в управлінні, консолідації навколо важливих питань та освоєнню е-інструментів. Ефективність е-петицій залежить від активності громади і відкритості ради. В Україні такі петиції стають засобом взаємодії між громадою і місцевою владою [194, с. 10–13]. Беручи до уваги висловлювання М. Довбенко, можна зрозуміти, що місцеві петиції стають не лише інструментом взаємодії, а й ключовим елементом демократизації місцевого управління. Якщо раніше центр влади знаходився в руках обраних представників, то тепер, завдяки активній участі громадян і їх можливості ініціювати зміни, баланс починає зміщуватися. Це не лише зміцнює довіру до місцевої влади, а й забезпечує більш прозорий і відкритий процес прийняття рішень. Громадяни стають більш відповідальними, оскільки розуміють, що їх голос має значення і що вони можуть безпосередньо впливати на події у своїй громаді. У свою чергу, це спонукає місцеві ради до постійного вдосконалення, адже вони розуміють, що функціонують під контролем громади. Таким чином, місцеві петиції виступають каталізатором реформ, які роблять місцеве самоврядування більш ефективним, відкритим і відповідальним перед своїми громадянами.

Станом на 1 липня 2023 року місцеві е-петиції функціонують у 24 областях України; їх можна подати на порталі «Єдина система місцевих петицій» [202].

Отже, е-петиції у виборчому процесі сприяють активній участі громадян у формуванні виборчої політики, зміцненню демократії та розвитку громадянського суспільства. Вони також можуть служити механізмом

зворотного зв'язку для організаторів виборів і політичних партій, дозволяючи їм краще розуміти потреби й очікування виборців.

Публічні електронні консультації (обговорення, слухання) – це процес залучення громадян і зацікавлених сторін до дискусій та прийняття рішень в електронному форматі, що постає однією з форм прямої демократії, яка дає можливість громадянам, експертам та іншим учасникам висловлювати свої думки, обговорювати певні питання, вносити пропозиції до законопроектів, стратегій, програм тощо.

Використання публічних е-консультацій у виборчому процесі сприяє більшій відкритості та прозорості виборів, залученню громадян до активної участі в процесі прийняття рішень та підвищенню рівня довіри до виборчого процесу в цілому. Публічні е-консультації можуть бути різного виду: е-обговорення проектів нормативно-правових актів (державні органи можуть розміщувати проекти виборчих законів або підзаконних актів для публічного обговорення, збираючи відгуки та пропозиції); е-слухання (організація онлайн-сесій, де представники виборчих комісій, кандидати або інші зацікавлені сторони можуть виступати з доповідями, а громадяни мають змогу порушувати питання і висловлювати своє ставлення); е-опитування (збір думок громадян щодо певних аспектів виборчого процесу, наприклад змін формату виборів, впровадження нових технологій тощо); віртуальні круглі столи (онлайн-зустрічі з експертами, представниками партій, виборчих комісій для обговорення актуальних питань виборчого процесу); відкриті вебінари і навчання (онлайн-сесії для підвищення обізнаності громадян в аспектах виборчого процесу); е-платформи для моніторингу порушень (можливість для громадян у режимі реального часу повідомляти про порушення під час виборчої кампанії або на день голосування); форуми і коментарі на офіційних сайтах (секції для обговорення і висловлення думки щодо виборчої тематики на сайтах виборчих комісій або інших офіційних ресурсах).

Е-громадські слухання ще й досі є складною й довготривалою процедурою для громадян. Враховуючи темпи розвитку е-демократії в Україні, доцільніше швидше перевести громадські слухання в часткову е-форму: не збирати підписні листи, вести е-прийом заяв і звернень, пропозицій щодо ініціативи і пропозицій для обговорень. Основним в усіх інструментах участі є їх доступність і прозорість [206, с. 31]. На сьогодні за рекомендаціями Місії Європарламенту було створено «Портал громадського обговорення законопроектів» спільно з Програмою USAID РАДА. Зокрема, на порталі обговорювалися проекти Закону про лобізм та про лобіювання. Головними принципами залишаються доступність і прозорість, а деякі ініціативи, такі як «Портал громадського обговорення законопроектів», свідчать про можливість інтеграції технологій для полегшення взаємодії між владою і громадянами в Україні.

Е-запити (е-звернення). Е-звернення й е-запити є одним із найважливіших механізмів забезпечення законності й дисципліни, а також регулювання відносин між громадянами й органами влади. Саме цей механізм забезпечує право громадян на звернення і запити в державні органи та в організацію мережевого спілкування, адміністрації підприємств, організацій, установ різних форм власності тощо [209, с. 106–120]. Е-запити у виборчому процесі дозволяють отримати інформацію щодо організації та проведення виборів, що включає запити до виборчих комісій, моніторингових агенцій, політичних партій та інших організацій, які беруть участь у виборчому процесі. Основні види е-запитів у виборчому процесі: запити до виборчого списку (інформація про виборців, перевірка власної реєстрації у виборчому списку); запити до кандидатів (біографії, програми, декларації про доходи, статус реєстрації кандидата тощо); запити про фінансування виборчих кампаній (відомості про донорів, витрати, джерела фінансування для партій і кандидатів); запити стосовно виборчого процесу (дата виборів, адреси виборчих дільниць, правила голосування, результати

голосування на різних етапах); запити до виборчих комісій (склад комісій, рішення, протоколи, статистика); запити стосовно порушень (інформація про виявлені порушення під час виборчої кампанії та на день голосування, результати розслідувань); запити до моніторингових агенцій і спостерігачів (звіти про спостереження, аналітичні матеріали, рекомендації). Отже, е-запити у виборчому процесі допомагають забезпечити прозорість і справедливість виборів, дозволяють громадянам активно залучатися до виборчого процесу і контролювати його на різних етапах, сприяють виявленню і вирішенню можливих порушень, а також підвищують рівень довіри до виборчого процесу.

Соціальні медіа. Соціальні медіа відіграють ключову роль у сучасних виборчих процесах завдяки широкому поширенню Інтернету і мобільних технологій. Соціальні медіа надають кандидатам, партіям, громадськості й журналістам платформу для комунікації, агітації та дискусій. Водночас є низка питань і викликів, пов'язаних з їх використанням у виборчому контексті. Основні аспекти впливу соціальних медіа на виборчий процес: масова комунікація (кандидати і партії використовують соціальні медіа для прямого звернення до виборців, обходячи традиційні медіа); взаємодія з виборцями (соціальні мережі надають можливість взаємодії: виборці можуть порушувати питання, коментувати пости кандидатів, брати участь у опитуваннях та інтерактивних акціях); таргетована реклама (завдяки алгоритмам соціальних мереж кандидати можуть направляти рекламні матеріали до конкретних демографічних груп); дезінформація та фейкові новини (соціальні медіа часто стають платформою для поширення дезінформації, що впливає на виборчі настрої); громадянський активізм (громадяни можуть використовувати соціальні медіа для організації акцій, мітингів, моніторингу порушень під час виборів тощо); спостереження за виборами (соціальні мережі стають інструментом для повідомлень про порушення на виборчих дільницях, зокрема завдяки можливості миттєво

публікувати фото та відео); формування публічної думки (важливі виборчі теми та події часто обговорюються в соціальних мережах, що впливає на формування публічної думки). Важливо розуміти, що соціальні медіа є потужним інструментом демократії і вони також можуть бути використані для маніпулювання і дезінформації. Тому критичне мислення і медіаграмотність стають ключовими навичками для виборців у цифрову епоху.

Мобільні додатки. Мобільні додатки посіли особливе місце в сучасних виборчих процесах, допомагаючи оптимізувати різні боки цього процесу та забезпечуючи більшу прозорість і доступність. Ось декілька способів, як мобільні додатки можуть бути використані в контексті виборів: інформаційні додатки (надають виборцям інформацію про кандидатів, їхні програми, виборчі події та дати, зокрема це може бути офіційний додаток виборчої комісії чи незалежних спостерігачів); місце розташування дільниць (додатки, які допомагають виборцям знайти найближчу виборчу дільницю, перевірити час роботи й отримати іншу корисну інформацію); моніторинг порушень (додатки, що дозволяють громадянам відправляти звіти про порушення виборчого процесу, включаючи можливість завантаження фото і відео); опитування (додатки, що дозволяють проводити швидкі опитування серед користувачів, аналізувати їхні настрої та ставлення до кандидатів); е-голосування з мобільними додатками; агітаційні додатки (що їх розробили партії чи кандидати; ці додатки містять агітаційні матеріали, новини та іншу інформацію, що просуває певного кандидата); е-освіта (додатки, створені для підвищення медіаграмотності, вчать виборців розпізнавати фейкові новини, маніпуляції та інші виборчі трюки). При використанні мобільних додатків окремий акцент робиться на забезпечення безпеки і конфіденційності. Мобільні додатки мають бути захищеними від зовнішніх втручань.

Всі проаналізовані вище форми розвитку засад народного волевиявлення в контексті е-технологій підтримують демократичні процеси,

допомагаючи громадянам бути більш активними, обізнаними і впливовими в управлінських процесах.

У контексті е-технологій засади народного волевиявлення варто розглядати через низку ключових принципів: доступність (усі громадяни мають рівний доступ до е-інструментів волевиявлення, незалежно від їх місця проживання, соціального статусу чи освіти); транспарентність (е-технології мають забезпечувати прозорість усього процесу: від ініціації громадських акцій до підведення підсумків голосувань); захист персональних даних (зберігання й обробка персональних даних учасників електронного волевиявлення має бути безпечною); надійність (е-системи мають бути стабільними і захищеними від зовнішніх атак, щоб гарантувати достовірність результатів); зручність (інтерфейси і сервіси мають бути інтуїтивно зрозумілими для користувачів усіх вікових категорій); інтерактивність (можливість двосторонньої комунікації між громадянами й органами влади); підвищення обізнаності (надання інформації та засобів для підвищення громадянської обізнаності через електронні ресурси); інклюзивність (адаптація електронних систем для людей з особливими потребами, забезпечуючи їх повноцінну участь у процесі волевиявлення). Врахування цих принципів допоможе забезпечити ефективність і відкритість систем народного волевиявлення в умовах широкого застосування е-технологій.

У цілому, е-технології еволюціонізують класичні підходи до демократії, пропонуючи такі нововведення: збільшена доступність (е-голосування, е-петиції та інші цифрові ініціативи полегшують участь громадян у виборчому процесі); більша відкритість (е-платформи забезпечують доступ до діяльності державних структур, сприяючи збільшенню прозорості); миттєвий зворотний зв'язок (е-платформи дозволяють владі в реальному часі отримувати відгуки від громадян); підвищена освіченість громадян (інформаційні ресурси в Інтернеті надають можливість громадянам краще розуміти політичний ландшафт); оптимізація адміністративних процесів (е-служби полегшують

бюрократичні процедури, як-от реєстрацію виборців); глобальна участь (громадяни можуть брати участь у міжнародних обговореннях і проєктах завдяки онлайн-технологіям); цифрова громадянська освіта (е-платформи надають можливість навчання основ демократії, прав людини і громадської активності); дані для кращого рішення (е-технології дозволяють використовувати дані для прийняття більш обґрунтованих рішень); гнучка демократія (е-технології сприяють розвитку таких моделей, як ліквідна демократія, де громадяни можуть динамічно змінювати свої рішення); захист і перевірка (е-системи гарантують надійність і безпеку виборчого процесу).

Вищезначені нововведення не тільки зміцнюють демократію, але й надають їй нові горизонти для розвитку в цифрову епоху.

Висновки до Розділу 1

Загальні висновки до Розділу 1 свідчать про важливість теоретичних засад, правового регулювання і розвитку е-технологій у сфері народного волевиявлення.

Теоретичні засади здійснення народного волевиявлення в контексті е-технологій:

1. Е-технології – це комплекс програмних і технічних рішень, які використовуються для автоматизації різних процесів у сфері електронної взаємодії громадян, держави та інших інституцій. Е-технології відіграють важливу роль у забезпеченні громадської участі та народного волевиявлення, дозволяючи громадянам брати активну участь у процесах прийняття рішень, залучають більше учасників і забезпечують гнучкість процесів.

2. Е-демократія не лише відкриває нові можливості для прямої участі громадян у прийнятті рішень, але і стає важливим інструментом для підвищення прозорості, відповідальності й ефективності державного

управління. Її успіх визначається не лише технологічними рішеннями, а й готовністю суспільства до відкритості, а також спроможністю урядових структур адаптуватися до нових викликів часу.

3. Основні принципи народного волевиявлення, такі як: загальне виборче право, рівне виборче право, вільні вибори, таємне голосування, прямі вибори, періодичність, повага до прав, стабільність виборчого законодавства, де основні зміни не рекомендується приймати за рік до виборів, процедурні гарантії, спостереження, система оскарження, залишаються актуальними й у контексті використання е-технологій. Принципами, які мають бути враховані при розробці та використанні е-технологій для забезпечення демократичного, прозорого й ефективного народного волевиявлення, є гласність і доступ до інформації, ідентифікація і безпека, прозорість і перевірка, безпека і захист даних, участь і включення, легітимність і довіра, інновації і розвиток, інклюзивність і рівність, етичні принципи.

4. Міжнародні акти, що регулюють питання виборчих процесів, є невід'ємною частиною процесу розробки і впровадження правових рамок для використання е-технологій у ньому. Вони надають цінні вказівки і рекомендації для країн, у тому числі для України, щодо створення ефективних і демократичних виборчих систем. Ці міжнародні інструменти містять міжнародні правові документи, такі як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також регіональні документи, наприклад Європейська конвенція з прав людини та Хартія основних прав Європейського Союзу. Вони містять принципи, що стосуються проведення вільних, рівних і справедливих виборів, а також прозорості, захисту виборчих прав. Крім того, міжнародні інструменти включають авторитетні тлумачення таких конвенцій, політичні зобов'язання, документи «м'якого права», прецедентне право міжнародних судів, а також дослідження й оцінювання реалізації норм і використання е-рішень у виборчому процесі. Ці міжнародні норми й інструменти служать важливим джерелом інформації і

вказівником для законодавців і органів влади в Україні при розробці й впровадженні правових засад використання е-технологій у виборчому процесі. Вони допомагають забезпечити виборчі процедури, які відповідають міжнародним стандартам демократії та правам людини, забезпечують прозорість, участь і довіру громадськості у виборчих процесах.

5. Право на народне волевиявлення, визнане міжнародними і національними нормативно-правовими актами, має однакову силу і в електронному форматі. Сучасне законодавство України відображає потребу адаптації до нових реалій, але потребує подальшого вдосконалення з метою оптимізації використання е-технологій у виборчих процесах. Ураховуючи світовий досвід, Україна має всі шанси створити ефективну, надійну та безпечну систему е-волевиявлення, що сприятиме розвитку демократії, зміцненню довіри громадян до влади та активізації громадської участі. Право громадянина на волевиявлення в умовах застосування е-технологій має бути гарантовано державою, що включає захист персональних даних і забезпечення безпеки. Забезпечення конституційних гарантій права на народне волевиявлення є невід'ємною частиною використання е-технологій та має гарантувати демократичний процес, визначений принципами прозорості, доступності й захисту персональних даних громадян. Процедурні гарантії дотримання права на народне волевиявлення в умовах е-технологій убачається в наявності ефективної системи е-технологій під час виборчого процесу, ефективної системи моніторингу й аудиту, ефективної системи оскарження.

6. Адаптація е-технологій до процесів народного волевиявлення вимагає перегляду і реформування деяких класичних засад демократії. Е-технології революціонізують класичні підходи до демократії, пропонуючи збільшену доступність, більшу відкритість, миттєвий зворотний зв'язок, підвищену освіченість громадян, оптимізацію адміністративних процесів, цифрову громадянську освіту, дані для кращого рішення, гнучку демократію, захист і перевірку. Електронна діяльність громадськості у виборчому процесі

відіграє ключову роль у сучасному демократичному суспільстві, де завдяки технологіям громадяни мають можливість активно взаємодіяти з виборчим процесом, контролювати його прозорість і відкритість, а також формувати публічну думку. Е-голосування в народному волевиявленні – це процес проведення голосування за допомогою е-систем і технологій, який дозволяє громадянам виразити свою волю шляхом вибору кандидатів або відповіді на питання референдуму. Дистанційне голосування дозволяє громадянам голосувати онлайн із власних пристроїв або спеціалізованих терміналів. Електронні виборчі дільниці передбачають використання комп'ютерів для е-голосування на виборчих дільницях замість традиційних бюлетенів. Е-моніторинг у народному волевиявленні – це використання електронних технологій та інструментів для систематичного спостереження, збору, аналізу і відображення даних протягом виборчого процесу з метою забезпечення його прозорості, справедливості й відповідності стандартам (використання мобільних додатків для спостерігачів на дільницях, автоматизовані системи для відстеження виборчих порушень або аналіз соціальних мереж з метою виявлення недоліків або маніпуляцій у виборчому процесі). Е-комунікація в народному волевиявленні – це використання електронних засобів і платформ для обміну інформацією, діалогу та взаємодії між учасниками виборчого процесу, зокрема між виборцями, кандидатами, політичними партіями і виборчими органами (веб-сайти, мобільні додатки, соціальні мережі, електронна пошта та інші інструменти для надання інформації про кандидатів, виборчі програми, проведення агітаційних кампаній, а також для отримання відгуків від виборців або взаємодії з ними в режимі реального часу). Е-петиції в народному волевиявленні – це електронні звернення громадян або групи громадян до державних органів чи місцевого самоврядування з конкретними вимогами або пропозиціями. У контексті народного волевиявлення е-петиції є інструментом демократії участі, залучаючи громадян до процесу прийняття рішень, збору підписів для внесення питань на референдум або інших форм

колективного волевиявлення. Е-освіта в народному волевиявленні – це використання електронних технологій і ресурсів для інформування, освіти і підготовки громадян до участі у виборчому процесі (онлайн-курси і семінари; інтерактивні платформи; візуалізація даних; е-бібліотеки; мультимедійний контент). Е-дискусії в народному волевиявленні – це використання електронних платформ і засобів комунікації для проведення дискусій, обговорень і обміну думками з приводу питань, пов'язаних з виборчим процесом (онлайн-форуми і чати, вебінари і відеоконференції, соціальні мережі, електронні опитування і голосування, мультимедійний контент). Е-спостереження в народному волевиявленні – це використання електронних технологій і платформ для моніторингу, аналізу і документування процесів, пов'язаних з виборами та іншими формами народного волевиявлення (використання мобільних додатків, онлайн-карти, соціальний медіа моніторинг, відеонагляд, електронні бази даних). Е-комунікація в народному волевиявленні – це використання електронних засобів і платформ для забезпечення інформаційного обміну, діалогу та взаємодії між учасниками виборчого процесу (веб-сайти виборчих органів, соціальні мережі й месенджери, електронні опитування, віртуальні форуми і вебінари, електронні розсилки, мобільні додатки).

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

2.1. Конституційні засади демократії та їх застосування до використання е-технологій

Конституція в Україні є основним законом держави, що визначає правову основу функціонування всієї країни, гарантує права і свободи громадян, а також установлює принципи діяльності державних органів. Відповідно до конституційних засад демократії, влада належить народу, а громадяни мають право на участь у виборах і референдумах, що є основними механізмами реалізації народного волевиявлення. Конституція України встановлює правила і процедури проведення виборів, а також референдумів, що забезпечує прозорість і законність цих процесів. Крім того, Основний Закон передбачає принцип представницької демократії, який полягає в тому, що влада здійснюється через представників народу, які обираються на виборах. Це забезпечує можливість народного волевиявлення через вибір тих кандидатів, які найкраще відображають інтереси громадян.

Використання е-технологій поза межами України заслуговує на увагу як цінний досвід [11; 22; 45; 86; 106; 127; 144], їх активне впровадження, а також пауза перед новим етапом розвитку вимагають окремого розгляду. Зокрема, ми це бачимо в аналізі ретроспектив наукової продукції з е-демократії, де автори А. К. Варгас і М. Еспіноза-Міна дійшли такого висновку: було досліджено 468 статей (Scopus) та 311 із WoS. Велика Британія, США, Італія та Іспанія мають найвищу наукову продуктивність в обох базах даних. Тематика наукових праць різноманітна: від використання веб-сторінок і соціальних мереж урядом і політичними партіями, через е-голосування, до навчання про порушення конфіденційності й дезінформацію. Університет

Гранади й Університет Еребру є одними з перших закладів з найвищої наукової продуктивності, за ними міста належать Університету Сарагоси й Університету Манчестера. Найбільше статей в: «Інформаційні комунікації та суспільство», «Щоквартальний урядовий інформаційний журнал», «Журнал інформаційних технологій і політики» та «Електронний журнал електронної демократії та відкритого уряду». В обох базах наукову продукцію створила невелика кількість авторів. Автор «Coleman S.» – це дослідник із найвищим цитуванням у двох базах даних.

З порівняльної перспективи, Україна у сфері е-демократії розвивається поступово (зокрема, Конституція України не містить конкретних положень про використання е-технологій, але вона встановлює загальні принципи діяльності державних органів, які застосовуються до використання е-технологій). Проте не можна не враховувати, що Україна має свої особливості: історичний контекст, культурні особливості, а також виклики на шляху розвитку демократії та модернізації управлінських структур. З урахуванням зазначеного досвіду, в Україні слід звертати увагу на розробку і впровадження новітніх е-технологій у вітчизняну практику народного волевиявлення, адже глобальний тренд свідчить про їх ефективність. Важливо відзначити, що досвід е-демократії у Великій Британії, США, Італії та Іспанії може стати джерелом натхнень і навчання для українських учених і практиків. Особливо цінним є вивчення тематики стосовно порушень конфіденційності й дезінформації в контексті е-демократії, оскільки ці питання актуальні для сучасної України й уже мають певні вирішення в інших країнах [3; 12; 37; 44; 57; 80; 97; 101; 103; 108; 111; 145].

Для подальшого просування в цьому напрямі українським ученим і фахівцям у сфері е-демократії варто встановлювати співпрацю з провідними науковими закладами і дослідниками, такими як Університет Гранади, Університет Еребру, або дослідниками типу «Coleman S.». Це дозволить Україні інтегрувати необхідний досвід і розвивати вітчизняний потенціал у цій

сфері.

Демократія в Україні базується на конституційних принципах, які визначають відносини між громадянином і державою, а також гарантують права і свободи особи. Конституція України є основним документом, який визначає ці принципи. Суверенітет народу означає, що тільки народ є джерелом усієї влади в Україні. Всі органи державної влади функціонують на користь та в інтересах людини. Стаття 5 Конституції України зазначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Вибірчі права громадян України забезпечують їм можливість активної участі в політичному житті країни, включаючи право голосувати і бути обраним. Стаття 38 Конституції України гарантує громадянам право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевих рад.

Свобода слова є однією з основних гарантій демократії, яка включає право вільно висловлювати свої думки, поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і заборон. Стаття 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки і слова, забороняє цензуру і гарантує право кожного на інформацію.

Рівність перед законом гарантує, що всі громадяни мають однакові права і свободи, незалежно від їх раси, статі, релігійних переконань, соціального становища чи інших ознак. Стаття 21 Конституції України зазначає, що всі люди вільні й мають рівні права і свободи. Ніхто не може мати переваг або обмежень на підставі критеріїв, що не передбачені законом. Ці й інші принципи, закріплені в Конституції України, є фундаментом демократії в країні та визначають основні права й обов'язки громадян і держави.

Історичний контекст формування конституційних засад демократії в Україні є складним, багаторічним у боротьбі за незалежність і соціальну

справедливість. Конституційні засади демократії в Україні формувалися на тлі важливих історичних подій, відбиваючи боротьбу народу за свої права і свободи.

Корінні демократії в Україні: ідеї справедливості та свободи були притаманні українському народу ще з часів Козацької республіки, де рішення приймалися шляхом ради (Рада старших, або Універсал). Ці ідеї були першими кроками до формування демократичних традицій. Революція 1917–1921 років: період, коли Україна намагалася здобути незалежність під час хаосу Першої світової війни та російської революції. Цей період був важливим для формування концепції національної ідентичності та прав громадян. СРСР: на території України були впроваджені радянські закони та принципи. Проте за радянської влади багато цих «демократичних» принципів було лише на папері, а реальні права громадян були сильно обмежені. Декларація про державний суверенітет України (1990): цей документ, прийнятий ще до проголошення незалежності, заклав основи демократії, суверенітету народу і прав людини. Проголошення незалежності України (1991): ця подія стала кінцевим етапом відновлення української державності та зумовила потребу в розробці нової Конституції, яка б відповідала демократичним принципам і цінностям. Прийняття Конституції України (1996): цей документ став законодавчим відображенням демократичних засад в українському суспільстві. Він закріпив основні права і свободи громадян, гарантії рівності й захисту прав людини.

Стаття 71 Конституції України встановлює фундаментальні засади виборчого процесу в Україні. Ці принципи забезпечують демократичний характер виборів, а також права і свободи громадян: вільні вибори (громадяни мають право виражати свою політичну волю без страху, втручання або тиску ззовні); загальне виборче право (кожен громадянин України, який досяг 18 років, має право голосувати); рівне виборче право (кожен голос має однакову вагу, без винятку); пряме виборче право (громадяни безпосередньо

вибирають своїх представників до органів влади); таємне голосування (процес голосування конфіденційний, гарантуючи анонімність кожного виборця). Додатково до Конституції Виборчий кодекс України підкреслює та деталізує ці принципи, регулюючи виборчий процес у країні. Зокрема, частина 2 статті 1 Виборчого кодексу України підтверджує, що вибори є вільними і здійснюються на основі загального, рівного і прямого виборчого права за принципом таємного голосування.

Це два ключових правових документи, які, поєднуючись, створюють систему, що гарантує демократичний характер виборів в Україні, гарантує права і свободи громадян та встановлює принципи діяльності інституцій. Однак при реалізації цих конституційних засад народного волевиявлення необхідно забезпечити їх ефективну реалізацію на практиці, що передбачає забезпечення доступності й прозорості інформації про діяльність влади і виборчих процесів, а також забезпечення безпеки і надійності використання е-технологій, що можуть бути використані для забезпечення народного волевиявлення та громадської участі в демократичних процесах. Наприклад, е-системи голосування та реєстрації виборців можуть забезпечити прозорість і надійність виборчого процесу та зменшити можливість виборчих порушень. Також е-технології можуть забезпечити більшу доступність і прозорість інформації про діяльність владних органів та підвищити рівень громадської участі в демократичних процесах.

Хоч Конституція України, прийнята 1996 року, не розглядає питання е-технологій безпосередньо (оскільки багато сучасних е-технологій на той час ще не було настільки розвинутими або широко використовуваними), деякі її статті можуть бути інтерпретовані так, що вони стосуються е-урядування та демократичного використання інформаційних технологій. Стаття 32 гарантує конфіденційність листування, телефонних розмов та інших телекомунікацій. З розвитком е-комунікацій це стосується і захисту електронного листування та інших форм онлайн-комунікацій. Стаття 34 забезпечує право на інформацію.

Зокрема, гарантує кожному право на збір, зберігання, використання та поширення інформації будь-якими законними способами, що інтерпретується як підтримка електронного доступу до інформації. Стаття 36 визначає право громадян об'єднуватися в політичні партії та громадські організації, що в контексті сучасних реалій включає електронне об'єднання громадян через різні онлайн-платформи. Стаття 38 гарантує громадянам право брати участь у державних справах, виборах і референдумах, яке реалізується через е-вибори чи е-референдуми. Стаття 39 гарантує право на участь у мітингах, яке реалізується через електронні платформи або інші цифрові засоби. Стаття 40 гарантує право кожного на подання індивідуального або колективного звернення чи особисто звертатися до державних органів, що інтерпретується як право на електронні звернення до органів державної влади. Стаття 41 гарантує право власності, в епоху цифровізації це включає в себе власність на цифрові активи, електронні книги, програмне забезпечення тощо. Стаття 42 гарантує право громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також до посадових і службових осіб цих органів. Це право реалізується через електронні платформи для інтерактивного спілкування між владою та громадянами. Стаття 50 гарантує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що включає в себе використання е-технологій для моніторингу довкілля, виявлення екологічних порушень через сучасні технології. Стаття 59 гарантує право на правову допомогу. Е-юстиція включена в цю категорію, забезпечуючи доступ до правової інформації та консультацій онлайн. Стаття 62 гарантує презумпцію невинуватості. В епоху цифрової інформації це стосується захисту даних особи, яка підозрюється або звинувачується у вчиненні злочину, а також конфіденційності даних про процес.

Ці статті є базою для розробки нових законодавчих і нормативно-правових актів щодо використання е-технологій у виборчих процесах в Україні. Відповідно конституційна рамка для використання е-технологій при

здійсненні народного волевиявлення потребує додаткової законодавчої роботи, інтерпретацій від Конституційного Суду України та інших регуляторних механізмів. Це означає, що існує потреба у специфікаціях (для забезпечення безпеки, прозорості й надійності е-технологій у виборчому процесі потрібні додаткові нормативно-правові акти, що визначають конкретні технічні й організаційні вимоги до систем е-голосування, е-реєстрації тощо). Необхідно враховувати роль Конституційного Суду як вищого органу конституційної юрисдикції (Конституційний Суд має важливе завдання інтерпретації та застосування конституційних норм у контексті сучасних викликів, включаючи використання е-технологій) та взаємодію з міжнародними стандартами, де Україна, як член міжнародних організацій, також має враховувати міжнародні стандарти і рекомендації щодо використання е-технологій у демократії (зокрема, принципи захисту даних, прозорості в е-голосуванні тощо). Щоб е-технології стали ефективними інструментами демократії, важливо забезпечити належний рівень цифрової грамотності серед населення, що включає не лише навчання користувачів, але і підготовку чиновників, які будуть працювати з цими технологіями, і це стосується освіти і просвітництва. У майбутньому може з'явитися потреба в доповненні або модифікації Конституції (оновлення конституційних норм) для більш явного та конкретного визначення ролі й місця е-технологій у демократичних процесах країни.

До того ж конституційна рамка України щодо використання технологій в е-демократії визначає і гарантує основні права і свободи громадян, які мають бути захищені незалежно від технологічних інновацій або змін, та виглядає таким чином: свобода інформації (ст. 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки і слова, а також право на вільний доступ до інформації. Це означає, що використання ІТ-технологій для доступу до інформації є конституційно захищеним); захист особистої інформації (ст. 32 Конституції України гарантує недоторканність особистого життя, тому будь-

яке збирання, зберігання й обробка особистих даних в електронному форматі має відбуватися в межах закону); право громадян на участь в управлінні державою (ст. 38 Конституції України забезпечує право громадян брати участь в управлінні державними справами, у тому числі через е-технології); правова держава і права людини (ст.ст. 3 та 21 Конституції України визначають Україну як правову державу, де права і свободи людини є найвищою цінністю, а використання е-технологій не може порушувати основні права і гарантії, які визначені Конституцією); конституційні гарантії використання Інтернету. Хоч Конституція України була прийнята ще до широкого поширення Інтернету, її принципи вільного доступу до інформації, свободи слова і недоторканності особистого життя застосовуються до онлайн-середовища; захист суверенітету в цифровому просторі (ст. 17 Конституції України підкреслює обов'язок держави захищати свій суверенітет, де в контексті цифрової ери це також включає в себе захист від кібератак, інформаційних операцій та інших загроз в Інтернеті); гарантії захисту особистих даних (захист особистих даних у цифровому віці є основним аспектом, який визначається ст. 32 Конституції); доступ до судового захисту (ст. 55 Конституції гарантує кожному право на судовий захист своїх прав і свобод, а в контексті е-технологій це також включає в себе доступ до суду у випадках порушень в Інтернеті або через електронні системи).

Вчений В. Погорілка доводить, що характерними ознаками безпосередньої демократії є: пряме волевиявлення громадян, що не опосередковується будь-яким державним органом; єдність волі й суб'єкта її вираження; особливе коло суб'єктів, притаманне правовідносинам, що виникають у процесі безпосередньої реалізації народного суверенітету; безпосередня участь громадян у прийнятті державних рішень; надання права участі в прийнятті рішень усім правоздатним громадянам; імперативний характер рішень, прийнятих вільним волевиявленням громадян у формі голосування, та відповідна форма їх правового закріплення [264, с. 50].

Імперативний характер рішень, які приймаються вільним волевиявленням громадян у формі голосування, підкреслює обов'язковий характер результатів такого волевиявлення та їх правове закріплення, що визначає ясність і обов'язковість рішень, які приймаються шляхом прямого волевиявлення громадян.

Резюмуємо, що конституційні норми України не прямо регулюють використання е-технологій, але створюють основу для їх розвитку та впровадження в межах демократичних принципів країни.

Підкреслюємо, що в Україні демократія базується на принципах, закріплених у Конституції України 1996 року. З розвитком технологій і зростанням їх ролі в демократичних процесах, важливо адаптувати ці принципи до цифрового середовища.

Принцип влади народу: е-технології служать інструментом для реалізації волі народу; громадяни можуть активно брати участь у голосуваннях, референдумах та інших формах народного волевиявлення; е-платформи надають можливість онлайн-консультацій і обговорень.

Права і свободи громадян: цифрове середовище має бути безпечним; захист персональних даних і конфіденційності має бути на високому рівні; е-системи мають гарантувати, що права користувачів будуть дотримані.

Принцип правової держави: е-технології мають підтримувати і стимулювати правові норми, поважати права громадян, підтримувати дотримання всіх законів і конституційних норм.

Принцип розділення влади: е-технології мають сприяти розділенню влад, забезпечувати незалежність процесів голосування та інших демократичних ініціатив від втручання з боку будь-якої з влад, підтримувати систему контролю і розподілу повноважень.

Принцип прозорості й відкритості: цифрові інструменти роблять діяльність влади більш прозорою (доступ до відкритих даних, реєстрів і інформації про роботу органів влади, онлайн-трансляції засідань, обговорень,

громадських слухань).

Участь громадськості: інтерактивні платформи можуть залучати громадян до процесу прийняття рішень (онлайн-консультації, громадські слухання та інші форми зворотного зв'язку); взаємодіяти з представниками влади через електронні засоби.

Рівність перед законом: е-технології мають бути доступними для всіх; інтерфейси адаптовані для людей з особливими потребами; гарантується доступ до е-ресурсів для громадян різних соціальних груп, навіть для тих, хто має обмежені можливості доступу до Інтернету чи е-пристроїв.

Дотримання правил і процедур: е-системи мають підтримувати демократичні норми; гарантовано, що е-системи голосування і прийняття рішень дотримуються установлених процедур і стандартів; використовуються аудиторські системи для перевірки достовірності результатів голосувань.

Достовірність і надійність: е-технології мають відображати дійсну волю громадян; використовуються надійні й безпечні системи для гарантування достовірності голосувань; перевіряються й аналізуються дані, щоб запобігти помилкам або маніпуляціям.

Захист від злочинних посягань: е-платформи мають бути стійкими до атак; використовуються сучасні методи шифрування і захисту для недопущення несанкціонованого доступу; здійснюються регулярні тестування систем на наявність уразливостей і їх своєчасного усунення; встановлюються протоколи реагування на інциденти безпеки.

Зокрема, використання е-технологій у демократичних процесах вимагає відповідального підходу та постійного моніторингу для забезпечення дотримання конституційних принципів народного волевиявлення. Технології мають служити народу, а не ставати засобом маніпуляції чи порушення прав громадян.

Учені вважають, що «взаємовідносини між обраними представниками, громадянами, громадянським суспільством та політичною владою

розвиваються. Водночас традиційні зв'язки між громадянами та політиками слабшають, е-інструменти, включаючи Інтернет, сайти соціальних медіа та відкриті дані, можуть допомогти мобілізувати виборців, збільшити участь громадян у нових та різних способах поліпшити надання публічних послуг, сприяти інноваціям та економічному зростанню та зміцненню демократії» [297, с. 117]. Отже, під впливом цифровізації маємо новий етап розвитку взаємовідносин між громадянами та їхніми обраними представниками, що характеризується тим, що традиційні форми комунікації стають менш актуальними, у той час як е-інструменти займають дедалі більше простору в політичному діалозі. Де е-інструменти, як-от: соціальні мережі, платформи для громадського обговорення проєктів законів, а також відкриті бази даних, відкривають нові горизонти для громадянської участі, що надають можливість більш активної взаємодії громадян з владою, що веде до підвищення рівня довіри до державних інститутів. Особливої уваги заслуговує впровадження е-голосування, що базується на принципах, викладених у статті 71 Конституції України і доповнених положеннями Виборчого кодексу. Важливо розглядати цифровізацію не лише як інструмент зміцнення демократії, але і як сферу, що потребує постійного моніторингу і регулювання.

Вчена Н. Л. Гавкалова відзначає, що в процесі поетапного впровадження системи е-урядування головним завданням є створення інформаційних ресурсів, необхідних для взаємодії органів державного управління із структурами бізнесу та громадянського суспільства, забезпечення їх ефективного використання, та прогнозує перехід до «електронного урядування», що в нашій країні відбуватиметься складніше, ніж в європейських країнах [186]. П. С. Клімушин і Д. В. Спасібов запропонували систему взаємопов'язаних механізмів розвитку е-урядування та е-демократії, обґрунтували методологію розвитку інноваційно орієнтованого суспільства та запропонували інноваційні технології й механізми розвитку е-комунікацій [210]. В. В. Кривошеїн попередив про ймовірні ризики

впровадження е-голосування в Україні в контексті постпандемічної трансформації демократії [228]. А. Когут, С. Панцир зазначили, що е-вибори, е-референдум, е-ініціативи передбачають використання інформаційно-комунікаційних технологій у політичних заходах на одній чи декількох стадіях їх здійснення, а е-голосування передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій на виборах або референдумах як мінімум для підрахунку голосів [261]. Зокрема, для успішної інтеграції е-технологій у виборчий процес необхідно поєднання правильної інфраструктури, освіти, законодавчих змін і громадського контролю та врахування викликів і обмежень, пов'язаних з інтеграцією е-технологій у виборчий процес: гарантування безпеки (конфіденційність, кібератаки), технічна грамотність громадян, нормативні питання (внесення змін до законодавства), довіра до е-технологій, освіта й інформування.

Л. В. Котова і В. К. Тютюнник зазначають, що «до гальмування державних процесів у сфері е-урядування слід віднести відсутність єдиної законодавчої бази, яка б закріплювала строки, шляхи, особливості впровадження механізмів е-урядування, а також створювало стандарти надання е-послуг та відповідальність за їхнє неякісне та несвоєчасне надання органами влади, відсутність елементів (або недостатня кількість) у сфері е-урядування на місцевому рівні» [226, с. 103]. Погоджуючись, варто відмітити, що необхідність єдиної законодавчої бази для е-урядування відображає глибоке розуміння того, як важлива координованість і єдність у підходах. Відмінні стандарти і методики, які застосовуються в різних регіонах або між різними органами влади, призводять до конфузу серед користувачів та зниження ефективності систем. Адже основна мета е-демократії – це не лише технічне впровадження, а створення зручного, прозорого і доступного середовища для громадян. Тому єдина законодавча рамка може послужити гарантом цілісності й узгодженості всіх зусиль у напрямі розвитку е-демократії.

Конституційні засади місцевого самоврядування беруть свій початок з принципів місцевого самоврядування в національному законодавстві та в міру можливості із самої конституції [225]. Вони відображають важливість участі громадян в управлінських процесах на місцевому рівні.

Окрема увага в Конституції України приділяється всеукраїнському референдуму. У статті 72 визначено, що всеукраїнський референдум призначає Верховна Рада України або Президент України відповідно до своїх повноважень, установлених Конституцією. Сам всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України [295]. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73 Конституції України), референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету й амністії (ст. 74 Конституції України). Отже, всеукраїнський референдум виступає ключовим механізмом прямої демократії на національному рівні, де громадяни мають можливість безпосередньо впливати на найважливіші рішення, а Конституція України визначає як формальні механізми ініціювання референдумів, так і обмеження щодо їх проведення.

Органи місцевого самоврядування мають право використовувати засоби правового захисту для забезпечення вільного здійснення своїх повноважень і дотримання принципів місцевого самоврядування [225]. Рішення інститутів представницької демократії, як правило, можуть бути скасовані актами безпосередньої демократії, а акти безпосередньої демократії не потребують будь-якого затвердження. Шляхом безпосередньої демократії приймаються найважливіші нормативно-правові акти: конституції, закони щодо внесення до них змін та інші правові акти, що безпосередньо висловлюють волю народу як акти і норми прямої дії [269, с. 48]. Коло визначень щодо місцевого самоврядування – як права територіальної громади – закріплено у статті 140 Конституції України. У здійсненні безпосередньої влади територіальним колективом лежить безпосередня демократія як спосіб реалізації цієї влади, а

місцеве самоврядування є організаційно-правовою формою її реалізації. Безпосередня демократія – це природне право народу, вона з'явилася раніше за представницьку [90]. Місцеве самоврядування в Україні визначено як право територіальних громад управляти власними справами, що забезпечує реалізацію принципу безпосередньої демократії, де громадяни мають прямий голос в управлінні та прийнятті рішень. Саме ця форма демократії є однією з найдревніших, її коріння сягають до первинних форм управління спільнотами.

Аналіз існуючої широкої палітри концептуальних підходів до визначення прямої е-демократії дозволяє більш точно виявляти юридичний складник цього політико-правового явища і на цьому ґрунті будувати моделі законодавчого врегулювання правовідносин електронного доступу до реалізації конституційних прав [233, с. 92–99]. Отже, у сучасному світі реалізація народного суверенітету через механізми демократії відбувається за допомогою доволі простих і доступних форм. Її інструментами можуть бути референдуми, вибори, відкликання обраних представників, збори, правотворчі ініціативи, звернення громадян, мітинги, демонстрації, походи, пікетування тощо. Це способи народного волевиявлення, що передбачають можливість висловитись не лише всьому суспільству чи його більшості, а дають змогу брати участь в управлінні державою кожному громадянину, якщо він володіє достатнім рівнем правосвідомості [174, с. 211]. Таке розмаїття інструментів е-демократії відзначається тим, що вони не лише дозволяють висловлювати позиції більшості, але і надають можливість кожному громадянину взяти участь у визначенні спільних справ, що підкреслює значущість участі громадян у демократичних процесах та визнає, що висловлення голосу має бути доступним для всіх у суспільстві, покликаним забезпечити справедливу і представницьку систему управління.

Загалом, в Україні відбувається постійний процес розвитку е-демократії, який базується на конституційних засадах і забезпечується демократичними механізмами й інститутами. Дослідження конституційних засад демократії та

їх застосування до використання е-технологій в Україні може бути корисним для визначення можливостей і перешкод у використанні цих технологій для забезпечення більшої демократії та громадської участі. Таке дослідження допоможе визначити найбільш ефективні способи використання е-технологій (підрозділ 2.3.), розробити необхідні правові й технічні механізми їх впровадження (підрозділ 2.2.), а також забезпечити належний рівень кібербезпеки та захисту конфіденційності даних громадян. Для досягнення нових рівнів е-демократії в Україні необхідно продовжувати працювати над вирішенням існуючих проблем і забезпеченням реалізації конституційних засад демократії на практиці (Розділ 3).

2.2. Нормативне регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення

У сучасному світі е-технології дедалі більше стають ключовими для вираження громадської думки, вони також забезпечують прозорість, ефективність і достовірність при проведенні виборів. Проте їх застосування потребує чіткого законодавчого контексту, який би гарантував безпеку виборчих процедур і захищав права громадян. У країнах, де е-технології вже інтегровані у виборчий процес, існують відповідні закони й акти, що визначають критерії безпеки, конфіденційності та надійності даних в е-виборчих системах, установлюють стандарти для технічного супроводу, моніторингу і перевірки систем, а також процеси реєстрації та верифікації виборців [239]*. Основна мета такого регулювання – забезпечити гармонійне

* Більше інформації на офіційних сайтах виборчих комісій у таких країнах: Сполучені Штати Америки – Federal Election Commission (FEC); Велика Британія – The Electoral Commission; Канада – Elections Canada; Австралія – Australian Electoral Commission (AEC); Індія – Election Commission of India (ECI); Франція – Commission Nationale de Contrôle des Opérations Électorales; Німеччина – Bundeswahlleiter; Бразилія – Tribunal Superior Eleitoral; Південна Африка – Electoral Commission of South Africa (IEC); Нігерія – Independent

поєднання е-технологій із традиційними способами голосування, надаючи громадянам вибір і гарантуючи високий стандарт виборчих процедур.

Здійснення конституційно-правового дослідження нормативного регулювання використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення є важливим аспектом у контексті сучасного е-демократичного процесу. Наше дослідження охоплює аналіз правових норм і регуляцій, які визначають використання е-технологій під час проведення референдумів, виборів та інших форм народного волевиявлення.

Зокрема, в Україні при здійсненні волевиявлення на загальнонаціональному рівні використовуються різні е-технології. За своєю суттю безпосередня демократія відповідно до положень Конституції України (ст.ст. 5, 36, 69 та ін.) є прямим волевиявленням народу, зокрема шляхом таємного голосування, або волевиявленням, вираженням волі через політичні партії, засоби масової інформації та інші складові механізму безпосередньої демократії, які сприяють формуванню та вирішенню політичної волі громадян [269, с. 48]. Тобто одночасно з традиційними виборчими ділянками вже використовуються різні цифрові інструменти, поступово оцифровуючись.

У статті 69 Конституції України закріплено, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Проте не закріплений перелік форм безпосередньої демократії змусив 2008 року Конституційний Суд надати офіційне тлумачення положень цієї статті [295]. Погоджуємося з вітчизняним дослідником Ю. Барабашем, що

National Electoral Commission (INEC); Іспанія – Junta Electoral Central; Італія – Ministero dell'Interno (відповідальний за організацію виборів); Японія – National Election Commission; Південна Корея – National Election Commission; Туреччина – Yüksek Seçim Kurulu (High Election Board); Мексика – Instituto Nacional Electoral (INE); Індонезія – Komisi Pemilihan Umum (KPU); Аргентина – Cámara Nacional Electoral; Польща – Państwowa Komisja Wyborcza; Швеція – Valmyndigheten; Нідерланди – Kiesraad; Бельгія – Directorate-General Institutions and Population. URL: <https://rm.coe.int/study-elections-lists-andrii-magera/16809ec314>

перелік форм безпосередньої реалізації народного суверенітету є відкритим, оскільки після згадування таких інститутів демократії, як вибори та референдум, використовується конструкція «та інші форми безпосередньої демократії», що має за мету підкреслити можливість існування інших каналів народного волевиявлення [171, с. 48–49]. Зазначена конструкція «та інші форми безпосередньої демократії» відзначається в контексті статті, після вказівки на вже відомі інститути демократії, такі як вибори і референдум, що відкриває можливість існування інших механізмів, які дозволяють громадянам безпосередньо впливати на управління країною. Такий підхід підкреслює гнучкість і еволюційний характер демократичних процесів, дозволяючи враховувати змінювані потреби й очікування громадян у реалізації їхніх прав і обов'язків у державі.

Історія нормативного регулювання е-технологій у контексті народного волевиявлення в Україні демонструє постійний розвиток і адаптацію до сучасних технологічних і соціальних викликів та подана так:

Початковий етап (2000-і рр.): з появою Інтернету в Україні починають формуватися перші ініціативи щодо використання е-технологій у державному управлінні. Цей період характеризується появою перших електронних ресурсів державних органів та розробкою нормативних актів, які регулюють доступ до публічної інформації через Інтернет.

Етап активного розвитку (2010-і рр.): після Революції Гідності в Україні спостерігається інтенсивний розвиток е-демократії. У цей період приймаються ключові законодавчі акти, які визначають основні принципи використання е-технологій у народному волевиявленні, включаючи Закони про «Електронне урядування» та «Про доступ до публічної інформації».

Сучасний етап (початок 2020-х рр.): зростання цифровізації в Україні спонукає до перегляду існуючих норм і розробки нових нормативно-правових актів, спрямованих на оптимізацію використання е-технологій у процесах народного волевиявлення. Введення системи «Дія» та інших електронних

сервісів демонструє активне застосування технологій для спрощення взаємодії громадян і держави.

Ключові питання проведення виборів у післявоєнний період викликають необхідність внесення змін до виборчого законодавства, тому важливо провести ці зміни завчасно, відкрито і публічно із залученням до обговорення зацікавлених осіб і експертів [167]. У свою чергу, ще 2022 року ЦВК сформувала пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки і проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні [283]. Зокрема, ця проблематика обговорювалася й на конференції з питань трансформації правових систем в умовах збройних конфліктів [306], детально були розглянути питання реалізації в Україні форм прямої демократії з необхідністю дотримання загальних принципів [260, с. 40]. Основні пункти цих обговорень зосереджувалися на забезпеченні демократичності й відкритості виборчого процесу в умовах післявоєнного відновлення країни. Велика увага приділялася забезпеченню безпеки учасників виборчого процесу, зокрема можливостям захисту виборців від утручань і зовнішнього тиску. Спільно з міжнародними партнерами, такими як ОБСЄ і Венеціанська комісія, розроблялися рекомендації щодо зміцнення законодавчої бази України у сфері виборчих технологій, а також щодо вдосконалення системи спостереження за виборами. Крім того, було визначено, що велике значення має взаємодія з громадськістю та забезпечення її активної участі в процесі модернізації виборчої системи.

Для 52 % опитаних доцільність виборів після завершення воєнного стану менш пріоритетна, тому вони вважають, що після воєнного стану потрібно буде зосередитися на інших питаннях. Водночас 40 % вважають, що важливо вчасно провести вільні й чесні вибори [191]. Це свідчить про розділені погляди громадян щодо національних пріоритетів після завершення воєнного стану. Доки одна частина населення бачить необхідність відновлення

демократичних процесів і забезпечення представництва через вибори, інша частина відчуває терміновість інших питань, можливо, пов'язаних з відбудовою, соціально-економічними потребами чи забезпеченням стабільності у країні. Така двоякість поглядів підкреслює важливість широкого громадського діалогу і врахування інтересів різних груп населення при формуванні постконфліктної політики країни.

Прозорість таких обговорень і широке залучення до них громадськості, експертів та представників міжнародних організацій є ключем до створення вірогідного й ефективного механізму проведення виборів в умовах післявоєнного відновлення України. З цією думкою погоджується М. В. Афанасьєва, підкреслюючи, що при здійсненні законодавчого проєктування виборчої системи необхідно керуватися не вузькопартійними кон'юнктурними інтересами, а інтересами народу України як єдиного джерела влади [163]. Таке розуміння наближає пересічного громадянина до розуміння та сприйняття себе як частини народу України й, відповідно, єдиного джерела влади в Україні.

Нормативне регулювання є важливим інструментом для забезпечення безпеки і надійності е-виборчих процесів, що включає законодавство щодо захисту конфіденційності, процедуру аудиту тощо. У цілому, без е-технологій неможливий сучасний розвиток людського ресурсу у сфері права, ознайомлення із сучасними державно-політичними і суспільними проблемами та можливими альтернативними шляхами їх правового вирішення. Поряд із цим активне використання е-технологій у державному секторі є одним із фундаментальних напрямів діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в аспекті розбудови держави. При цьому значення міжнародно-правових актів у сфері е-технологій, захисту персональних даних, захисту кіберпростору, доступу громадськості до інформації відіграє ключову роль для розвитку е-демократії [289, с. 122]. Проте цей перелік не є вичерпним, зокрема низка інших не менш важливих критеріїв є важливою для

розвитку е-демократії (розділ 3).

Перелік основних нормативно-правових актів, що регулюють використання е-технологій у виборчих процесах в Україні, включає:

Конституція України визначає загальний порядок проведення виборів в Україні [225].

Виборчий кодекс України, що регулює порядок проведення виборів в Україні, включаючи можливість використання е-технологій [182].

Закон України «Про національну програму інформатизації» регулює основні засади використання е-технологій у діяльності державних органів. Хоч він не прямо стосується виборчих процесів, його положення створюють правову основу для інтеграції е-систем у виборчий процес [282].

Закон України «Про державний реєстр виборців» регламентує функціонування Державного реєстру виборців [271], який забезпечує зберігання й обробку даних про виборців та їх реєстрацію для участі у виборчому процесі. Виборець має можливість особисто звернутися до будь-якого органу ведення Реєстру щодо даних усіх виборців, унесених до Реєстру за його власною виборчою адресою (крім виборчих адрес, визначених згідно із законом) [271].

Закон України «Про доступ до публічної інформації» забезпечує прозорість і доступність інформації про виборчий процес за допомогою електронних ресурсів [273].

Закон України «Про електронний цифровий підпис» регулює правила створення, використання і визнання електронних цифрових підписів. У контексті виборчих процесів він є важливим для забезпечення автентифікації та інтегритету е-документів і даних [274].

Закон України «Про захист персональних даних» забезпечує конфіденційність і безпеку в цифровому форматі [279].

Закон України «Про національну безпеку» – про положення щодо кібербезпеки і захисту від зовнішніх загроз [281].

Закон України «Про електронні довірчі послуги», який передбачає можливість використання е-підпису для підпису документів та забезпечення їх юридичної валідності [275].

Закон України «Про публічні електронні реєстри» щодо засад створення та функціонування публічних е-реєстрів з метою захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб під час створення, зберігання, оброблення і використання інформації в публічних електронних реєстрах [284].

Постанови Кабінету Міністрів України щодо основних технічних аспектів використання е-технологій у виборчому процесі, особливостей впровадження, тестування і використання е-систем голосування, а також вимог до їх безпеки, надійності й прозорості.

Постанови Центральної виборчої комісії стосовно використання е-технологій у виборчих процесах, що включають вимоги до е-систем реєстрації, перевірки даних виборців тощо. Рекомендації і методичні матеріали Центральної виборчої комісії, що надають додаткову інформацію і вказівки щодо практичного впровадження е-технологій у виборчому процесі.

Зазначені нормативно-правові акти разом створюють правову основу для впровадження і використання е-технологій у виборчих процесах в Україні. Зважаючи на швидкий розвиток технологій і їхню зростаючу роль у суспільстві, цей перелік буде розширюватися й оновлюватися.

М. В. Афанасьєва стверджує, що технологізація виборчого законодавства за своєю суттю є процесом цілеспрямованого законодавчого проєктування виборчої системи й організаційно-правових основ самого виборчого процесу, яке передбачає визначення оптимального, раціонального алгоритму дій для ефективного досягнення соціально корисного результату. Вчена підкреслює, що конструювання в межах виборчої інженерії покликано не тільки адекватно і дзеркально відображати стан суспільних відносин, але і вплинути на поведінку людей і таким чином на суспільні процеси, щоб сформувати їхні нові бажані моделі [158]. Однак у сучасних умовах

представницької демократії спосіб обрання (виборча система) розглядається як технологічний засіб, так званий об'єкт «виборчої інженерії», який жодним чином не впливає на природу представництва [212, с. 140; 213]. Виборче законодавство має закріплювати такі правові засоби, які необхідні для досягнення поставленої мети і забезпечення максимальної послідовності, простоти, без дублювання процедур і операцій [158]. У свою чергу, Т. А. Латковська досліджує питання володіння державною мовою як одного з виборчих цензів сучасної України [234]. Однак важливо пам'ятати, що е-технології не є панацеєю для всіх проблем у сфері демократії та народного волевиявлення. Їх використання має бути доповнено іншими методами і механізмами.

Розвиток конституційної науки і практики застосування потребує нових методологічних підходів до осмислення проблеми ефективності виборчого законодавства. Як уявляється, правове регулювання організації та проведення виборів має поєднувати технологічний підхід до проєктування виборчих норм з телеологічним. Застосування технологічного і телеологічного критеріїв оцінки свідчить, що виборче законодавство відповідає вимозі ефективності лише тоді, коли технологічно забезпечує максимальний ступінь політичної свободи і результатом його дії є легально й легітимно сформований виборчий орган публічної влади [169]. Примітно, що до здійснення народного волевиявлення на загальнонаціональному рівні відповідно до Конституції України варто вважати належним формування органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 71), прийняття законів та інших рішень загальнонаціонального або місцевого значення (ст.ст. 72-74), гарантування (охорона) конституційного ладу (ст. 5), захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17) тощо.

Вибори і референдуми виступають ключовими методами реалізації безпосередньої демократії, дозволяючи громадянам формувати суспільні

інтереси. Існує чимало форм вираження громадської волі, включаючи обговорення, мітинги і протести. Е-технології можуть поліпшити цей процес, проте вони вимагають обережного підходу, щоб забезпечити довіру та безпеку. Вчені досі дискутують щодо найкращих підходів у цьому контексті [269, с. 49–50]. Тому е-технології при здійсненні народного волевиявлення мають бути частиною е-урядування в цілому в країні, бо це сприятиме розумінню населенням, як працюють е-технології, що далі впливатиме на їх уживаність. Наступне – це доступність. Коли громадянин України буде мати вдосталь е-технологій, розуміти, як вони працюють, та буде їх постійно використовувати, то відповідно і довіра до них значно зросте. Тобто для того, щоб е-технології стали вживаними при здійсненні народного волевиявлення в Україні, необхідно запровадити такі технології хоч би у 50 % суспільного життя громадянина України.

Правове регулювання використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення слід розпочинати з діалогу з громадянами України, бо їх сприйняття та використання е-технологій, їхній досвід є вирішальними для того, щоб сучасні технології мали більш вживаний характер у будь-яких формах е-демократії. Коли існує ефективна комунікація з громадянами, належне обговорення ініціатив, урахування пропозицій, відбувається формування нового інструменту якості життя українців. Такі діалоги варто розпочинати з теоретичних основ розвитку і взаємодії в е-голосуванні [155], з аналізу існуючих систем голосування [173, с. 34–39]. І. В. Письменний і Н. А. Липовська підтримують це та зазначають, що громадянський діалог є необхідною умовою суспільного розвитку, що відіграє істотну роль у демократизації суспільства, у формуванні суспільних зв'язків і певного інформаційного режиму. Основна мета громадянського діалогу полягає в зміцненні механізмів громадянського партнерства і стабільності, у своєчасному виявленні та усуненні всього, що може призвести до гострих конфліктів і дезорганізації в житті суспільства [263, с. 7]. Проте завдання

громадянського діалогу, ґрунтуючись на меті, мають різне наповнення в залежності від конкретних виборчих процесів і контекстів у суспільстві.

Належне правове регулювання використання е-технологій у народному волевиявленні сприятиме поступовому впровадженню е-технологій у суспільне використання, що буде вибудовуватися на засадах розуміння і прийняття громадянами України. Тому необхідно приділяти неабияке значення належному правовому регулюванню, що буде відображати дійсність і регулювати відносини в цій сфері. Важливо уникати різного роду прогалин, які будуть нівелювати дії, що були вчинені та врешті-решт можуть звести нанівець усі зусилля.

Р. Даль справедливо зауважує, що «демократія – це не тільки спосіб управління державою. Це ще й система права, оскільки права є невід’ємною частиною демократичних інститутів. Права й дотримання прав стають найважливішим матеріалом, з якого твориться процес демократичного правління». Відповідно до частини 1 статті 18 Виборчого кодексу України, Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних і програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту чи пілотного проєкту стосовно: 1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів і програмних засобів (машинне голосування); 2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів; 3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки і результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи.

Експерименти або пілотні проєкти проводяться на визначених Центральною виборчою комісією окремих виборчих дільницях одночасно з проведенням виборів на цих виборчих дільницях з додержанням усіх вимог і процедур для відповідних виборів та голосуванням виборців у спосіб і в порядку, визначеному Виборчим кодексом (ч. 2 ст. 18 ВКУ). При цьому

результати експериментів або пілотних проєктів використовуються для надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства стосовно впровадження інноваційних технологій, технічних і програмних засобів під час організації та проведення виборів (ч. 3 ст. 18 ВКУ). Результати проведення експериментів або пілотних проєктів, а також будь-які відомості, отримані під час їх проведення, не можуть використовуватися для встановлення підсумків голосування чи результатів виборів, оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів виборчого процесу (ч. 4 ст. 18 ВКУ). У разі прийняття рішення Центральна виборча комісія зобов'язана забезпечити реалізацію та захист виборчих прав громадян України, які голосують на виборчих дільницях, на яких проводяться експерименти або пілотні проєкти, не звужуючи їх обсягу (ч. 5 ст. 18 ВКУ).

З таких самих позицій пояснює зміст е-демократії і Стівен Кліфт, підкреслюючи, що е-демократія означає використання інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій демократичними діями (урядами, обраними посадовцями, медіа, політичними організаціями, громадянами/виборцями) всередині політичних і управлінських процесів місцевих спільнот, націй та на міжнародному рівні [19, с. 317–331]. У цілому, такий погляд узагальнює низку обов'язкових складових сучасної е-демократії із зазначенням ролі політичних і управлінських процесів та врахуванням міжнародного впливу.

Проведення експериментів або пілотних проєктів не має призводити до створення у виборців хибного враження про заміну виборчих процедур виборів на процедури експерименту або пілотного проєкту (ч. 6 ст. 18 ВКУ). Центральна виборча комісія зобов'язана забезпечити інформування виборців, які голосують на виборчих дільницях, на яких проводяться експерименти або пілотні проєкти, що прийняття виборцями участі в експерименті або пілотному проєкті не створює юридичних наслідків щодо встановлення підсумків голосування чи результатів виборів (ч. 7 ст. 18 ВКУ). Центральна

виборча комісія, окружні й територіальні виборчі комісії забезпечують взаємодію з партіями (організаціями партій), кандидатами з питань застосування інноваційних технологій за допомогою е-сервісів. Порядок використання е-сервісів установлюється Виборчим кодексом України (ч. 8 ст. 18 ВКУ), що потребує додаткового нормативного забезпечення у скорому майбутньому. У разі подання до виборчих комісій документів через е-сервіси, такі документи мають відповідати вимогам Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» і «Про електронні довірчі послуги» (ч. 9 ст. 18 ВКУ). Документи можуть подаватися до виборчої комісії у формі електронного документа. У такому разі документи мають відповідати вимогам Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» і «Про електронні довірчі послуги» (ч. 10 ст. 18 ВКУ).

При прийнятті Центральною виборчою комісією рішення про проведення експерименту або пілотного проєкту з використанням інноваційних технологій відповідні виборчі комісії організовують порядок голосування в рамках такого експерименту або пілотного проєкту. Виборці можуть взяти участь у проведенні експерименту або пілотного проєкту з використанням інноваційних технологій виключно за умови одночасного голосування ними. Виборці не можуть бути примушені до участі в експерименті або пілотному проєкті з використанням інноваційних технологій (ч. 12 ст. 118 ВКУ). Однак треба запланувати масове навчання всіх охочих до цієї технології. На цьому самому наполягає Л. Лішитович [236]. Це пов'язано з необхідністю забезпечення максимальної участі громадян у процесі прийняття важливих рішень, а також підвищення ефективності та прозорості цього процесу.

Стаття 173 ВКУ визначає організацію і порядок голосування, зобов'язуючи відповідні виборчі комісії організувати порядок голосування в рамках такого експерименту або пілотного проєкту одночасно з учиненням всіх необхідних дій.

Відповідно до окресленого вище, проблематика правового регулювання використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення не вичерпається першими спробами такого використання та завжди існуватиме відповідно до розвитку України. Крім того, процеси впровадження е-технологій при здійсненні народного волевиявлення в Україні будуть відмінні залежно від форми, виборів, регіону України та низки інших обставин. Таке використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення створить проблеми з точки зору праворегулювання, як то забезпечення безпеки і конфіденційності (е-технології як мішень для злочинців з метою доступу до даних, їх змін тощо). Відповідно для забезпечення безпеки необхідно: правові й технічні важелі (криптографічне забезпечення, електронні підписи тощо); відсутність контролю за процесом голосування в разі проведення голосування за допомогою е-систем; наявна відсутність фізичної взаємодії між виборцем і виборчою комісією, що може спричинити виникнення проблем з контролем за процесом належного голосування відповідно; установлення механізмів контролю, які дозволятимуть відстежувати і перевіряти відповідність процесу голосування, використання ботів та інших технологій впливу; вжиття заходів, що дозволятимуть ідентифікувати й уникати використання підроблених акаунтів ботів.

Отже, розробка і використання е-технології при здійсненні народного волевиявлення є актуальною проблемою в багатьох країнах світу (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1), а з урахуванням тенденції до цифровізації суспільства подальше правове регулювання використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення стає дедалі більш актуальним. Згідно з дослідженням електронного уряду 2020, Україна посіла високе місце (VN) в Індексі розвитку електронного урядування (EGDI), Індексі електронної участі (EPI) та Індексі людського капіталу (HCI), а також отримала бали: високий (H) в індексі онлайн-послуг (OSI), індексі телекомунікаційної інфраструктури (TII) та

індексі відкритих урядових даних (OGDI). Визнано, що Україна продовжує покращуватися протягом останніх двох років, отримавши вищі бали за всіма індексами, крім EPI [89].

EGDI OSI TI HSI EPI					
2020	0.7119	0.6824	0.5942	0.8591	0.8095
2022	0.8029	0.8148	0.7270	0.8669	0.6023

Тому для підвищення індексу EPI необхідно впровадити е-технології у здійснення народного волевиявлення, що потребує розробки і впровадження відповідних правових механізмів, що забезпечать їх ефективне і безпечне використання, доступ до інформації та участь громадян у прийнятті рішень.

По-перше, одним із головних правових механізмів є законодавча база, яка регулює використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення. Для цього необхідно: розробити спеціальні закони: «Про всеукраїнський референдум», «Про місцевий референдум», «Про громадський бюджет», «Про публічні консультації», «Про народну ініціативу», «Про електронні петиції», «Про відкликання депутатів», «Про розумні міста та громади», «Про Всеукраїнський громадський бюджет», «Про місцеві бюджети», «Про хмарні послуги», «Про електронне голосування»; внести зміни до Законів України «Про місцеве самоврядування» та «Про звернення громадян». У цих актах необхідно визначити правила використання е-технологій, відповідальність за порушення цих правил, а також механізми контролю та нагляду за використанням е-технологій; окремо провести аналіз виконання урядових концепцій та їхніх планових заходів, актуалізуючи їхній зміст, завдання, терміни виконання, кінцеві показники.

По-друге, для забезпечення безпеки і надійності е-технологій необхідно розробити і впровадити правові механізми забезпечення цифрової ідентифікації та автентифікації осіб, які беруть участь у процесах народного волевиявлення шляхом використання електронних підписів, двофакторної

автентифікації, біометричних методів ідентифікації та інших технологій. Також необхідно розробити і впровадити правові механізми забезпечення конфіденційності й захисту персональних даних громадян, які беруть участь у процесах народного волевиявлення (розробити спеціальні правила і процедури збору, обробки і зберігання персональних даних, а також механізми контролю і нагляду). Важливим правовим механізмом є розробка і впровадження нормативних актів, що регулюють діяльність е-платформ, які забезпечують зв'язок з громадою, правилами використання таких платформ, у тому числі щодо інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії, модерації контенту, доступності для різних категорій громадян, захисту персональних даних та ін.

По-третє, для забезпечення ефективності й прозорості використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення треба розробити і впровадити правові механізми забезпечення доступу до відкритих даних та інформації про діяльність владних органів та інших органів влади шляхом використання принципів відкритості даних, відкритих API та інших технологій.

По-четверте, окремим правовим механізмом є розробка і впровадження механізмів забезпечення інформаційної безпеки у здійсненні народного волевиявлення з використанням е-технологій (розробка заходів із запобігання кібератакам, захист від шкідливих програм і вірусів, контроль за використанням засобів інформаційної безпеки тощо).

Отже, правова регламентація виборчої практики є важливим елементом сучасної правової політики України, свідченням соціальних змін у цій галузі. Регламентація виборчих кампаній в Україні виступає як органічна частина конституційно-правової та політичної реформи і виявляється в таких напрямках: стабілізація суспільно-політичної обстановки у країні; встановлення системи виборчих демократій через призму визнання поваги охорони прав людини і громадянина; виключення соціально-політичної та державно-

правової практики нелегальних і нелегітимних технологій формування влади [160], де розробка і прийняття спеціального законодавства, яке визначатиме правові засади використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, відіграє надважливу роль у сучасному суспільстві. Таке законодавство має бути відповідно розроблено і враховувати такі аспекти:

- забезпечення технічної інфраструктури (визначення вимог до технічної інфраструктури, що дозволить гарантувати безпеку, прозорість і надійність е-систем при здійсненні народного волевиявлення);
- ідентифікація й автентифікація виборців (визначення відповідальності учасників виборчого процесу, включаючи органи виборчого управління, інтернет-провайдерів і розробників програмного забезпечення). Регулювання механізмів автентифікації виборців важливо для запобігання шахрайству, забезпечення справедливості голосування (зокрема, вимоги щодо е-засобів ідентифікації, таких як цифрові підписи, біометричні дані), неправомірного використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення;
- забезпечення рівності участі, свободи вибору технологій, свободи вираження думок і публічної інформації;
- захист приватності (гарантувати захист особистих даних виборців, забезпечити їх належне використання під час голосування, анонімність, конфіденційність даних виборців при використанні е-технологій);
- прозорість і контроль (створення механізмів для нагляду і контролю за е-голосуванням, забезпечуючи прозорість і можливість перевірки результатів на будь-якій стадії);
- забезпечення доступності (доступність е-технологій для всіх виборців незалежно від їхнього соціально-економічного статусу або рівня освіти тощо);
- встановлення правил і процедур за допомогою е-систем, зокрема щодо е-голосування й електронних виборчих дільниць на території всієї країни;
- дотримання міжнародних стандартів (урахування відповідних

міжнародних стандартів і принципів народного волевиявлення);

- визначення та постійне оновлювання вимог щодо технічних стандартів, процедур сертифікації та тестування, яким мають відповідати системи е-демократії;

- встановлення процедур для аудиту, моніторингу та перевірки процесів здійснення народного волевиявлення при використанні е-технологій;

- забезпечення доступності е-технологій для людей з інвалідністю та інших соціально вразливих груп при здійсненні народного волевиявлення;

- визначення принципів і вимог щодо підготовки і підвищення кваліфікації членів виборчих комісій, співробітників державних органів та громадських спостерігачів з питань використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення.

Отже, розробка і прийняття спеціального законодавства, що визначає правові засади використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення та оновлення чинного, є обов'язковою умовою, яка сприятиме більш прозорому, швидкому і доступному виборчому процесу.

У контексті забезпечення прозорості та справедливості виборчого процесу необхідно звернути увагу на послідовність етапів установлення результатів виборів в Україні. Нині процедура встановлення результатів виборів виглядає таким чином: робота дільничної виборчої комісії, складання протоколу дільничної виборчої комісії, нічне транспортування цього протоколу до окружної виборчої комісії, прийняття на розгляд протоколу, розгляд в окружній виборчій комісії протоколу дільничної виборчої комісії (виявлення помилок і направлення на уточнення протоколу дільничної виборчої комісії), складання паперового протоколу про результати голосування в межах округу, транспортування протоколів до Центральної виборчої комісії, робота в Центральній виборчій комісії (прийняття на розгляд протоколів окружних виборчих комісій (виявлення помилок і направлення на уточнення протоколу окружної виборчої комісії), встановлення Центральною

виборчою комісією результатів виборів та їх оприлюднення [251; 254].

До того ж значною мірою стає можливою відмова від паперових носіїв інформації, зокрема бюлетенів, що приведе до значної економії матеріальних ресурсів, внаслідок широких технічних можливостей стає можливим значно скоротити (з кількох днів до кількох годин) терміни здійснення кінцевого об'єктивного електронного підрахунку голосів, що є додатковим запобіжником фальсифікаціям, оскільки виключає можливість несанкціонованих втручань, суттєво зменшує час, що необхідний для підготовки до виборів, референдумів, опитувань тощо [268]. Тому при застосуванні е-технологій у процедурі встановлення результатів виборів в Україні рекомендується наявність тільки таких етапів: робота дільничної виборчої комісії; складання електронного протоколу; розміщення протоколу дільничної виборчої комісії у спеціальній програмі з доступом до неї Центральної виборчої комісії та всіх інших суб'єктів виборчого процесу; перевірка протоколу дільничної виборчої комісії Центральною виборчою комісією та за необхідності направлення на уточнення (у разі відсутності необхідності уточнення протоколу цей протокол одномоментно враховується як такий, що валідований).

Отже, різниця між чинною процедурою встановлення результатів виборів та процедурою при застосуванні е-технологій полягає у:

- відсутності роботи окружної виборчої комісії, тобто окремої ланки, яка буде перевіряти протокол дільничної виборчої комісії. Замість цього це автоматично перевірятиме Центральна виборча комісія;
- відсутності необхідності транспортування протоколу до окружної виборчої комісії, відсутності необхідності паперового фіксування цього протоколу та доведення його до окружної виборчої комісії;
- відсутності необхідності складання протоколу про підсумки голосування в межах окружної виборчої комісії;
- не буде необхідності транспортувати протокол окружної виборчої

комісії до Центральної виборчої комісії.

Таблиця 2. Порівняльна таблиця встановлення результатів виборів

<i>Процедура встановлення результатів виборів на 01.07.2023</i>	<i>Оновлена процедура встановлення результатів виборів з використанням е-технологій</i>
робота дільничної виборчої комісії	робота дільничної виборчої комісії
складання протоколу дільничної виборчої комісії	складання е-протоколу дільничної виборчої комісії
нічне транспортування цього протоколу до окружної виборчої комісії, прийняття на розгляд протоколу, розгляд в окружній виборчій комісії протоколу дільничної виборчої комісії (виявлення помилок і направлення на уточнення протоколу дільничної виборчої комісії)	-
складання паперового протоколу про результати голосування в межах округу	-
транспортування протоколів до Центральної виборчої комісії	-
робота в Центральній виборчій комісії (прийняття на розгляд протоколів окружних виборчих комісій (виявлення помилок і направлення на уточнення протоколу окружної виборчої комісії)	-

встановлення виборчою комісією виборів та їх оприлюднення	Центральною результатів	встановлення виборчою комісією виборів та їх оприлюднення	Центральною результатів
---	----------------------------	---	----------------------------

Відповідно до Таблиці 2, при дії теперішніх процедур установлення результатів виборів на встановлення їх результатів у нашому законодавстві необхідно 15 днів, коли при застосування е-технологій є можливість оголошення результатів уже наступного дня після дня голосування.

Враховуючи зазначені вище особливості процедури встановлення результатів виборів при застосуванні е-технологій, можна дійти висновку, що впровадження цифрових рішень спрощує виборчий процес, зменшує кількість етапів та забезпечує більшу ефективність і прозорість. Відсутність деяких традиційних ланок і процедур позбавляє систему потенційних точок для людської помилки або маніпуляцій, що сприяє підвищенню довіри громадян до результатів виборів.

2.3. Особливості здійснення народного волевиявлення за допомогою е-технологій в Україні

Народне волевиявлення за допомогою е-технологій належить до використання електронних/цифрових технологій для забезпечення і спрощення процесу волевиявлення громадян у демократичних країнах. Е-технології можуть включати різні інструменти і методи, які допомагають автоматизувати та цифровізувати різні аспекти виборчого процесу, забезпечуючи прозорість, доступність і надійність голосування. Таке використання підвищує прозорість, ефективність і надійність виборчого процесу, а також забезпечує більшу доступність і зручність для громадян.

Заслуговує на увагу дослідження вчених з інших країн з питань е-технологій у народному волевиявленні, зокрема щодо: історії та політики

технологій голосування [128], е-голосування [5; 7] та цілісної структури оцінювання інтернет-систем голосування [104], ризиків та впливів [10], впливів на регулювання інтернет-голосування [91], проблематики е-голосування [92; 93; 94; 95; 96], різних аспекти е-голосування [59; 70; 88], стурбованості довірою до результатів е-голосування [135; 151].

Особливості здійснення народного волевиявлення за допомогою е-технологій в Україні відображають унікальний контекст країни, історичний досвід, технологічний розвиток, а також особливості культурних, соціальних [230] і політичних аспектів та включають: історичний контекст (огляд минулого досвіду України з електоральних технологій, висновки з минулих виборів); технологічну інфраструктуру (стан інтернет-зв'язку в різних регіонах України, наявність і поширеність особистих електронних пристроїв серед населення); соціокультурні особливості (рівень довіри до е-технологій, готовність громадян приймати та використовувати новітні технічні рішення); освітні програми (наявність і ефективність програм з підготовки громадян до використання е-технологій у процесі голосування); захист від кіберзагроз (стан кібербезпеки в Україні, потенційні загрози для е-голосування); легітимність і прозорість (механізми, які гарантують прозорість і об'єктивність результатів голосування, довіра громадськості); регіональні різниці (врахування особливостей здійснення народного волевиявлення в різних регіонах України, зокрема в тих, де є особливі умови чи обставини (наприклад, зони конфлікту); забезпечення доступності (використання е-технологій для забезпечення можливості голосування для людей з обмеженими можливостями, для тих, хто проживає у віддалених регіонах, або для тих, хто тимчасово перебуває за кордоном); міжнародний досвід (аналіз та використання кращих міжнародних практик і стандартів у сфері е-голосування); зворотний зв'язок (механізми отримання відгуків від громадян після використання е-технологій, що дозволить постійно вдосконалювати систему); легальну базу (перевірка, що поточне

законодавство України дозволяє використання е-технологій при виборах і референдумах, та внесення необхідних змін за потреби). Важливо розуміти, що кожна країна має свої особливості, тому при впровадженні нововведень, особливо в такій важливій сфері, як виборчий процес, необхідно ретельно вивчити всі фактори і ризики. Розглянемо більш детально кожен вищезокреслений аспект.

Україна активно розвивається в напрямі впровадження і використання електоральних технологій. Переглянемо основні фази і висновки, отримані на сьогодні.

Електронна система голосування у Верховній Раді: до електоральних технологій належить система голосування в парламенті України, що дозволяє народним депутатам голосувати за допомогою спеціальних карток. До 2022 року були непоодинокі випадки зловживань, коли один депутат голосував за іншого, що порушило питання про потребу в удосконаленні системи, яке вчасно було вирішено.

Електронна система обробки результатів: у 2010-х роках була введена система швидкого опрацювання результатів голосування «Вибори», яка допомагала оперативно обробляти дані з виборчих дільниць та пройшла кілька етапів удосконалення, зміцнивши довіру до прозорості підрахунку голосів.

Електронні виборчі списки: ще одним важливим кроком стало впровадження електронних списків виборців, що полегшило процес перевірки даних громадян, котрі прийшли голосувати, та виключило можливість подвійного голосування.

Спроби впровадження е-голосування: на різних етапах було подано ідеї та ініціативи щодо впровадження систем е-голосування, але до 2023 року вони не були реалізовані на національному рівні через технічні, правові й соціальні виклики.

Висновки з минулих виборів: значущість кібербезпеки (атаки на інформаційні системи під час виборчих кампаній показали, наскільки важливо

мати захищені та надійні системи); довіра населення (будь-які зміни або нововведення в системі голосування мають супроводжуватися інформаційними кампаніями для забезпечення довіри громадян); необхідність тестувань (перед упровадженням нових технологій важливо проводити пілотні проєкти і тестування). Слід зауважити, що ситуація була різною залежно від регіону, типу виборів та інших факторів. Працюючи над упровадженням нових технологій, Україна має адаптувати міжнародний досвід та найкращі практики, а також урахувати свої унікальні особливості та наявні виклики); технічна підготовка (не всі виборчі дільниці мали однаковий доступ до високошвидкісного Інтернету та сучасного обладнання, що ставило під загрозу рівноправність участі громадян у виборах).

Технологічна інфраструктура. Стан інтернет-зв'язку: міські райони (великі міста й обласні центри України мають досить високий рівень доступу до швидкісного Інтернету, інтернет-провайдери надають послуги широкосмугового доступу через оптичні мережі, що гарантує велику пропускну спроможність і надійність з'єднань); сільська місцевість (стан інтернет-зв'язку в селах і невеликих населених пунктах відрізняється. Хоч багато сіл мають доступ до Інтернету через ADSL або супутникові технології, швидкість і стабільність з'єднання є нижчою порівняно з міськими районами).

Наявність і поширеність особистих електронних пристроїв: смартфони (велика частина населення України має смартфони, які мають доступ до Інтернету, що є основою для можливості впровадження мобільних рішень у сфері е-голосування); комп'ютери (наявність настільних комп'ютерів та ноутбуків також висока, особливо в міських районах, що може бути використано для е-голосування або для інших електоральних потреб); планшети й інші пристрої (хоч планшети менш поширені порівняно із смартфонами і комп'ютерами, вони також можуть бути використані в е-процесах).

У цілому, для успішного впровадження е-технологій в електоральному

процесі в Україні важливо враховувати регіональні особливості технологічної інфраструктури. Міські райони можуть легше адаптуватися до нових технологій, але в сільських районах можуть з'являтися проблеми з доступом до Інтернету або з наявністю сучасних пристроїв. Тому будь-яке впровадження е-технологій має бути збалансованим і враховувати потреби всіх громадян країни.

Соціокультурні особливості. Рівень довіри до е-технологій: історія впровадження (довіра до е-технологій в Україні формується на основі попереднього досвіду користування такими технологіями. Якщо минулі ініціативи (наприклад, у сфері е-урядування [89]) були успішними для громадян, то, відповідно, довіра буде вищою); обговорення в медіа (публічна думка і сприйняття е-технологій суттєво змінюється завдяки медійним зображенням і дискусіям на публічних платформах); ставлення до інновацій (загалом українці позитивно ставляться до технологічних інновацій, але одночасно можуть бути певні побоювання, якщо технологія впливає на критичні аспекти життя, такі як виборчий процес).

Готовність громадян приймати і використовувати новітні технічні рішення: освіта та вікові групи (молодше покоління, яке виросло в епоху швидкого технологічного розвитку, зазвичай більш адаптовано до нових технологій. Однак старше покоління може бути менш охочим до освоєння новітніх рішень); доступ до ресурсів (громадяни в більш обслуговуваних районах, де є кращий доступ до Інтернету і технологічних пристроїв, ймовірно, будуть готові приймати нові технології); інформаційні кампанії (ефективні освітні й інформаційні кампанії можуть сприяти зростанню готовності громадян до впровадження нових технологій в електоральний процес).

Загалом соціокультурні особливості відіграють важливу роль у впровадженні е-технологій у виборчому процесі в Україні. Рівень довіри і готовність населення приймати новітні технічні рішення є критичними

факторами для успіху будь-якої ініціативи в цій сфері. Щоб забезпечити позитивний відгук та активну участь громадян, важливо враховувати їхні потреби, ставлення і досвід, а також проводити ефективні інформаційні кампанії.

Освітні програми. Загальний огляд наявних програм: державні ініціативи (Центральна виборча комісія може мати низку програм, спрямованих на освіту громадян з питань використання е-технологій, зокрема в контексті виборчого процесу); громадські ініціативи (різноманітні громадські організації можуть розробляти і реалізовувати освітні проєкти для підвищення обізнаності громадян щодо е-голосування); міжнародна підтримка (міжнародні організації та партнери можуть надавати допомогу в розробці й упровадженні освітніх програм для України).

Ефективність програм: методи оцінки (для визначення ефективності програм важливо мати чіткі критерії, такі як зростання кількості громадян, які володіють е-технологіями, покращення ставлення до е-голосування, збільшення кількості громадян, які використовують е-технології під час виборів, тощо); зворотний зв'язок (збір відгуків від учасників програм допоможе зрозуміти, які аспекти програми працюють ефективно, а які потребують доопрацювання); адаптація (ефективні освітні програми мають бути гнучкими і здатними адаптуватися до змінюваних умов і потреб громадян).

Щодо зростання кількості громадян, які володіють е-технологіями, слід зазначити, що за 2022 рік 63 % українців скористалися державними електронними послугами порівняно з 60 % минулого року і з 53 % – у 2020 році, тобто фактично 3 з 5 дорослих українців протягом року користувалися електронними державними послугами [2; 198], що свідчить про стабільне зростання кількості користувачів державними електронними послугами за останні три роки та дає можливість спрогнозувати подальший попит.

Виклики і проблеми: доступність (для громадян у віддалених районах або для тих, хто не має стабільного доступу до Інтернету, можливо буде важко отримати освіту з питань е-технологій) та довіра (у разі недостатньої прозорості або якості освітніх програм може виникнути проблема довіри серед громадян).

У цілому, освітні програми є важливою частиною впровадження е-технологій в електоральний процес, допомагаючи підготувати громадян до нового формату голосування, підвищуючи їх обізнаність і довіру до системи. Ефективність таких програм вимірюється їх здатністю досягти максимальної кількості громадян і адаптуватися до їхніх реальних потреб.

Захист від кіберзагроз. Стан кібербезпеки в Україні: інфраструктура (із зростанням залежності від інформаційних технологій, Україна активно розвиває свою кібербезпекову інфраструктуру, що включає в себе створення спеціалізованих центрів кібербезпеки, зокрема під егідою державних структур); законодавча база (за останні роки в Україні було прийнято низку законів, які регулюють питання кібербезпеки, що встановлюють стандарти і вимоги до захисту інформації, а також визначають відповідальність за порушення); міжнародне співробітництво (Україна співпрацює з міжнародними партнерами з питань кібербезпеки, включаючи обмін інформацією про загрози та найкращі практики захисту).

Потенційні загрози: зовнішнє втручання (існує можливість зовнішнього втручання з боку держав або недержавних акторів, які можуть намагатися вплинути на результати народного волевиявлення); внутрішні загрози (можливість порушення з боку осіб, які мають доступ до виборчих систем, або незадовільна кваліфікація технічного персоналу); технічні збої (програмне забезпечення й апаратне обладнання завжди піддаються ризику технічних збоїв, які можуть вплинути на виборчі процеси); фішингові атаки (шахрайські спроби отримати особисту інформацію від виборців, використовуючи лінки або повідомлення, що імітують офіційні джерела); DDoS-атаки (спроби

«залишити поза лінією» сервери виборчих систем, перевантажуючи їх великою кількістю запитів).

Заходи безпеки: регулярні аудити (проведення регулярних аудитів безпеки системи для виявлення і виправлення потенційних слабких місць); шифрування (застосування надійних методів шифрування для захисту даних виборців і результатів голосування); двофакторна автентифікація (використання додаткових методів верифікації особи, крім пароля, для доступу до системи голосування); резервне копіювання (створення резервних копій даних для відновлення системи в разі втрати інформації).

Отже, для успішного впровадження е-технологій у виборчі процеси в Україні важливо забезпечити надійний захист системи від різноманітних кіберзагроз. Ураховуючи високий ступінь ризику, потрібно застосовувати комплексний підхід до кібербезпеки, який уживатиме технічні, організаційні й законодавчі заходи:

- легітимність як відчуття правомірності й законності виборчого процесу, що свідчить про довіру громадян до того, що їхній голос ураховується належним чином і що вибори відбуваються без маніпуляцій;

- прозорість як відкритість виборчого процесу для спостерігачів і широкої громадськості, що дозволяє забезпечити контроль за його проведенням і впевненість у правдивості результатів;

- механізми гарантії прозорості й об'єктивності: незалежні спостерігачі (залучення незалежних міжнародних і внутрішніх спостерігачів, які можуть вести спостереження за ходом голосування і підрахунку голосів); публічний доступ до вихідних кодів (відкритий доступ до вихідних кодів виборчих систем дозволяє провести незалежний аудит і перевірку на наявність потенційних уразливостей або «закладок»); журнали операцій (ведення журналів усіх операцій, пов'язаних з виборчими процесами, що дозволяє забезпечити прозорість і можливість відстежувати всі дії в системі); відкриті

підрахунки (публічний підрахунок голосів з можливістю перевірки для спостерігачів і представників кандидатів);

– довіра громадськості: громадські дискусії та організація дискусій і консультацій з громадськістю щодо принципів та технологій е-голосування; освітні кампанії для пояснення принципів роботи систем е-голосування, їх безпеки і надійності; зворотний зв'язок з громадянами для відгуків, пропозицій і скарг на роботу системи.

Отже, легітимність і прозорість є ключовими елементами успішного впровадження системи е-технологій у народне волевиявлення. Механізми гарантії прозорості й об'єктивності мають бути вбудовані на всіх етапах виборчого процесу.

Регіональні різниці: географічні й інфраструктурні особливості (міські та сільські зони (у міських районах краще розвинена інфраструктура Інтернету та доступ до технологій, тоді як в сільських зонах може існувати проблема доступності та надійності зв'язку); гірські райони (у гірських регіонах України (наприклад, Карпати) можуть виникати додаткові технічні труднощі через географічні умови).

Зони ведення бойових дій: особливі виклики (зони, які перебувають під впливом воєнних дій або окуповані, такі як деякі райони Донецької та Луганської областей, вимагають особливого підходу. Це стосується не лише безпеки, але й логістики проведення виборів); доступність для громадян (для виборців цих районів важливо мати можливість взяти участь у виборчому процесі); захист інформації (у зонах ведення бойових дій особливо важливо забезпечити захист даних громадян і результатів голосування від потенційних кібератак).

Культурно-мовні особливості. Врахування мовних особливостей населення різних регіонів є важливим для того, щоб забезпечити зрозумілість і доступність виборчих системи для всіх громадян. У деяких регіонах України

існує особливий акцент на національних меншинах, які можуть мати свої культурні й мовні особливості.

Адаптація технологій. Важливо, щоб е-системи для голосування були гнучкими й адаптованими до різних умов регіонів – від великих міст до віддалених сіл. Необхідно передбачити резервні механізми для голосування в умовах відсутності стабільного інтернет-зв'язку або електроенергії.

Отже, при плануванні й реалізації е-технологізації у виборчі процеси в Україні важливо враховувати регіональні різниці, що існують між різними частинами країни, що дозволить зробити систему більш ефективною, доступною та довірчою для всіх громадян незалежно від їх місця проживання й особливих умов регіону.

Забезпечення доступності при е-голосуванні. Люди з обмеженими можливостями: е-системи голосування та інші матеріали повинні мати адаптивний дизайн, що враховує потреби людей з різними видами інвалідності. Наприклад, забезпечення великих іконок і тексту для слабозорих, аудіо-версії для незрячих, а також сумісність з допоміжними технологіями; тестування з участю спільноти під час розробки і тестування у виборчих процесах із залученням представників спільноти – людей з обмеженими можливостями для перевірки їх доступності й зручності використання.

Віддалені регіони: оптимізація під слабкий зв'язок для регіонів із слабкою якістю інтернет-зв'язку так, щоб він працював стабільно навіть при мінімальних швидкостях передачі даних; резервні механізми: враховуючи можливі перебої з Інтернетом, важливо мати резервні механізми, такі як можливість відправки голосу через sms або спеціалізовані додатки, що можуть працювати в офлайн-режимі.

Громадяни за кордоном: безпека даних для громадян, які голосують за кордоном, забезпечуючи конфіденційність і безпеку їхніх даних, враховуючи можливі кіберзагрози в інших країнах; глобальна доступність (система

е-голосування має бути доступною з будь-якої точки світу й адаптованою до різних мережеских умов); підтримка багатьох мов (ураховуючи різноманіття мовних спільнот українців за кордоном, система має надавати можливість вибору мови інтерфейсу).

Отже, використання е-технологій у виборчих процесах має великий потенціал для забезпечення доступності виборчого процесу для найширших верств населення, що вимагає осмисленого підходу, інтеграції із сучасними технологіями та врахування потреб різних груп громадян.

Зворотний зв'язок. Зворотний зв'язок від виборців – це ключовий компонент будь-якої ефективної системи, що дозволяє не лише виявляти проблеми або недоліки в роботі системи, а й ураховувати побажання і потреби громадян. При е-голосуванні це особливо актуально, адже довіра до системи має прямий вплив на легітимність виборчого процесу. Механізмами отримання відгуків після використання е-технологій є онлайн-опитування (після завершення голосування можна запропонувати виборцям пройти коротке опитування, в якому вони оцінять свій досвід використання системи е-голосування, що дасть можливість зрозуміти, які елементи системи зрозумілі й ефективні, а які потребують доопрацювання); гаряча лінія (створення спеціалізованої гарячої лінії для виборців, яка буде працювати протягом виборчого дня, дозволить оперативно реагувати на проблеми або питання користувачів); відкриті форуми та дискусійні платформи (організація онлайн-форумів або воркшопів, де громадяни можуть ділитися своїм досвідом користування системою та висувати пропозиції до її вдосконалення); використання соціальних мереж (активність у соціальних мережах може бути ефективним способом отримання зворотного зв'язку. Громадяни часто висловлюють свої думки та побажання через платформи, такі як Facebook, Twitter, Instagram тощо); аналіз зворотного зв'язку (отримання зворотного зв'язку має сенс лише тоді, коли він аналізується і використовується для поліпшення. Необхідно мати команду фахівців, яка буде систематизувати,

аналізувати отримані відгуки та працювати над їх впровадженням); регулярні звіти (оприлюднення регулярних звітів про отриманий зворотний зв'язок та вжиті заходи з поліпшення системи підвищує довіру громадськості до е-голосування).

Отже, організований і системний підхід до збору й аналізу зворотного зв'язку є ключовим для успішного впровадження та функціонування системи е-голосування. Він не лише сприяє вдосконаленню технічних аспектів системи, але й підвищує довіру громадян до цього методу виборів.

Відповідна база (перевірка законодавства і внесення змін): аналіз поточного законодавства (перш за все необхідно провести детальний аналіз існуючого в Україні законодавства, що стосується виборчого процесу. Це включає в себе Виборчий кодекс та інші закони і підзаконні акти, які регулюють проведення виборів та референдумів); виявлення проблемних місць (після аналізу потрібно виявити ті місця в законодавстві, які можуть бути перешкодою для впровадження е-технологій у виборчому процесі. Також варто звернути увагу на відсутність конкретних норм, які б регулювали цю сферу); розробка змін і доповнень до законодавства, що передбачає розробку конкретних пропозицій щодо змін і доповнень до існуючого законодавства. Важливо, щоб нові законодавчі ініціативи враховували міжнародний досвід і стандарти, були адаптовані до специфіки України та відповідали потребам громадян; публічні консультації (прозорість і відкритість є ключовими елементами при внесенні змін до виборчого законодавства. Проведення публічних консультацій допоможе отримати зворотний зв'язок від громадськості, експертів і політичних партій, а також взяти до уваги їхні зауваження і пропозиції); прийняття змін (з підготовленими пропозиціями слід звернутися до Верховної Ради України. Процес розгляду, обговорення і прийняття змін до законодавства складний і тривалий, але він критично важливий для легітимності впровадження е-технологій); інформаційна кампанія (після прийняття необхідних змін до законодавства важливо

провести інформаційну кампанію серед населення. Громадяни мають розуміти нові правила, а також мати довіру до нововведень у виборчому процесі).

Отже, оновлення легальної бази – це відповідальний і багатоетапний процес, що вимагає детального аналізу, взаємодії з громадськістю, а також конструктивної роботи з парламентом. Тільки правильно сформована і чітка легальна база забезпечить успішне впровадження і функціонування е-технологій під час народного волевиявлення в Україні.

Таким чином, важливо, по-перше, забезпечити відкритий і прозорий доступ до даних та інформації про діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування і публічних службовців, що може здійснюватися через відкриті платформи, відкриті портали даних, системи електронного документообігу й інші е-технології. По-друге, забезпечити навчання громадян ефективного використання е-технологій і доступу до необхідного обладнання і програмного забезпечення. По-третє, забезпечити захист персональних даних і конфіденційності громадян, зокрема, використовуючи ефективні технічні і правові засоби. По-четверте, забезпечити доступність е-технологій для всіх груп населення, зокрема для людей з обмеженими можливостями, людей похилого віку та людей із віддалених територій (використання спеціальних програм і технічних засобів, таких як спеціальні додатки для людей з візуальними і слуховими порушеннями, додаткові пристрої для керування комп'ютером та ін.). По-п'яте, забезпечити безпеку використання е-технологій, у тому числі захист від кібератак, використання надійних систем автентифікації, шифрування даних та інші заходи.

Україна має свої особливості й щодо референдуму як одного з основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень, що здійснюється як через прийняття законів під час референдуму, так і підтвердженням рішень органів державної влади з питань, що належать до виключної компетенції референдумів через надання їм вищої юридичної

сили [190, с. 237]. Угорський дослідник А. Шайо небезпідставно вважає, що референдум також може бути дестабілізуючим фактором, якщо конституція не визначає його призначення, образно кажучи, не «зnezаражує» його, позбавляючи ілюзії, що в ньому втілюється суверенна, безапеляційна за безпосередністю воля народу [307, с. 73]. Конституювання територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування активізує глибинні процеси політичної та соціально-економічної реновації суспільства і держави, є об'єктивною і тому неодмінною передумовою та вагомим чинником усього процесу реформування, яке відбувається в Україні й має за глобальну мету побудову демократичної, правової та соціальної держави. Однією з цілей є відродження демократичних традицій на місцевому рівні як основи широкої участі громадян у громадських справах, школи і бази для демократії в масштабах держави. У зв'язку з цим постає завдання всебічного розвитку та вдосконалення не лише форм безпосереднього волевиявлення всього українського народу щодо вирішення питань загальнодержавного масштабу, зокрема всеукраїнського референдуму, виборів народних депутатів, виборів Президента України, а й форм локальної демократії, тобто волевиявлення громадян – членів відповідних територіальних громад щодо питань місцевого значення [269, с. 61].

Враховуючи вищезазначене, з'являється необхідність активізації зусиль на регіональному рівні, зокрема залученням місцевих громад у процес використання е-технологій під час народного волевиявлення. При цьому має стати підкресленою роль громадськості як ключового фактора успіху реформ. Централізований підхід у владних рішеннях більше не є ефективним у контексті сучасних викликів. Тому, підсилюючи роль і автономію територіальних громад, можна сподіватися на більш адаптивну, гнучку й ефективну е-систему виборчих процесів, яка відображатиме реальні потреби й інтереси населення. Основна мета – створити систему, де кожен громадянин відчуває свою відповідальність, можливість впливу на процеси в країні й в

громаді та має ресурси для реалізації своїх прав і свобод.

Занепокоєння викликають перестороги щодо проведення місцевих референдумів, бо характер кожного виду місцевих референдумів знаходить свій вияв у предметі місцевого референдуму та принципах і стадіях його організації і проведення [269, с. 74]. Однак іншу думку з цього приводу висловлює О. Речицький, який вважає, що ВРУ, ухвалюючи Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року, не порушила чинного порядку внесення змін до Конституції України, а встановила мінімальні законодавчі гарантії відновлення повновладдя народу на випадок його узурпації її органами чи посадовими особами [294, с. 173–174]. У свою чергу, О. Прієшкіна, досліджуючи місцеві референдуми, ще 2004 року дійшла таких висновків: 1. Місцеві референдуми в Україні – це вища, пріоритетна форма безпосереднього волевиявлення територіальної громади щодо вирішення питань місцевого значення. 2. Місцеві референдуми є одним з основних інструментів реалізації права народного суверенітету й легітимізації владних рішень, що здійснюється як шляхом прийняття закону або рішення під час референдуму, так і шляхом підтвердження рішень органів державної влади. 3. Потребує вдосконалення правова база. 4. У перспективі в новому законі місцеві референдуми мають поділятися на статутні та звичайні. 5. Доцільно запровадити проведення референдуму у формі так званого «народного вето». 6. У перехідні періоди розвитку суспільства й держави за допомогою референдумів можливо вирішувати деякі концептуально важливі питання, враховуючи політичну ситуацію та особливості її застосування [269, с. 80–81].

У цілому, для органів місцевої влади та місцевого самоврядування корисніше запропонувати простіший перелік інструментів забезпечення е-демократії. Зокрема, це: 1) оптимізовані під мобільні пристрої інтерактивні веб-сайти з актуальною інформацією; 2) відкриті дані, у тому числі й відкриті бюджети; 3) онлайн-трансляції; 4) сервіси е-петицій; 5) е-консультації;

б) громадські слухання онлайн; 7) е-голосування; 8) бюджет участі, або громадський бюджет, онлайн [194, с. 9]. Однак цей перелік не є універсальним і не враховує особливостей деяких областей, тому вибір інструментів забезпечення е-демократії має бути завжди широким і гнучким, бо впровадження та розвиток е-технологій у народному волевиявленні можуть значною мірою покращити якість демократичних процесів в Україні, забезпечуючи більш активну участь громадян, прозорість рішень, ширше представництво та реагування на потреби і вимоги громадськості.

Забезпечення успішного впровадження та використання е-технологій для народного волевиявлення в Україні принесе низку переваг для демократичних процесів та політичної системи країни, а визначаючи е-демократію як суспільно-політичну систему, в якій механізми взаємодії максимально інформативні, слід визнати її найбільшу, порівняно з іншими моделями політичної демократії, наближеність до ідеалу демократії участі, оскільки е-демократія дозволяє брати участь в обговоренні та прийнятті суспільно-політичних рішень найширшим масам населення країни за допомогою е-комунікацій. Проте е-демократію можна розглядати не тільки як суспільно-політичну систему, а як сукупність механізмів е-комунікацій [210, с. 110].

Для того щоб е-демократія стала ефективним інструментом розвитку демократичної системи України, необхідно забезпечити комплексний підхід до її впровадження, включаючи створення нормативно-правової бази, розробку й імплементацію технічних рішень, освітні й інформаційні кампанії, а також залучення громадян до активної участі в процесах е-комунікацій.

Висновки до Розділу 2

Висновки до цього розділу підкреслюють необхідність правового регулювання, кібербезпеки, громадської довіри та інноваційного розвитку в контексті використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, що є важливим для забезпечення ефективності, демократичності та відкритості процесів народного волевиявлення з використанням е-технологій. Особливості українського контексту потребують уважного врахування під час розробки і впровадження е-технологій, забезпечуючи їх сумісність з конституційними засадами та гарантуючи захист прав громадян.

Конституційні засади демократії та їх застосування до використання е-технологій: Конституція України встановлює демократію як ключовий принцип будови держави і суспільства. Використання е-технологій у демократичних процесах акцентує увагу на необхідності їх відповідності конституційним принципам. Конституційні засади демократії, такі як принципи свободи, рівності, вільного волевиявлення та народовладдя, є основою для використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення. Е-технології мають забезпечувати захист громадянських прав, свобод і гарантій, а також підсилювати участь громадян у процесах прийняття рішень. Е-технології сприяють забезпеченню громадської участі та розширенню можливостей громадян у прийнятті рішень, що є відповідним застосуванням конституційних принципів народного волевиявлення. Для успішного використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення необхідно підвищувати рівень довіри громадян до цих технологій. Важливо розробити комунікаційну стратегію, що спрямована на популяризацію та роз'яснення переваг е-технологій, а також на залучення громадськості до участі в е-процесах волевиявлення.

Нормативне регулювання використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення: у правовому полі України є низка нормативних

актів, які регулюють використання е-технологій при проведенні народного волевиявлення. Вони мають за мету створення безпечного, прозорого і доступного середовища для громадян. Проте потребують подальшого вдосконалення системи правового регулювання, зокрема в частині кібербезпеки, захисту особистих даних громадян і достовірності процесів народного волевиявлення. Необхідно постійно вдосконалювати нормативно-правову базу, що стосується використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення. Потрібно забезпечити чіткість, консистентність і адаптивність правових норм, що регулюють процеси електронного волевиявлення, підтримувати дослідження й інноваційні проєкти, спрямовані на розвиток і вдосконалення е-технологій у сфері народного волевиявлення. Важливо сприяти співпраці між науковими установами, громадськими організаціями та органами влади з метою обміну знаннями, передачі передового досвіду та створення сприятливого середовища для інноваційного розвитку е-технологій.

Особливості здійснення народного волевиявлення за допомогою е-технологій в Україні: Україна зробила значний крок у напрямі е-демократії, активно інтегруючи сучасні технології в процес народного волевиявлення. Зокрема, були впроваджені онлайн-платформи для громадського обговорення, е-петиції та е-консультації. Проте досвід використання е-технологій в Україні також показав певні виклики, такі як: потреба в підвищенні рівня освіченості громадян у сфері е-технологій, забезпечення кібербезпеки, боротьба з дезінформацією в е-просторі, правова охорона е-процесів народного волевиявлення, включаючи захист персональних даних і забезпечення надійності технічних засобів, урахування соціального контексту при розробці та впровадженні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення (забезпечення доступності, інклюзивності й рівноправності).

Загалом упровадження і розвиток е-технологій у процесах народного волевиявлення в Україні значно покращить якість демократичних процесів,

але для цього необхідно забезпечити комплексний підхід, ураховуючи як правові, так і технічні аспекти, а також потреби й інтереси громадян.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

3.1 Аналіз проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення

Е-технології продовжують набувати дедалі більшого значення в сучасному світі, включаючи сферу народного волевиявлення. Це стосується і України, де влада активно розвиває е-технології для забезпечення більш прозорих і ефективних виборів. Однак разом з перевагами існують і проблеми, які потребують аналізу та рекомендацій для їх подолання.

Для розуміння демократії актуальною є проблема взаємин місцевого співтовариства. Раніше в юридичній літературі характер таких відносин визначався однозначно як підпорядкування меншості більшості. При цьому не згадується другий аспект цих взаємин, а саме гарантування і захист прав і інтересів меншості. Свобода є однією з головних цінностей та сутнісною характеристикою людини, що визначає мету, зміст безпосередньої демократії та складається з особистої, політичної, соціально-економічної та культурної свобод. Оскільки основні політичні права необхідні для підтримки демократичного процесу, народ, що довірив себе демократичним механізмам, має ці права зберігати. І навпаки, якби народ свідомо намірився допустити порушення прав, він засвідчив би тим самим свою відмову від демократичного механізму. В умовах стійкої безпосередньої демократії внутрішня потреба в захисті всіх основних політичних прав стала б істотною складовою частиною політичної культури [262, с. 279]. Саме тому проблематика е-голосування є актуальною, де окрема увага приділяється статусу учасників [176] як ключовому елементу виборчих процесів [252].

Розробка і впровадження комплексного підходу до вирішення проблем

використання е-технологій у народному волевиявленні в Україні сприятиме створенню відкритого, демократичного і стабільного суспільства, де громадяни мають рівний і зручний доступ до участі в прийнятті важливих політичних рішень. Швидкий розвиток наукових, технічних і технологічних розробок сприяє переходу великої кількості демократичних країн на електронну політичну інфраструктуру та інструменти е-демократії, включаючи проведення електронних виборів та голосування [132]. Цифрові рішення вже використовуються у виборчих процесах і мають відповідати конституційним принципам. На відміну від регулювання низькотехнологічних рішень для регулювання цифрових рішень, недостатньо лише повторно озвучити ці принципи. В основі регулювання мають лежати докладні положення, які трансформують принципи в докладні юридичні вимоги щодо управління цифровими технологіями. Завдання для законодавця полягає в тому, аби забезпечити вже на регуляторному рівні дотримання конституційних прав [241, с. 30], що було розкрито в підрозділі 2.2 роботи.

Ключовими принципами для успішного подальшого впровадження е-технологій у здійснення народного волевиявлення є: гнучкість (виборча система має бути гнучкою, адаптивною та здатною до модифікації, щоб відповідати змінам у законодавстві, технологіях і суспільних очікуваннях); прозорість (усі аспекти виборчої системи, включаючи алгоритми, код і апаратне забезпечення, мають бути доступними для аналізу й оцінки незалежними експертами і громадськістю); безпека е-технологій у здійсненні народного волевиявлення має бути на високому рівні для запобігання зловживанням, хакерським атакам та іншим ризикам, що вимагає постійного оновлення і покращення захисних механізмів; зручність (система має бути зручною для користувачів, забезпечувати швидкий і легкий доступ до інформації, механізмів голосування і засобів контролю за процесом волевиявлення); інклюзивність (е-технології у здійсненні народного волевиявлення мають бути доступними для всіх громадян, незалежно від їх

соціального стану, віку, географічного розташування та інших характеристик, що вимагає створення спеціальних програм, сервісів та ресурсів для підтримки осіб з особливими потребами).

Під час інтерв'ювання, що було проведено при написанні цього дисертаційного дослідження, експерти наголосили на потенційних загрозах, які можуть поставити під сумнів коректність і безпеку процесу, як то: витік особистих даних, ненадійне програмне забезпечення, збої в системі, фішінг, маніпуляція даними, система управління інформаційною безпекою, соціальні мережі. Тобто використання е-технологій у виборчому процесі приносить безліч переваг, але також має низку потенційних загроз.

У звіті Центральної виборчої комісії (2022 р.) йдеться про те, як забезпечити демократичне середовище для виборів та виборчі права громадян у повоєнній Україні. Поставленою метою є досягнення згоди між ключовими національними зацікавленими сторонами щодо подальших дій удосконалення законодавчої бази, які стосуються багаторівневого врядування і виборів (у світлі європейських стандартів та належних практик) [204]. Дослідження цього критично важливого питання відновлення і стабілізації демократичних процесів у повоєнній Україні надало можливість сформулювати першочергові кроки для її вирішення: е-технології для реєстрації (впровадження е-системи реєстрації виборців, яка дозволить громадянам легко реєструватися та вносити зміни до своїх даних, забезпечуючи при цьому їх конфіденційність); е-голосування (розробка і впровадження систем е-голосування, які б враховували сучасні стандарти безпеки і конфіденційності); транспарентність через е-технології (використання інтерактивних веб-платформ і мобільних додатків для надання інформації про виборчий процес, кандидатів, результати); е-моніторинг (використання цифрових технологій для моніторингу та спостереження за виборами в реальному часі, забезпечуючи прозорість і підвищуючи довіру громадян до виборчого процесу); електронна освіта громадян (запуск онлайн-платформ і курсів для підвищення обізнаності

громадян щодо виборчого процесу, правил голосування, а також ролі та значення виборів у демократії); безпека електронного виборчого процесу (забезпечення максимальної безпеки електронних систем за допомогою сучасних криптографічних методів, двофакторної автентифікації та інших технологій захисту); електронна комунікація з виборцями (впровадження систем миттєвих повідомлень та електронної кореспонденції для оперативного інформування громадян про важливі виборчі події, зміни у графіку голосування або іншу важливу інформацію).

Отже, щоб забезпечити демократичне середовище для виборів у повоєнній Україні, потрібно комплексний і збалансований підходи до реформування виборчої системи, що передбачає виважене поєднання технологізації, міжнародного досвіду, національних особливостей та потреб громадян, щоб забезпечити їхню активну участь у демократичних процесах.

Наступною проблемою є «нормативна недієвість», як то: рішення Конституційного Суду України (2018 р.) щодо визнання Закону України «Про всеукраїнський референдум» таким, що не відповідає Конституції України; парламент попереднього скликання за більш ніж рік після цього рішення не зміг врегулювати цю законодавчу прогалину. Також з грудня 2012 року відсутнє законодавче регулювання організації, проведення місцевих референдумів та нині відсутні законодавчі механізми реалізації конституційного права громадян брати участь як у всеукраїнському, так і в місцевих референдумах. При цьому народне волевиявлення зводиться лише до можливості брати участь у виборах [260, с. 17]. До того ж у висновку 2012 року Венеціанська комісія наголошувала, що Закон «Про всеукраїнський референдум» містить низку серйозних проблем, у тому числі можливість проведення референдуму за народною ініціативою без парламенту щодо Конституції [183].

Вищезгадані проблеми вказують на суттєві недоліки в конституційно-правовому регулюванні народного волевиявлення в Україні. Для їх вирішення

можна запропонувати такі кроки: пришвидшене законотворче регулювання (розробка нового Закону України «Про всеукраїнський референдум», який би відповідав вимогам Конституції України та сучасним демократичним стандартам); прийняття законодавства щодо місцевих референдумів, яке би забезпечувало механізми їх організації та проведення; узгодження законодавства з міжнародними стандартами (консультації та співпраця з міжнародними організаціями, такими як Венеціанська комісія, для забезпечення відповідності нового законодавства міжнародним стандартам; прийняття рекомендацій Венеціанської комісії до уваги під час формування законопроектів); підвищення ролі громадськості (залучення громадськості й експертного середовища до процесу законотворчості для забезпечення більшої прозорості й об'єктивності; організація публічних слухань і дискусій з метою вивчення потреб та інтересів громадян); інформаційна кампанія (організація інформаційних кампаній для громадян, спрямованих на освіту та підвищення їхньої правової обізнаності щодо народного волевиявлення, пояснення важливості референдумів як інструменту демократичного участі та контролю за рішеннями держави); освітні програми (впровадження освітніх програм для державних службовців та представників місцевої влади з питань організації та проведення референдумів). З урахуванням згаданих пропозицій, є велика ймовірність поліпшення конституційно-правового регулювання народного волевиявлення в Україні.

Наступною проблемою є уривчасте долучення громадських організацій та ЗМІ до розвитку та впровадженні е-технологій у народному волевиявленні в Україні. Однак їхня активна участь у розвитку та впровадженні е-технологій у народному волевиявленні сприятиме формуванню відкритого і демократичного суспільства, забезпечить громадянам України можливість повноцінно реалізувати своє право на волевиявлення та зміцнить демократичні процеси в країні. Зокрема, вони можуть: 1) забезпечувати незалежний моніторинг і контроль за е-виборчими процесами, що допоможе

забезпечити прозорість процесу і підвищити довіру громадян; 2) поширювати інформацію про важливість цифрової грамотності та можливості використання е-технологій у народному волевиявленні, що сприятиме підвищенню обізнаності населення; 3) висвітлювати позитивні й негативні аспекти впровадження е-технологій у народному волевиявленні, формувати громадську думку та відкрито обговорювати потенційні ризики і проблеми; 4) підтримувати і співпрацювати з урядовими органами, науковцями й експертами в розробці та впровадженні е-технологій у народному волевиявленні; 5) включатися в міжнародну співпрацю та обмін досвідом з країнами, які мають успішний досвід впровадження е-технологій у народному волевиявленні. Щоб виконати ці завдання, необхідно: сприяння формуванню партнерств (уряд та інші державні органи можуть активізувати співпрацю з громадськими організаціями та ЗМІ, запрошуючи їх до участі у спільних проєктах, консультаціях та ініціативах); надання грантової підтримки (створення спеціальних грантових програм для громадських організацій та ЗМІ, які спрямовані на підтримку і розвиток е-технологій у народному волевиявленні); розроблення освітніх програм і тренінгів (організація тренінгів, вебінарів та інших освітніх заходів для представників громадських організацій та ЗМІ з питань е-технологій та їх використання в народному волевиявленні); підвищення обізнаності громадян (спільні інформаційні кампанії зі ЗМІ та громадськими організаціями, спрямовані на підвищення свідомості громадян про важливість і можливості використання е-технологій у народному волевиявленні); створення платформи для обговорення (розробка та впровадження онлайн-платформи, де громадські організації, ЗМІ, експерти та громадяни можуть вести обговорення, ділитися досвідом і кращими практиками щодо використання е-технологій у народному волевиявленні); використання міжнародного досвіду (запрошення міжнародних експертів та організацій для обміну досвідом і підвищення кваліфікації українських фахівців). Ці заходи сприятимуть більш активній участі громадських

організацій і ЗМІ в розвитку і впровадженні е-технологій у народному волевиявленні в Україні.

Залучення інших стейкхолдерів теж є проблемою, бо покращення використання е-технологій у народному волевиявленні в Україні потребує співпраці різних стейкхолдерів, включаючи урядові структури, громадські організації, ЗМІ, освітні установи і громадян. Кожен із них може зробити свій внесок у розвиток е-технологій, адаптацію до специфіки українського контексту та забезпечення безпеки, прозорості й ефективності виборчого процесу. Для досягнення успіху в цьому напрямі важливо забезпечити регулярний обмін досвідом, знаннями й інформацією між різними групами зацікавлених сторін, а також активно залучатися до міжнародної співпраці з країнами, які вже мають успішний досвід упровадження е-технологій у народному волевиявленні.

Нерозуміння ролі освітніх установ також є актуальною проблемою. Активна участь освітніх установ у процесі розвитку і впровадження е-технологій у народному волевиявленні сприятиме створенню ефективних, безпечних і доступних систем, а також підготовці кваліфікованих фахівців у цій сфері. Серед можливих напрямів їхньої діяльності: 1) розробка і впровадження навчальних програм з цифрової грамотності та е-технологій у народному волевиявленні для студентів різного віку та освітнього рівня; 2) організація навчальних курсів, семінарів і воркшопів для педагогічних працівників, що допоможе їм отримати актуальні знання і навички для викладання цифрової грамотності та е-технологій у народному волевиявленні; 3) здійснення науково-дослідної діяльності з питань е-технологій у народному волевиявленні, вивчення міжнародного досвіду й адаптація найкращих практик для українського контексту; 4) співпраця з урядовими органами, громадськими організаціями та ЗМІ з метою розробки, впровадження та моніторингу е-технологій у народному волевиявленні.

Таке нерозуміння ролі освітніх установ у розвитку і впровадженні

е-технологій у народному волевиявленні може призвести до відставання країни в галузі цифрових технологій та е-демократії. Щоб вирішити цю проблему, необхідно вжити таких заходів: підвищення обізнаності (запуск інформаційних кампаній для працівників освітніх установ, які акцентують увагу на важливості е-технологій у народному волевиявленні й ролі освітніх установ у цьому процесі); залучення експертів (запрошення вітчизняних і зарубіжних експертів для проведення лекцій, майстер-класів і семінарів для студентів і викладачів з питань е-технологій у народному волевиявленні); стимулювання наукових досліджень (виділення грантів і стипендій для студентів і аспірантів, які здійснюють дослідження в галузі е-технологій та е-демократії); інтеграція в навчальний процес (упровадження дисциплін або модулів, присвячених е-технологіям у народному волевиявленні, в основні навчальні плани закладів вищої освіти); створення мультимедійних ресурсів (розробка і поширення електронних навчальних матеріалів, курсів на платформах відкритої освіти, інтерактивних вебінарів та інших ресурсів для широкого доступу); міжвузівська співпраця (стимулювання обміну досвідом і співпраці між українськими вузами, а також співпраця із зарубіжними навчальними закладами, які мають успіхи в галузі е-технологій); забезпечення підтримки (створення консультативних центрів або спейсів, де студенти і викладачі можуть отримати підтримку, консультації та доступ до необхідних ресурсів для реалізації своїх проєктів у сфері е-технологій).

Незалученість наукових установ (у тому числі й учених із закладів вищої освіти) – є проблемою для розвитку та впровадження е-технологій у народному волевиявленні, бо наукові установи виступають як ключові актори в процесі розвитку, вдосконалення і впровадження е-технологій у виборчій системі, де їх дослідження, розробки й експертні думки сприяють покращенню ефективності, прозорості, безпеки і демократичності виборчих процесів. Ось декілька аспектів, що підкреслюють їх значення і закликають до співпраці: 1) дослідницька робота (наукові установи здійснюють наукові

дослідження в галузі е-технологій і народного волевиявлення, аналіз сучасного стану, виявляють проблеми і перспективи, розробляють концепції та моделі е-технологій у виборчих процесах. Їхні дослідження сприяють розумінню технологічних, соціальних і правових аспектів впровадження е-технологій та створенню наукового підґрунтя для подальшого розвитку і впровадження цих технологій); 2) розробка інноваційних рішень (наукові установи мають потужні науково-дослідні лабораторії та команди експертів, які працюють над розробкою інноваційних рішень у сфері е-технологій та можуть створити програмне забезпечення, розробити нові алгоритми, провести тестування та впровадження нових технологій у виборчі процеси); 3) експертна підтримка (наукові установи можуть надавати експертну підтримку в упровадженні е-технологій у виборчу систему, консультувати державні органи, виборчі комісії та інші зацікавлені сторони з питань виборчого права, технологічних аспектів, кібербезпеки і дотримання стандартів, де їх експертний аналіз і рекомендації сприяють прийняттю обґрунтованих рішень і забезпечують високий рівень компетентності у впровадженні е-технологій); 4) стандартизація та нормативне регулювання, що стосується е-технологій у виборчій системі, дослідження і розроблення методології, протоколів і стандартів для забезпечення безпеки, прозорості й надійності е-технологій. Це сприяє створенню єдиних стандартів і правил у галузі, що забезпечує взаємодію й сумісність між різними виборчими системами і забезпечує довіру до е-технологій; 5) моніторинг і оцінка впровадження е-технологій у виборчій системі. Вони проводять дослідження й оцінюють ефективність, виклики і проблеми, що виникають при впровадженні е-технологій у народному волевиявленні. Результати їх моніторингу й оцінки допомагають визначити недоліки, вдосконалити процеси і рекомендувати стратегії для подальшого розвитку і впровадження е-технологій; 6) співпраця і партнерство (наукові установи співпрацюють з державними органами, виборчими комісіями, міжнародними організаціями, громадськими

організаціями та іншими зацікавленими сторонами для спільної роботи над розвитком і впровадженням е-технологій у виборчій системі, що сприяє обміну досвідом, розробці спільних проєктів та вирішенню викликів, що стоять перед е-технологіями в народному волевиявленні).

Наступна проблема стосується уявного міжнародного зобов'язання. Проте на сьогодні відсутнє пряме міжнародне зобов'язання щодо впровадження е-технологій на виборах для кожної країни, тому кожен національний законодавець має провести обґрунтовану оцінку, враховуючи особливості свого суспільства і національні потреби, та вирішити, чи є він готовим і здатним впровадити таку технологічну модернізацію у виборчу систему. Важливим етапом цього процесу є проведення тестування та апробації е-рішень, що надасть об'єктивну інформацію для ухвалення рішення. Такий підхід дозволяє набути важливого досвіду й оцінити переваги і ризики, пов'язані з використанням е-технологій у виборчих процесах. Отже, впровадження е-технологій на виборах є суверенним рішенням кожної країни, яке базується на власних потребах і можливостях. Тестування й апробація відіграють важливу роль у цьому процесі, надаючи об'єктивні дані для прийняття обґрунтованого рішення.

Враховуючи всі вищезазначені принципи і рекомендації, Україна може забезпечити успішне впровадження е-технологій у здійсненні народного волевиявлення та підвищити рівень демократичності, прозорості й ефективності виборчого процесу. Для досягнення цієї мети важливо, по-перше, розвивати співпрацю з міжнародними партнерами (залучати міжнародні організації, досвідчених експертів і донорів для отримання фінансової, технічної та консультативної підтримки в процесі впровадження е-технологій у народному волевиявленні); по-друге, розширювати використання е-технологій на різних рівнях управління шляхом стимулювання впровадження е-технологій у здійсненні народного волевиявлення на місцевому і регіональному рівнях, адаптування технологій до специфічних

умов різних регіонів; по-третє, проводити постійну освітню роботу (організовувати інформаційні кампанії, навчальні курси і семінари для забезпечення належного рівня обізнаності громадян і представників виборчих комісій з питань використання е-технологій у народному волевиявленні); по-четверте, підтримувати дослідницьку діяльність та інновації (залучати науковців, експертів і студентів для проведення досліджень, розробки нових технологій і підходів, які сприятимуть впровадженню е-технологій у народне волевиявленні та підвищенню ефективності виборчого процесу).

Завдяки такому комплексному підходу, активному залученню зацікавлених сторін та постійному розвитку е-технологій у здійсненні народного волевиявлення Україна зможе значно покращити якість демократичних процесів та зміцнити довіру громадян до виборчої системи, що допоможе створити умови для активного включення громадян у процеси прийняття рішень, забезпечення їхніх прав і свобод, а також сприятиме стабільності, розвитку і процвітанню України як суверенної, демократичної та євроінтегрованої держави.

Проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення варто дослідити на національному і місцевому рівнях.

На національному рівні в Україні проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення можуть мати низку загальних і специфічних аспектів. Основні проблеми це:

Кібербезпека: використання е-технологій у народному волевиявленні збільшує ризик кібератак, спроб злому або втручання з боку зловмисників чи іноземних держав. Забезпечення безпеки системи і даних є критично важливим аспектом при впровадженні е-голосування.

Технічні проблеми: впровадження і підтримка е-технологій на національному рівні потребують складної та надійної технічної інфраструктури, а також висококваліфікованих фахівців для її розробки й обслуговування. Технічні збої, помилки або відмова від роботи призводять до

серйозних проблем, зокрема в процесі е-голосування.

Цифровий розділ: нерівний доступ до Інтернету і різниця в рівні цифрової грамотності серед населення створюють перешкоди для низки громадян у використанні е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, що впливає на рівень участі виборців.

Відсутність довіри: довіра до е-голосування та е-технологій при народному волевиявленні є низькою через страхи щодо змін, недостатньої інформаційної підтримки, а також занепокоєння щодо можливості маніпуляцій або фальсифікацій результатів.

Законодавчі й регуляторні проблеми: існує потреба адаптації законодавства і регуляторних актів до вимог е-технологій та гарантуванню їх безпечного й ефективного використання в народному волевиявленні, що включає внесення змін до існуючих законів або розробку нових законодавчих ініціатив.

Фінансові витрати: впровадження і підтримка е-технологій на національному рівні вимагає значних фінансових ресурсів для розробки, впровадження і технічної підтримки системи. Бюджетні обмеження ускладнюють процес упровадження е-голосування.

Проблеми координації: впровадження е-технологій при здійсненні народного волевиявлення на національному рівні потребує ефективної координації між різними державними органами, виборчими комісіями та іншими зацікавленими сторонами. Необхідно встановити механізми співпраці й обміну інформацією для забезпечення успішного впровадження е-технологій у виборчі процеси.

Моніторинг і оцінка: відсутність регулярного моніторингу та оцінки ефективності й безпеки використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення може ускладнити виявлення й усунення проблем.

Проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення на місцевому рівні в Україні мають низку особливостей,

пов'язаних з різницею у ресурсах, інфраструктурі й потребах місцевих громад. Основні проблеми включають:

Обмежений доступ до Інтернету: у віддалених селах і маленьких населених пунктах обмежений доступ до швидкісного Інтернету, що ускладнює впровадження е-технологій при здійсненні народного волевиявлення.

Відсутність технічної інфраструктури: на місцевому рівні недостатньо технічної інфраструктури, такої як е-системи голосування чи мережі підтримки, для ефективного впровадження е-технологій у виборчий процес.

Недостатній рівень цифрової грамотності: місцеві громадяни, особливо люди похилого віку та жителі сільської місцевості, мають нижчий рівень цифрової грамотності, що, зокрема, ускладнює їхню участь в е-голосуванні.

Фінансові обмеження: місцеві органи мають обмежені бюджети для розробки, впровадження та підтримки е-технологій при здійсненні народного волевиявлення, що призводить до низької якості систем або відмови від їх впровадження.

Недостатня підтримка від центрального уряду: місцеві органи мають недостатню підтримку і координацію з центральним урядом у питаннях розвитку і впровадження е-технологій, що призводить до розриву між національними і місцевими ініціативами та можливої неконсистентності в рішеннях і підходах.

Організаційні проблеми [164]: місцеві виборчі комісії та органи влади мають недостатній досвід і знання у сфері впровадження і підтримки е-технологій, що призводить до помилок, затримок та інших проблем.

Проблеми з довірою: місцеві громадяни більш схильні до відмови від е-технологій при здійсненні народного волевиявлення через страх перед змінами, недостатню інформаційну підтримку і недовіру до нових систем.

Відсутність громадської участі: на місцевому рівні менше можливостей для активної громадської участі та впливу на процес прийняття рішень щодо

впровадження е-технологій при здійсненні народного волевиявлення.

Наступна група проблем при впровадженні е-технологій стосується дотримання прав на народне волевиявлення внутрішньопереміщених осіб, громадян України, що перебувають за кордоном, громадян похилого віку та осіб з особливими потребами.

1. Найбільша група – це внутрішньопереміщені особи [204]. Важливо, щоб внутрішньопереміщені особи мали рівну можливість в управлінні державними справами, брали участь у виборах і референдумах, обирали та були обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування відповідно до Конституції України (ст. 38 КУ). Наразі на практиці (з 2014 р.) це так не відбувається, хоч право голосу на виборах внутрішньопереміщені особи мають, проте під час виборів вони його не використовують більше, ніж непереміщені. Це обумовлено проблематикою, яка виникає у зв'язку з їх переміщенням, чи нерозумінням нової адреси і процесів голосування, належністю до певного округу, чи первинною адаптацією.

Визначення поняття «внутрішньопереміщена особа» закріплено в українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньопереміщених осіб» [276]. Загалом воно узгоджується з визначенням, відображеним у Керівних принципах ООН, які є базовим міжнародним документом у цій сфері політики [276]. Згідно з Керівними принципами ООН щодо внутрішнього переміщення, внутрішньопереміщені особи – це особи або групи осіб, які були вимушені залишити свої оселі або звичні місця проживання з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини або спричинених людською діяльністю катастроф та не перетинали міжнародновизнаних кордонів держав. Згідно з принципом 22 Керівних принципів ООН, внутрішньопереміщені особи не мають зазнавати дискримінації, зумовленої їх переміщенням, у процесі реалізації права на

свободу думки і совісті, вираження поглядів і переконань, права на свободу об'єднань, на участь в управлінні місцевими справами, права голосу та права на участь в управлінні державними і публічними справами, права на спілкування мовою, яку вони розуміють [67].

Внутрішньопереміщені особи (ВПО) відіграють особливу роль у контексті національних виборів. З метою забезпечення дотримання їхніх прав на народне волевиявлення за допомогою е-технологій, рекомендується здійснити такі кроки: ідентифікація і реєстрація (створення механізмів для ідентифікації та реєстрації ВПО); підтримка й інформування (забезпечення інформаційної кампанії, спрямованої на ВПО, про можливість, процедури і вимоги е-голосування); безпека і конфіденційність (зосередження на захисті даних і конфіденційності голосів ВПО, особливо якщо вони голосують в умовах, які можуть бути потенційно небезпечними або ворожими); доступність (урахування особливих потреб ВПО, таких як мовні бар'єри, недоступність технологій або інші обмеження, та забезпечення їм необхідних ресурсів і підтримки); співпраця з міжнародними організаціями (залучення міжнародних гуманітарних і правозахисних організацій до співпраці для забезпечення дотримання прав ВПО на народне волевиявлення); пілотні програми (перед упровадженням системи на широкий масштаб розглянути можливість проведення пілотних проєктів або тестових голосувань для ВПО); зворотний зв'язок (після голосування збір відгуків від ВПО для вдосконалення системи та підходів у майбутньому); законодавча підтримка (за необхідності адаптувати чи прийняти спеціальні законодавчі акти, які б ураховували особливості е-голосування для ВПО).

Отже, забезпечення прав внутрішньопереміщених осіб на народне волевиявлення за допомогою е-технологій вимагає індивідуального підходу та специфічних рішень, але при правильному підході забезпечить їм можливість активної участі в демократичних процесах країни.

Забезпечення права на народне волевиявлення громадян України, які

перебувають за кордоном, за допомогою е-технологій є одним із способів сучасної відповіді на глобалізацію та мобільність населення. Ось декілька конкретних кроків, як це можна зробити: 1) розробка е-системи голосування (найважливіше – створити надійну, безпечну і зручну е-систему голосування, що є стійкою до хакерських атак і забезпечує анонімність голосування); 2) передбачити двофакторну автентифікацію для доступу до системи е-голосування, щоб забезпечити додатковий рівень захисту; 3) проведення інформаційних кампаній (інформування громадян України за кордоном про можливість е-голосування, процес реєстрації та інші необхідні деталі); 4) попереднє тестування системи (провести пілотний запуск системи для невеликої групи громадян перед виборами, щоб виявити й усунути можливі проблеми; 5) моніторинг і аудит (створення механізмів для моніторингу й аудиту е-голосування, щоб гарантувати його прозорість і надійність); 6) підтримка користувачів під час голосування, щоб допомогти у вирішенні будь-яких проблем або питань; 7) захист персональних даних (дотримання норм і стандартів захисту персональних даних під час обробки інформації в рамках е-голосування); 8) зворотний зв'язок (після е-голосування зібрати зворотний зв'язок від виборців для вдосконалення системи для майбутніх виборів); 9) легальна рамка (розробити і прийняти відповідні законодавчі акти, які б регулювали е-голосування за кордоном).

Отже, забезпечення права громадян України, які перебувають за кордоном, на народне волевиявлення через е-технології вимагає специфічного підходу, що об'єднує технічні, правові, фінансові й організаційні аспекти.

Для того щоб забезпечити право громадян України похилого віку та осіб з особливими потребами на народне волевиявлення при використанні е-технологій, важливо розробити систему, яка буде простою у використанні, доступною і безпечною для цієї категорії громадян. Ось низка рекомендацій, як це можна здійснити: простота й інтуїтивність системи (е-технології голосування мають бути максимально зрозумілими і простими у використанні,

щоб навіть люди, які мають обмежений досвід користування електронікою, могли легко взаємодіяти із системою); тренінг і освітні програми (організувати тренінгові сесії й освітні програми для пенсіонерів з використанням е-технологій для голосування); доступність (забезпечити можливість е-голосування не тільки з дому, але й у спеціалізованих пунктах голосування з наявністю помічників та інструкторів); технічна підтримка (забезпечити доступ до лінії підтримки, де пенсіонери і громадяни з особливими потребами можуть отримати допомогу або консультацію щодо використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення); безпека і конфіденційність (при розробці е-системи необхідно врахувати заходи безпеки, щоб запобігти можливому втручанню чи маніпуляції результатами голосування); зворотний зв'язок (після впровадження е-системи збирати відгуки від пенсіонерів та громадян з особливими потребами для вдосконалення технології та підходів); адаптивний дизайн для тих громадян, які можуть мати проблеми зі зором або слухом, а також аудіо-допомогу; освітні кампанії (інформування пенсіонерів та громадян з особливими потребами про переваги і можливості е-голосування через традиційні засоби масової інформації та інші доступні канали комунікації).

Отже, забезпечення прав громадян України пенсійного віку та громадян з особливими потребами на народне волевиявлення за допомогою е-технологій вимагає теж особливого підходу, оскільки ці категорії громадян часто стикаються з технологічними й іншими бар'єрами.

Ключові питання за змістом роботи вищевикреслених проблем, що виникають при використанні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні, та опис шляхів їх вирішення наглядно продемонстровано в Таблиці 3.

Таблиця 3. Проблеми при використанні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення.

Проблеми при використанні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення	Шляхи вирішення проблем при використанні е-технологій у здійсненні народного волевиявлення
Кібербезпека: забезпечення безпеки е-технологій від хакерських атак, крадіжки даних та інших кіберзлочинів є одним із найважливіших викликів.	Розробка і впровадження стратегії кібербезпеки: для забезпечення безпеки е-виборчих систем необхідно розробити комплексний підхід до кібербезпеки, що включає створення регулятивної бази, організацію моніторингу кіберзагроз, створення спеціалізованих центрів, проведення регулярних аудитів і тестування на проникнення.
Цифровий розрив: не всі громадяни України мають рівний доступ до Інтернету або можуть користуватися е-технологіями. Це створює бар'єри для участі деяких виборців, особливо у віддалених регіонах, а також серед літніх людей та осіб з особливими потребами.	Розвиток ІТ-інфраструктури та доступу до Інтернету: забезпечення рівного доступу до Інтернету, особливо в сільській місцевості й віддалених регіонах, шляхом розширення ІТ-інфраструктури, забезпечення стабільного інтернет-зв'язку і зниження вартості доступу до Мережі.
Цифрова грамотність: недостатній рівень цифрової грамотності серед населення призводить до проблем з використанням е-технологій для голосування.	Підвищення цифрової грамотності населення: організація різноманітних освітніх програм, тренінгів та інформаційних кампаній для підвищення рівня цифрової

	грамотності населення, що допоможе громадянам легше адаптуватися до використання е-технологій при народному волевиявленні.
Законодавча база: відсутність або недостатність законодавчої бази, яка регулює використання е-технологій при народному волевиявленні, створює правовий вакуум та призводить до суперечок і конфліктів.	Оновлення законодавчої бази і регуляторних актів: внесення змін до існуючих законів та розробка нових законодавчих актів, які регулюють використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення та гарантують їх безпечне й ефективне використання. Впровадження е-технологій у виборчий процес.
Довіра: відсутність довіри до е-технологій серед населення впливає на активність участі в е-голосуванні й загальну ефективність таких систем.	Щоб підвищити довіру громадян, необхідно забезпечити прозорість процесу, активно поширювати інформацію про переваги використання е-технологій та надавати змогу громадянам відстежувати свої голоси.
Технічна надійність: помилки в програмному забезпеченні, апаратному обладнанні й інфраструктурі призводять до проблем з е-голосуванням, втратою даних або неправильним підрахунком голосів.	Забезпечення високої якості технічних рішень і ретельне тестування систем: надійна технічна підтримка систем е-голосування, е-реєстрації та інших е-технологій, що сприятимуть прозорості й доступності виборчого процесу.

Фінансування: розробка, впровадження і підтримка е-технологій у народному волевиявленні вимагає значних фінансових ресурсів.	Забезпечення фінансових ресурсів: виділення достатнього фінансування для розробки, впровадження та підтримки е-технологій на місцевому і національному рівнях.
Міжнародне співробітництво: нормативна розбіжність, низький рівень обміну досвідом, кібербезпека і зловживання, вплив зовнішніх факторів.	Розвиток міжнародного співробітництва: налагодження співпраці з міжнародними організаціями та іншими країнами з метою обміну досвідом, знаннями та найкращими практиками у сфері е-технологій у народному волевиявленні.
Моніторинг і оцінка ефективності та безпеки е-технологій у народному волевиявленні: прогнозування ризиків і розробка протоколів протидії.	Проведення ЦВК регулярного моніторингу, оцінки ефективності й безпеки використання е-технологій у народному волевиявленні, що дозволить вчасно виявляти й усувати проблеми і недоліки системи.
Забезпечення прозорості та громадського контролю: рівний доступ для спостереження виборчих процесів для всіх громадян.	Впровадження ВР України механізмів прозорості, що дозволяють громадянам та громадським організаціям стежити за процесом е-голосування, контролювати дотримання законодавства та вчасно виявляти порушення.
Організація та проведення пілотних	Реалізація пілотних проєктів з

проектів: необхідність нормативного регулювання, визначення виконавців і подальша реалізація.	е-голосування на різних рівнях влади, що допоможе оцінити ефективність, надійність і безпеку системи перед її масовим впровадженням.
Робота з громадським сектором: недостатність зацікавлених громадських організацій та експертів.	Залучення громадського сектора, неприбуткових організацій і експертів для забезпечення незалежного нагляду, моніторингу й оцінки роботи е-технологій у народному волевиявленні.
Встановлення механізмів координації та співпраці, що враховуватимуть виборчі процеси й умови, за яких вони будуть відбуватися.	Організація ефективної координації ЦВК між різними державними органами, виборчими комісіями та іншими зацікавленими сторонами, встановлення механізмів обміну інформацією та досвідом для забезпечення успішного впровадження е-технологій у народному волевиявленні.

Врахування та вирішення цих проблем сприятиме забезпеченню ефективного і безпечного використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні, де важливо створити сприятливе середовище для впровадження е-технологій, включаючи розвиток інфраструктури, підготовку кадрів, забезпечення фінансування та розробку законодавчої бази. Крім того, важливим аспектом успішного впровадження е-технологій у народному волевиявленні є активна співпраця між урядом, громадськими організаціями, освітніми установами та громадянами, що допоможе забезпечити широке

залучення різних сторін до процесу і розвиток системи, яка відповідає потребам і інтересам громадян. Також необхідно проводити регулярний моніторинг та оцінку ефективності й безпеки використання е-технологій у народному волевиявленні, що дозволить вчасно виявляти й усувати проблеми і недоліки системи. У цьому разі успішне вирішення проблем, пов'язаних з використанням е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, сприятиме створенню більш відкритої, прозорої та ефективної виборчої системи в Україні, що забезпечить рівний і зручний доступ до участі в прийнятті політичних рішень для всіх громадян.

Відповідальність за вирішення проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення лежить на всіх зацікавлених сторонах. Законодавець і відповідні органи влади мають забезпечити необхідні ресурси для реалізації е-технологій та створення відповідних умов для їх впровадження. Громадськість і експертна спільнота мають бути залучені до моніторингу і контролю за роботою системи, а також вносити свої пропозиції щодо покращення функціональності й ефективності системи.

3.2 Проблеми впровадження е-голосування при здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення

Верховна Рада України 26 січня 2021 року прийняла Закони України «Про всеукраїнський референдум» та «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», де встановлено, що е-голосування буде запроваджено лише після набрання чинності законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування. Йдеться про легалізацію е-голосування. Проте, виходячи зі змісту прийнятого Закону, незрозумілою залишається технологія реалізації е-голосування в Україні. Законодавець прямо не зазначає моделі е-голосування, що має бути реалізована в Україні: чи це будуть спеціальні машини-термінали для

голосування на дільницях, чи це буде голосування вдома за допомогою персонального комп'ютера через спеціалізований сайт, чи уряд створить окремий додаток для цього. До того ж законодавець поки не вирішує проблем запровадження та підтримки такої технології [301, с. 40], що значно ускладнює процес підготовки до впровадження.

Г. Венда зауважує, що е-голосування є терміном, який використовується для різних типів голосування, охоплюючи як процес здійснення голосування за допомогою електронних засобів, так і процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення [179]. Р. Гаврік дійшов таких висновків: нормативно-правовою основою впровадження е-голосування в Україні є розпорядження КМУ від 8 листопада 2017 року № 797-р, яким затверджено Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації [286], розпорядження КМУ від 12 червня 2019 року № 405-р, яким затверджено план заходів щодо реалізації зазначеної Концепції на 2019–2020 роки [277]. Попри те, що ці документи передбачали розроблення і подання в установленому порядку на розгляд КМУ проєкту закону України «Про електронне голосування» в третьому кварталі 2020 року, на даний момент цей законопроект так і не розроблено. Проте прийнято Закон України «Про всеукраїнський референдум» [270], що встановлює можливість застосування е-голосування, яке має здійснюватися засобами автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи. Однак, виходячи зі змісту прийнятого Закону, незрозумілою залишається технологія реалізації е-голосування в Україні. Актуальною залишається можливість використання досвіду Естонії, Швейцарії або Франції, які мають досвід застосування е-голосування під час проведення виборів та референдуму. Зазначаємо, що на сьогодні відсутні нормативно-правові акти щодо запровадження е-голосування на виборах Президента України, народних депутатів України та на місцевих виборах [187, с. 296].

Зокрема, на 2023 рік в деяких країнах світу вже запроваджена система е-голосування в тих чи інших формах (наприклад, США, Канада, Бразилія, Індія, Бельгія, Австралія, Естонія, Південна Корея) [179], де основними формами е-голосування [131] є голосування через: спеціальне обладнання та відповідну програму; мобільні електронні урни; мережу Інтернет (на дільниці та з будь-якого іншого місця).

Вчена А. Константинівська вважає, що е-голосування має неабиякий інтерес для вивчення, є зручним і ефективним у використанні, проте найбільш складним для запровадження, бо необхідно оновлення законодавства, нові технології та довіра виборців. Вчена підкреслює, що запровадження е-голосування саме по собі не підвищить якості проведення виборів, а відсутність демократичних стандартів тільки послабить довіру до нового каналу голосування та не сприятиме легітимності обраних політичних інститутів. Нова система е-голосування лише за належної реалізації та використання новітніх засобів захисту забезпечить якісно іншу організацію голосування, що відзначатиметься принципово новим рівнем зручності, швидкості та безпеки реалізації громадянами своїх виборчих прав. Тобто для запровадження е-голосування необхідно прийняти відповідну нормативно-правову базу, забезпечити розгалужену е-інфраструктуру, встановити сертифіковане програмне забезпечення, здійснити підготовку виборчих органів та організувати навчання громадян щодо використання нових технологій [224, с. 166]. Думка А. Константинівської повністю підтверджується результатами цього дослідження.

Соціологічні опитування є методом збирання інформації шляхом порушення запитань певній групі людей (респондентів), відібраних за певним принципом (відібрана сукупність за основними параметрами репрезентує генеральну сукупність, тобто ту спільноту, на яку надалі поширюватимуться висновки опитування) [256].

За результатами анкетування, проведеного в рамках цього дисертаційного дослідження (відповідно до Кодексу правил професійної етики та діяльності, затвердженого Всесвітньою асоціацією дослідження громадської думки (WAPOR), респонденти на запитання «чи готові ви особисто взяти участь в е-голосуванні на наступних виборах?» відповіли:

38,5 % – «так, безумовно». Ця частина респондентів виразно позитивно налаштована до ідеї е-голосування і готова активно брати в ньому участь уже на наступних виборах;

23,1 % – «тільки після того, як будуть вирішені мої страхи та занепокоєння». Для цієї категорії людей ідея е-голосування є привабливою, але в них є певні страхи і занепокоєння, які треба врахувати і розробити відповідні рішення для їх подолання;

34,6 % – «ні, я віддаю перевагу традиційному голосуванню». Частина респондентів залишається вірна традиційному способу голосування і, ймовірно, скептично налаштована до нововведень у виборчому процесі;

3,8 % – «важко сказати». Невелика частина респондентів не визначилася зі своєю позицією щодо е-голосування [256; 257].

Отже, за результатами анкетування можна сказати, що лише третина респондентів безумовно підтримує ідею електронного голосування. Однак, якщо врахувати і тих, хто готовий до е-голосування після усунення своїх занепокоєнь, ця кількість може зрости до більше ніж половини. Тому важливо розробити механізми відповіді на страхи і занепокоєння громадян, щоб збільшити довіру до е-голосування.

М. В. Афанасьєва підкреслює, що ключових соціальних суб'єктів слід залучати до запровадження е-голосування, надаючи їм повну інформацію про передбачувану систему та дозволяючи висловлювати свої побоювання на ранніх етапах, коли ще є час для їх вирішення, з'ясувавши будь-які непорозуміння, виправивши слабкі боки або прийнявши певні ризики як компроміс за вигоду від впровадження нової системи. Створення діалогу з

громадянами, щоб дізнатися їхню думку та вподобання, їх побоювання щодо використання технології е-голосування, є обов'язковим елементом цього процесу, складовою підвищення громадської довіри із забезпечення обізнаності та поінформованості виборців [165, с. 21]. Таке залучення та діалог значно полегшать процес запровадження е-голосування, враховуючи бачення основних стейкхолдерів.

В Естонії голосування відбувається через Інтернет та в період дострокового голосування (від шести до чотирьох днів до дня виборів, коли виборці можуть змінити свій е-голос необмежену кількість разів, закріпивши остаточний голос). Це також можливо для тих, хто голосує через Інтернет на виборчих дільницях під час дострокового голосування. У день виборів змінити чи анулювати відданий голос неможливо. Подібні технології дають змогу забезпечити максимальну справедливість і свободу громадян під час виборів, анонімність і можливість голосувати людям, які за станом здоров'я не можуть зробити це на виборчій дільниці [134; 150; 248]. Зокрема, досвід Швейцарії має етапність з розроблення національної системи для онлайн-голосування та виконання її вимог [112], або ж досвід Канади зі створення нормативно-правової бази для е-голосування [130], чи досвід Німеччини з питань конституційних обмежень щодо комп'ютерів для голосуванням із сенсорним екраном [139]. А застосування системи е-голосування в Україні завдяки використанню естонського досвіду: дозволить розширити можливості для голосування більшої кількості виборців, для яких безпосередній візит до виборчої дільниці був проблемним; усуне людський чинник при обробці та підрахунку голосів, оскільки даний підрахунок буде автоматизованим; пришвидшить процес підрахунку голосів. У той самий час, зважаючи на сучасні загрози кібербезпеки і можливість неправомірного втручання в роботу автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи, можуть виникати загрози втручання в процес обробки результатів виборів [187, с. 296]. Саме

тому такі дії вимагають ретельної підготовки і прогнозування наслідків на перші десятиліття.

Доречною є думка О. В. Стогова і Д. В. Мурач про концепцію е-голосування, що є проявом е-демократії та передбачає імплементацію новітніх інформаційних технологій до виборчого процесу. Проте саме запровадження технології е-голосування є неоднозначним, бо це дасть змогу подолати значну кількість недоліків традиційної моделі голосування (наприклад, підробка бюлетенів, підкуп комісії, відносно висока вартість проведення виборів, значна тривалість виборчого процесу тощо). Але, з іншого боку, е-голосування має низку недоліків, до яких можна поки вважати належними: проблему реалізації, низький рівень комп'ютерної грамотності населення України, відсутність гарантії підвищення рівня активності виборців. Учені стверджують, що, порівнявши е-голосування з традиційним, вони дійшли висновку, що е-модель має більше позитивних моментів і актуалізує питання подальшого наукового розроблення правового забезпечення запровадження е-голосування в Україні [301, с. 40]. Такий акцент вірний для підтвердження гіпотези про першочерговість належного правового забезпечення запровадження е-голосування в Україні.

Аналіз джерел і документів [39; 55; 69; 79; 152] з дослідження цієї проблематики свідчить про можливість введення в Україні системи е-голосування за наявності правових, технологічних і технічних параметрів забезпечення процесу голосування. Наразі в питаннях електронної подачі голосів у виборчій системі в Україні не використовуються нові технології, тому й досвід такого застосування поки відсутній. Народне волевиявлення в Україні здійснюється з використанням паперового бюлетеня. Спроба змінити наявну технологію голосування це один зі шляхів її автоматизації, тобто застосування е-технології є можливістю внести ще один елемент об'єктивізації та уникнути будь-яких переваг або недостовірності, що виникають при фізичному підрахунку голосів. Звісно, електронний підрахунок

голосів теж добра ідея як наступний крок застосування е-технологій, що є більш об'єктивним, аніж застосування людського ресурсу.

Повертаючись до е-голосування, слід зазначити, що О. В. Токар вважає: систему е-голосування доцільно впроваджувати тоді, коли: 1) існуватиме чітке розуміння, що е-голосування є найбільш прийнятним рішенням наявних проблем; 2) враховуватиметься міжнародний досвід та перші кроки не здійснюватимуться в ізоляції; 3) існуватиме згода більшості щодо її доцільності у ключових зацікавлених сторін; 4) буде виділено достатньо часу для технічної імплементації системи та її сприйняття суспільством; 5) у виборців буде довіра і впевненість у виборчій системі й виборчій адміністрації [303]. Цілком погоджуючись з О. В. Токар, підкреслюємо, що електронне волевиявлення доцільно впроваджувати тоді, коли буде: 1) достатній рівень довіри громадян України до результатів таких виборів; 2) гарантована безпека від незаконного втручання в е-систему; 3) потрібна перевірка правильності функціонування всієї е-системи. Щодо цих трьох умов уже наразі потребується розпочати дії з утілення, бо брак часу і грошей – це те, що об'єднує їх та стає точкою непересічення при не врахуванні цього. Цифрові рішення у виборчому циклі мають відповідати всім належним ключовим конституційним принципам, точніше принципам вільних, чесних, демократичних виборів. Завдання для законодавця полягає в тому, аби забезпечити вже на регуляторному рівні дотримання конституційних прав і запобігання їх порушенням [241, с. 30]. Тобто будь-які цифрові рішення у виборчому циклі означають використання цифрових технологій і інформаційних систем у процесі проведення виборів (наприклад, е-голосування, е-реєстрація виборців, е-обробка результатів та інші електронні аспекти виборчого процесу), проте існує вимога, що всі цифрові рішення мають відповідати всім належним конституційним принципам (вони мають дотримуватись правових і конституційних норм України, зокрема відповідати правам і свободам громадян, забезпеченню рівності, принципам народного

волевиявлення та іншим конституційним принципам). Забезпечення відповідності цифрових рішень конституційним принципам має за мету забезпечити законність, демократичність, прозорість, достовірність і легітимність виборчого процесу, що допомагає гарантувати довіру громадян до виборчої системи та забезпечити рівні умови для всіх учасників виборчого процесу.

В. Кривошеїн зазначає, що ризики впровадження е-технологій саме в процес голосування є такими: труднощі забезпечення безпечної ідентифікації виборця в онлайн-режимі при одночасному збереженні таємниці голосування; забезпечення рівності прав тих, хто використовує інструменти е-голосування, і тих, хто голосує у звичний спосіб; можливість несанкціонованого втручання в процес голосування і підрахунок голосів виборцями-інсайдерами з розширеним доступом до системи (представників влади) або хакерами тощо. До того ж, з огляду на постпандемічну трансформацію демократії, за умов впровадження технологій е-голосування, ці ризики можуть призвести до послаблення довіри з боку громадськості до виборів у цілому, спричинити зменшення рівня контролю виборчими органами держави за ходом голосування і підрахунком голосів виборців, а також зберегти загрози порушення базових демократичних принципів, як то: рівноправність громадян, свобода агітації, плюралізм думок та ін. [228, с. 131–138]. Розуміння ризиків впровадження е-технологій у процес голосування дає можливість виокремити переваги: збільшення кількості виборців, які братимуть участь у е-голосуванні; збільшення комфортності умов для проведення е-голосування (зокрема, створення нових можливостей для голосування людей з обмеженими можливостями); зменшення витрат на проведення голосування та опрацювання результатів голосування; зменшення часу для опрацювання результатів голосування; контроль за голосуванням, уникнення помилок при підрахунку голосів; уникнення людського втручання у процес голосування та процес підрахунку результатів голосування; більш прозора процедура

голосування з одночасним інформуванням всіх виборців про стан голосування.

Проте зв'язок переваг і ризиків відповідний, і наявність переваг не має впливати на дослідження проблем [137]. Тобто при застосуванні е-голосування можливі такі проблеми: не всі виборці почнуть одразу довіряти цій системі; ймовірність кібератак; неналагодженість роботи техніки; збої в самій е-технології; необхідність навчання персоналу по роботі з цими системами; забезпечення невтручання в роботу цієї системи, постійний моніторинг стану е-системи та її оновлення.

На думку Н. Гусаревич, серед причин, що створюють перепони для пілотування е-голосування, виділяють такі: відсутність необхідної технологічної інфраструктури для проведення ефективного пілотного е-голосування; високий ризик технічних збоїв та кібератак, особливо в контексті триваючого військового конфлікту, недавніх витоків особистої інформації громадян з державних реєстрів; відсутність системи е-урядування з високим ступенем довіри громадськості, а також відповідної інфраструктури по всій країні; брак надійної системи цифрової ідентифікації; значний рівень недовіри до е-голосування з боку виборців і політиків, що стане на заваді визнанню результатів е-голосування; невдале пілотування матиме негативні наслідки для всіх технологічних ініціатив в галузі е-демократії в Україні, до яких громадяни можуть втратити довіру на довгий час [189, с. 104–110]. Можливо, час говорити про новий порядок денний для е-демократії [20] в Україні та про народну законодавчу ініціативу в тому числі [310].

Таким чином, пілотування е-голосування в Україні стикається з низкою суттєвих викликів і перепон, які включають відсутність необхідної технологічної інфраструктури, високий ризик технічних збоїв і кібератак, невелику довіру до е-голосування з боку громадян і політиків, а також недостатню підтримку системи е-урядування. Необхідність надійної системи цифрової ідентифікації і відсутність широкої довіри громадськості до такого

виду голосування є ключовими факторами, які впливають на впровадження е-голосування. До того ж вищезазначені автори вказують на те, що невдалий пілотний проєкт може призвести до великої втрати довіри громадян до технологічних ініціатив у галузі е-демократії, та зазначають, що проблеми е-голосування в Україні потребують фундаментального вирішення, а це вказує на необхідність нового порядку денного для розвитку е-демократії в країні, де успішне впровадження е-голосування вимагатиме вирішення технічних, кібербезпечних проблем та зростання довіри громадян і політиків до цього нововведення.

3.3 Рекомендації щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні

Резюмуючи, необхідно відзначити, що успішність реалізації конструктиви полягає в: чіткості формулювання конституційно-правової мети, що адекватно відбиває об'єктивні закономірності суспільно-політичного розвитку; відповідності цілей пануючій у суспільстві конституційній правосвідомості; адекватності обраних і використовуваних правових засобів конституційній меті [158]. Н. К. Дніпренко заявляє про нову якість демократії при використанні е-технологій у народному волевиявленні, а І. А. Ботнаренко пише, що сучасні можливості Інтернету дозволяють справляти інформаційний вплив на формування громадської думки та на свідомість зацікавленого виборця, а також забезпечити налагодження взаємодії та діалогу між суб'єктами виборчого процесу [175]. М. В. Афанасьєва в монографічній праці досліджує проблематику виборчої інженерії в Україні [158]. Тому з метою подальшої розробки цієї проблематики, отримання додаткових даних для підтвердження або спростування висновків і поліпшення процесів було проведено дослідження щодо: аналізу міжнародного досвіду, що включає практики впровадження е-технологій у народне волевиявлення в інших

країнах, особливо тих, які вже успішно імплементували такі системи та забезпечили їх безпеку; дослідження потреб громадян, що включає опитування громадян України стосовно їхнього досвіду і переживань відносно використання е-технологій у народному волевиявленні, їхнього рівня цифрової грамотності та потреби в навчанні; дослідження ефективності впроваджених систем, що включає оцінку ефективності впроваджених е-технологій у народному волевиявленні в Україні, а також виявлення можливих проблем, недоліків і аспектів, які потребують подальшого вдосконалення; розробки і тестування нових е-технологій, що включає розробку й експериментальне впровадження нових е-технологій у народне волевиявлення, що враховують особливості українського контексту та рівень готовності суспільства до їх використання.

Щоб вдало впровадити е-технології у здійснення народного волевиявлення в Україні, важливо пройти кілька етапів реалізації будь-яких рекомендацій.

Перший етап. Планування й аналіз. На цьому етапі державні органи та відповідальні структури мають здійснити аналіз поточної ситуації, виявити проблеми і визначити пріоритетні напрями дій для впровадження е-технологій у народному волевиявленні.

Другий етап. Розробка програми дій. Сформувати комплексну програму дій, яка включатиме всі необхідні заходи для вирішення проблем використання е-технологій у народному волевиявленні, враховуючи рекомендації, наведені раніше.

Третій етап. Залучення ресурсів. Забезпечення необхідних фінансових, технічних і людських ресурсів для реалізації програми дій, виділення бюджетних коштів та мобілізація додаткових джерел фінансування.

Четвертий етап. Реалізація програми дій. Послідовне виконання запланованих заходів з впровадження е-технологій у народне волевиявлення,

координація дій різних державних органів, громадського сектора та інших зацікавлених сторін.

П'ятий етап. Моніторинг і контроль. Проведення постійного моніторингу реалізації програми дій, оцінка ефективності впроваджених заходів і внесення корективів у разі необхідності.

Шостий етап. Оцінка результатів. Проведення комплексної оцінки результатів упровадження е-технологій у народне волевиявлення й аналіз отриманого досвіду, з метою виявлення можливих шляхів подальшого вдосконалення системи та вирішення виникаючих проблем.

Сьомий етап. Документування і поширення результатів, що включає збір, систематизацію й аналіз інформації про результати впровадження е-технологій у народне волевиявлення, розробку звітів і рекомендацій для національного і місцевого рівнів влади, а також для міжнародних партнерів.

Восьмий етап. Вдосконалення і постійний розвиток. На основі отриманих результатів і аналізу досвіду впровадження е-технологій у народне волевиявлення, планування і вжиття заходів, спрямованих на постійне вдосконалення системи та її пристосування до сучасних викликів і потреб суспільства.

Головний виклик щодо впровадження політики е-демократії в Україні та забезпечення її результативності – це відсутність чіткої концепції та стратегічних рішень для її реалізації [261]. Рада Європи розробила план впровадження політики е-демократії (Керівництво № 1 до Рекомендацій «Загальні інструменти та принципи для електронної демократії»), що визначає інструменти і політики, які мають здійснюватись на постійній основі (політика подолання цифрової безграмотності та цифрової нерівності, посилення спроможності всіх громадян брати участь в е-демократії; політика е-стимулів; політика е-інклюзії; політика е-підготовки; політика урядової взаємодії з громадянами; політика подолання е-перешкод і бар'єрів; політика регулювання е-демократії) [200]. Дійсно, в Україні впровадження політики

е-демократії стикається з основною проблемою – відсутністю оновленої чіткої концепції та стратегічних рішень для її успішної реалізації. Для подолання цього виклику слід звернути увагу на план Ради Європи, який визначає ключові напрями політики е-демократії, та рекомендувати Верховній Раді використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні на 2023–2027 роки.

Розробка і прийняття нової концепції розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації ґрунтуються на таких основних принципах: прозорість (усі етапи виборчого процесу мають бути прозорими і зрозумілими для громадян, включаючи процеси обробки і підрахунку голосів); безпека (забезпечення високого рівня кібербезпеки систем, захист персональних даних громадян та недопущення можливості фальсифікацій); доступність (усі громадяни, незалежно від місця проживання, віку чи обмежень, мусять мати можливість взяти участь у е-голосуванні). Основною метою є забезпечення демократичного, справедливого, безпечного доступу до всього процесу виборів за допомогою е-технологій. Завданнями є: створення єдиної національної платформи е-голосування, розробка і впровадження стандартів безпеки для систем е-голосування; передбачення підготовки та навчання членів виборчих комісій та ІТ-фахівців, інформування й освіта громадян у питаннях е-голосування, залучення експертів і громадськості; організація робочих груп з представниками громадськості, науковців, ІТ-експертів для обговорення і розробки стратегічного документа; планування проведення публічних слухань, де громадяни можуть висловити свої побажання і зауваження до розробленої концепції та плану заходів до неї; створення механізмів збору зворотного зв'язку після кожного етапу впровадження е-технологій, оприлюднення отриманих даних, здійснення щорічних аналізів ефективності впровадження концепції та, за потреби, внесення відповідних коректив; урахування в державному бюджеті коштів на

реалізацію концепції; залучення міжнародних інвестицій і грантів для підтримки проєктів у сфері е-голосування.

Актуалізація законодавства: провести детальний аналіз існуючого законодавства у сфері виборчого процесу з метою виявлення недоліків, що можуть заважати ефективному впровадженню е-технологій; ознайомитися з кращими практиками і стандартами країн, які вже успішно впровадили системи е-голосування. Особлива увага має бути приділена дослідженню країн з подібною політичною та соціальною структурою (зокрема, Польща, Чехія, Болгарія); залучити міжнародних експертів для консультацій та обговорень; розробити і постійно оновлювати вимоги безпеки до систем е-голосування з метою захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз; установити вимоги до аудиту та перевірки систем е-голосування незалежними органами; внести пропозиції про зміни в існуючі закони, що регулюють виборчий процес, з метою адаптації їх до новітніх е-технологій; розробити нові нормативні акти, що безпосередньо стосуються організації та проведення е-голосування; організувати публічні слухання та консультації з громадськістю, щоб урахувати думку громадян і отримати зворотний зв'язок; співпрацювати з громадськими організаціями й експертами в галузі е-технологій для отримання компетентних відгуків і пропозицій; проводити щорічний перегляд законодавства в контексті розвитку технологій та змін у міжнародному досвіді; вносити корективи відповідно до змін у технологічному середовищі та на основі отриманого досвіду впровадження е-технологій.

Інфраструктурне забезпечення: створити єдиний центр е-голосування – державний орган, для чого вибрати доступне і безпечне місце розташування, зручно розташоване для співробітників, з можливістю легкої інтеграції з іншими державними інституціями; передбачити розробку сучасного дизайну приміщення, що відповідає всім стандартам безпеки й ефективності роботи; закупити високопродуктивні сервери, які забезпечать надійне і безперебійне функціонування системи е-голосування; забезпечити наявність сучасних

терміналів для голосування в місцях голосування та інших відповідних локаціях; встановити системи захисту від несанкціонованого доступу, відеоспостереження, системи пожежогасіння тощо; забезпечити програмне забезпечення платформи е-голосування, яке відповідає всім міжнародним стандартам і вимогам безпеки. Перед впровадженням програмного забезпечення передбачити низку тестів на вразливість, а також аудит незалежними експертами; встановити механізм регулярних оновлень і покращень програмного забезпечення; забезпечити надійний і швидкісний інтернет-зв'язок для обробки та передачі даних, наявність резервних каналів зв'язку на випадок аварій або перебоїв в основному з'єднанні; використовувати сучасні технології шифрування для захисту передачі даних; передбачити проведення спеціалізованих курсів для співробітників центру щодо коректної роботи з обладнанням і програмним забезпеченням, проведення регулярних тренінгів з питань безпеки і надзвичайних ситуацій.

Освітня програма: створити робочу групу, що включає в себе експертів з галузі е-технологій, комунікацій і представників громадськості, щоб розробити стратегію та план дій національної кампанії з освіти громадян щодо народного волевиявлення; забезпечити активну участь національних і місцевих ЗМІ для донесення інформації до широкої аудиторії; передбачити підготовку навчальних матеріалів: створення низки коротких відеоінструкцій, зокрема таких, що демонструють процес е-голосування крок за кроком та відеодоступні на офіційних веб-сайтах, соціальних мережах і телебаченні; розробити друковані матеріали з ілюстраціями і простими текстами, що роз'яснюють принципи і переваги е-голосування; запланувати заходи для громадян, які бажають дізнатися більше про е-голосування та навчитися його використання, та безкоштовні воркшопи в різних регіонах країни, де громадяни зможуть практично спробувати використовувати систему е-голосування під наглядом експертів; запланувати службу підтримки, де громадяни можуть звертатися з питаннями й отримувати консультації щодо

е-голосування; передбачити регулярні опитування громадян, щоб визначити ефективність такої освітньої програми та робити відповідні корективи в її змісті й формах.

Співпраця з міжнародними партнерами: організовувати зустрічі й консультації з представниками ОБСЄ, Бюро демократичних інститутів та прав людини, а також з іншими релевантними міжнародними організаціями; розробити проєкти і програми, які можуть отримати фінансування від міжнародних донорів для реалізації е-голосування в Україні; запросити визнаних експертів у галузі е-голосування для консультацій щодо найкращих практик, стандартів безпеки й інших аспектів; передбачити організацію серії тренінгів і семінарів для місцевих фахівців, що їх проводять міжнародні експерти для підвищення компетентності українських фахівців; укласти угоди з міжнародними організаціями або експертними групами на проведення незалежного аудиту систем е-голосування з метою виявлення можливих слабких місць та рекомендувати покращення; започаткувати двосторонні й багатосторонні програми співпраці з країнами, які вже успішно впровадили системи е-голосування, для обміну досвідом і найкращими практиками.

Пілотні проєкти: проаналізувати готовність інфраструктури, фахівців, а також наявних технічних ресурсів до впровадження системи е-голосування; встановити чіткі критерії успіху для пілотних проєктів, що допоможе в майбутньому оцінити їх ефективність; вибрати місцевості з різним демографічним складом, щоб отримати досвід впровадження в різних умовах; дати перевагу регіонам, які вже мають певний рівень технічної оснащеності; забезпечити наявність команди фахівців, яка відповідатиме за технічний бік проєкту, вирішення проблем і підтримку голосування; організувати інформування громадян про основні принципи роботи е-системи, а також про переваги і можливі ризики е-голосування; передбачити проведення опитування учасників пілотних проєктів, щоб з'ясувати їхнє ставлення до нової системи, а також виявити проблеми і питання, що виникли під час

голосування. На основі зібраних даних провести аналіз ефективності пілотних проєктів, визначити слабкі місця системи та розробити рекомендації щодо її вдосконалення, бо пілотні проєкти дозволять не тільки тестувати технічні аспекти системи е-голосування, але й визначити ставлення громадян до такого способу волевиявлення, а також отримати цінний досвід для подальшого впровадження системи на загальнодержавному рівні.

Оновлення і модернізація: розробити і прийняти стратегічний план оновлення і модернізації системи на наступні п'ять років з урахуванням поточних і прогнозованих технологічних трендів; виділити кошти в державному бюджеті на оновлення і модернізацію системи е-голосування; забезпечити сумісність нових елементів системи з існуючими, а також гармонізацію роботи всіх компонентів; перевірити, що всі оновлення відповідають міжнародним стандартам безпеки та іншим необхідним вимогам; передбачити проведення регулярного тестування системи після будь-яких оновлень, щоб виявити потенційні слабкі місця або дефекти; встановити систему постійного моніторингу роботи системи щодо можливих збоїв чи спроб вторгнення; при оновленні або модернізації системи зобов'язати розробку посібників та відео-інструкцій для користувачів; забезпечити доступ до служби підтримки користувачів, яка зможе допомогти в разі виникнення проблем або питань.

Отже, оновлення і модернізація системи е-голосування не тільки підвищує її ефективність і безпеку, але також гарантує довіру громадян до електронного волевиявлення. Тому цей процес має бути прозорим, систематичним і відповідати найвищим стандартам.

Фінансування: розробити і прийняти стратегічний план фінансування е-технологій у виборчому процесі на період з 2023-го по 2027 роки. Цей план має включати конкретні цілі, завдання і кошторис на кожен рік; визначити ключові пріоритетні напрями для фінансування, зокрема розробку нових систем, оновлення і модернізацію існуючих, а також освітні й просвітницькі

програми; виділити кошти з державного бюджету на фінансування розробки, впровадження і підтримки е-технологій у виборчому процесі; розглянути можливість співпраці з приватним сектором через механізми співфінансування або публічно-приватного партнерства; встановити систему регулярного моніторингу і контролю використання коштів, виділених на реалізацію е-технологій у виборчому процесі; забезпечити прозорість використання коштів шляхом публікації регулярних звітів про витрати і досягнуті результати.

Отже, забезпечення належного фінансування є ключовим аспектом успішного впровадження та підтримки е-технологій у виборчому процесі. Належне фінансування гарантує якість, безпеку і надійність систем, що, у свою чергу, підвищує довіру громадян до електронного волевиявлення.

Рекомендації Кабінету Міністрів України щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні на 2023–2027 роки: створити інтердепартаментську робочу групу; сформувати робочу групу з представників різних міністерств і державних установ для координації робіт щодо впровадження е-технологій у виборчому процесі; виділити необхідні бюджетні кошти для розробки, впровадження і підтримки інфраструктури е-волевиявлення. При формуванні робочої групи слід забезпечити представництво не лише виборчих фахівців, а й ІТ-експертів, фахівців з кібербезпеки, юристів, а також представників громадських організацій; організовувати періодичні засідання для обговорення стратегії впровадження, поточного стану реалізації проєкту та виявлення можливих проблем; забезпечити публічний доступ до протоколів засідань, рішень і стратегій робочої групи, щоб забезпечити прозорість і довіру громадськості.

Бюджетування і фінансування: розробити детальний бюджет на кожен етап проєкту – від попереднього аналізу, розробки до тестування і підтримки системи після запуску. Розглянути можливість залучення зовнішнього фінансування, наприклад, від міжнародних партнерів або донорських

організацій, що спеціалізуються на підтримці демократії та е-урядування; впровадити суворий механізм контролю витрат і звітності про використання коштів, щоб мінімізувати ризики корупції та зловживань; передбачити в бюджеті кошти не тільки на створення системи, але й на її подальшу підтримку, модернізацію та вдосконалення на основі зворотного зв'язку від користувачів.

Технічна підтримка: перед закупівлею обладнання провести глибокий аналіз технічних вимог до системи е-голосування, що допоможе забезпечити відповідність придбаного обладнання всім потребам та бути сумісним з іншими компонентами системи; регулярно перевіряти ринок на наявність нових технологій і рішень, які можуть поліпшити функціональність і безпеку системи е-голосування; після закупівлі обладнання і програмного забезпечення організувати тренінги для співробітників, які будуть працювати з новими системами, щоб гарантувати їх правильне використання; встановити оперативну службу підтримки, яка буде реагувати на будь-які проблеми або запитання, пов'язані з роботою системи, у короткі терміни.

Безпека даних: запустити програму із забезпечення кібербезпеки систем е-голосування та захисту персональних даних учасників виборчого процесу; створити детальну політику кібербезпеки, яка визначатиме всі заходи захисту, стандарти і процедури для забезпечення безпеки даних і системи е-голосування; регулярно проводити зовнішні аудити системи з метою виявлення потенційних слабких місць і рекомендацій щодо їх усунення; використовувати сучасні методи шифрування для захисту персональних даних громадян і результатів голосування від несанкціонованого доступу; окрім кіберзахисту, не забувати про фізичну безпеку даних, що означає встановлення відеонагляду, систем контролю доступу та інших засобів безпеки в місцях зберігання серверів і обладнання.

Навчання та підготовка кадрів: створити стандартизовану програму навчання, яка враховує особливості використання е-технологій у виборчому

процесі. Цей курс має бути доступним у різних регіонах країни; співпрацювати з університетами і коледжами для створення спеціалізованих курсів і навчальних програм з кібербезпеки, обробки даних і інших аспектів е-голосування; регулярно проводити атестацію співробітників, щоб перевірити їхні знання і навички, пов'язані з новими технологіями; організовувати майстер-класи і семінари з метою надання співробітникам актуальної інформації та обміну досвідом з міжнародними експертами.

Освітні кампанії для населення: розробити навчальні відео, брошури, онлайн-курси й інші матеріали, які допоможуть громадянам зрозуміти принципи роботи і переваги е-голосування; використовувати платформи соціальних мереж, телебачення, радіо та друковані ЗМІ для донесення інформації до максимальної кількості громадян; співпрацювати з громадськими організаціями, освітніми установами й іншими організаціями для проведення семінарів, лекцій та інших освітніх заходів на місцевому рівні; створити канали для зворотного зв'язку з громадянами, щоб отримувати відгуки про їх розуміння системи, виявляти проблеми та знаходити шляхи їх вирішення.

Моніторинг і оцінка: запровадити інструменти для автоматизованого збору даних про роботу систем е-голосування в реальному часі, що дозволить швидко реагувати на можливі проблеми; планувати і проводити регулярні аналітичні дослідження з метою оцінки ефективності, надійності й безпеки використання е-технологій у виборчому процесі; запросити незалежних фахівців і міжнародних спостерігачів для аудиту й оцінки системи, забезпечуючи об'єктивність висновків; на основі отриманих даних моніторингу й оцінок вносити відповідні зміни в систему, щоб покращити її роботу.

Співпраця з громадськістю: започаткувати створення тематичних робочих груп, які будуть зосереджуватися на конкретних аспектах впровадження і вдосконалення е-технологій; регулярно організовувати

відкриті зустрічі, семінари і круглі столи, де кожен громадянин зможе висловити свою думку стосовно вдосконалення системи; забезпечити відкритість і доступність усіх рішень, прийнятих на основі співпраці з громадськістю, для загального ознайомлення.

Пілотні проєкти на різних рівнях: визначити кілька різнопланових локацій (міста різного розміру, села) для пілотних проєктів, що враховують особливості регіонів та їх інфраструктурну готовність; призначити бюджет, технічні засоби і кадрові ресурси для реалізації пілотних проєктів; організувати консультації з місцевими громадами, взяти до уваги їхні потреби і зауваження, щоб забезпечити активну участь у пілотних проєктах; після завершення пілотних проєктів провести детальний аналіз результатів, виявити слабкі місця, отримати зворотний зв'язок від учасників.

Міжнародний досвід: відправляти представників на міжнародні конференції, семінари та в інші країни, які вже успішно впровадили е-технології у виборчому процесі, для обміну досвідом; запрошувати фахівців з країн з великим досвідом у сфері е-голосування для консультацій і навчань. При вивченні міжнародного досвіду важливо розуміти особливості України – соціокультурні, інфраструктурні, політичні – та адаптувати найкращі практики під ці умови; співпрацювати з міжнародними організаціями з питань впровадження та стандартизації технологій у виборчому процесі для забезпечення відповідності найкращим світовим практикам.

Перегляд і актуалізація рекомендацій: створення постійної робочої групи та залучення до її складу групи експертів у сфері е-технологій, представників виборчих комісій, правозахисників, а також представників громадськості; встановити постійний механізм зворотного зв'язку з громадянами, щоб враховувати їхні потреби і зауваження. Відстежувати й аналізувати світові тенденції у сфері е-технологій; проводити дослідження щодо нових технологій, які можуть бути використані у виборчому процесі; аналізувати досвід застосування рекомендацій (зібрати статистику і відгуки

щодо ефективності рекомендацій на практиці, оцінити, які рекомендації були найбільш успішними, а які потребують додаткових уточнень або коректив); проводити щорічні конференції чи семінари; організовувати щорічні заходи, на яких обговорювати досвід застосування рекомендацій, виклики і перспективи розвитку; запрошувати на ці заходи міжнародних експертів для обміну досвідом; на підставі отриманого досвіду, аналізу змін у технологічному середовищі та зворотного зв'язку від громадян вносити відповідні корективи до рекомендацій; забезпечувати широке інформування громадськості про зміни в рекомендаціях та їх актуалізацію.

Рекомендації Центральній виборчій комісії щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні на 2023–2027 роки: здійснити аудит і аналіз поточного стану, а також комплексне вивчення існуючої виборчої системи, включаючи її архітектуру, безпеку і взаємодію з громадянами; виявити потенційні ризики і недоліки, які можуть перешкоджати впровадженню е-технологій або погіршувати якість процесу голосування; залучити фахівців з інформаційної безпеки, системних аналітиків та інших фахівців для глибокого розуміння можливостей і обмежень сучасних технологій.

Система е-голосування і розробка концепції: створити чітку візію того, як має виглядати система е-голосування, які функції вона має виконувати та як буде інтегруватися з іншими системами державного управління; оцінити потенційні технологічні рішення, враховуючи їх надійність, безпеку і вартість; розглянути можливість використання блокчейн-технологій [156]* для

* Блокчейн-системи жодним чином не можуть вплинути на забезпечення безпеки пристрою, з якого виборці відправляють онлайн-бюлетень. Технологія блокчейну не захищає від розподілених атак на відмову в обслуговуванні (DDoS-атак), що здатні «покласти» сервери; вона не захищає інформацію під час її поширення в Інтернеті, а також не забезпечує кращої стійкості серверів та інфраструктури до розвинених сталих загроз. С. 19. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-Ukraine-Considerations-for-Internet-Voting-in-Ukraine-v6-2020-04-03-Ukr.pdf?fbclid=IwAR1QH6hJgr6Ry3xKxTb-7aHdfSaF-goT-Gz2xO_RVP7x8evVGyj7wQ3Ltrc

забезпечення прозорості та захисту від фальсифікацій; перед офіційним впровадженням системи провести її тестування з урахуванням реальних сценаріїв; залучити до процесу громадян, експертів і представників громадськості, щоб забезпечити її ефективність і користувацьку зручність; забезпечити широкий доступ громадян до інформації про нову систему, її переваги і способи використання; вжити навчальних заходів для виборців та організувати демонстраційні сесії.

Кібербезпека: інтегрувати найновіші технології захисту, включаючи брандмауери, системи виявлення вторгнень, а також захист від DDoS-атак; установити системи постійного моніторингу трафіку і поведінки користувачів, щоб швидко виявляти та реагувати на підозрілу активність; організувати регулярні тренінги для працівників Центральної виборчої комісії, які працюють із системами е-голосування, з основами кібербезпеки та відповідними методиками; працювати в тісному співробітництві з національними агентствами безпеки для обміну інформацією та координації заходів у випадку кібератак.

Тестування і верифікація: провести серію тестів системи е-голосування за різних умов і сценаріїв, включаючи високі навантаження, спроби зовнішнього втручання та ін.; організувати відкриті заходи, де незалежні експерти й ентузіасти зможуть тестувати систему на стійкість до атак, що допоможе виявити потенційні слабкі місця та підвищить довіру громадськості; запустити платформу, де фахівці з кібербезпеки можуть подавати звіти про потенційні вразливості, а також давати рекомендації щодо їх усунення. На основі отриманого зворотного зв'язку і результатів тестування регулярно вносити вдосконалення в систему е-голосування.

Освіта й інформаційні кампанії: створити легкодоступний і зрозумілий матеріал, що пояснює основи системи е-голосування, її переваги, а також заходи з безпеки; розробити веб-сайт або мобільний додаток, де громадяни зможуть отримати всю необхідну інформацію, переглядати навчальні відео та

отримувати відповіді на запитання; організувати низку заходів, спрямованих на освіту виборців; залучити до цього процесу експертів, представників громадськості та ЗМІ; забезпечити регулярний вихід новин і оновлень стосовно процесу е-голосування, демонструючи прозорість і відкритість системи.

Транспарентність: надати можливість для незалежних експертів та організацій переглядати й аудитувати код системи, що дозволить виявити потенційні уразливості й підвищити довіру до системи; публікувати докладні звіти про всі проведені тестування системи, результати «хакатонів» та інших ініціатив; залучати представників громадських організацій до процесу розробки, тестування і моніторингу системи для забезпечення об'єктивності й прозорості; організовувати публічні дискусії і конференції з експертами, громадськістю та представниками ЗМІ для обговорення питань, пов'язаних із системою е-голосування.

Пілотні проєкти: вибрати декілька міст і регіонів з різним соціально-економічним і демографічним контекстом для проведення пілотних проєктів; постійно моніторити і оцінювати процес е-голосування в рамках пілотних проєктів, щоб виявити й усунути проблеми на ранніх етапах; забезпечити механізм отримання відгуків від громадян, які брали участь у пілотних проєктах, щоб зрозуміти їхні потреби і стурбованість; на основі досвіду, отриманого під час пілотних проєктів, внести необхідні корективи в систему перед її національним запуском.

Фізичні виборчі дільниці: на кожній дільниці забезпечити два види голосування: традиційне (паперове) й електронне, дозволяючи виборцям вибирати найбільш комфортний для них спосіб; провести інформаційні кампанії на виборчих дільницях, пояснюючи принципи роботи обох методів голосування і вказуючи на їхні переваги і недоліки; забезпечити наявність технічних фахівців на дільницях, які зможуть надавати підтримку громадянам під час е-голосування; устаткування для е-голосування має бути надійним і

працювати безперебійно протягом усього часу голосування, що забезпечить плавний перехід до е-голосування, зберігаючи довіру громадян і забезпечуючи прозорість і чесність виборчого процесу.

Обробка результатів: розробити систему, яка автоматично і безперебійно проводить обробку голосів, з моменту їх отримання до підрахунку кінцевого результату; забезпечити високий рівень захисту від несанкціонованого доступу, втрати даних або їх пошкодження; регулярно робити резервні копії та використовувати криптографічні методи для захисту інформації; запровадити механізми для незалежного аудиту результатів обробки голосів, дозволяючи перевірити правильність підрахунку без безпосереднього доступу до інформації про виборців; забезпечити прозорий і зрозумілий механізм публікації результатів голосування з можливістю перевірки правильності підрахунку кожного голосу.

Взаємодія з громадськістю: створити онлайн-платформу, де громадяни й експерти зможуть залишати свої коментарі, пропозиції та зауваження щодо системи е-голосування; організовувати періодичні зустрічі й вебінари з представниками громадськості, науковцями й експертами у сфері е-технологій, щоб обговорювати проблеми та можливі шляхи їх вирішення; публікувати регулярні доповіді про стан системи е-голосування, її ефективність і можливі ризики; забезпечити аналіз відгуків громадськості та внесення змін на основі отриманої інформації.

Моніторинг і звітність: розробити комплексну систему моніторингу, що відстежує роботу е-технологій у реальному часі. Така система має виявляти потенційні технічні проблеми, несправності або спроби зовнішнього втручання; використовувати передові інструменти аналізу даних для оцінки результативності й ефективності системи е-голосування, що дозволить виявляти слабкі місця і прогнозувати можливі ризики; забезпечити публікацію регулярних звітів, доступних для широкої громадськості, де буде зібрана інформація про роботу системи, виявлені проблеми і заходи щодо їх

вирішення; створити механізм отримання зворотного зв'язку від громадян, де вони зможуть ділитися своїми спостереженнями, досвідом користування системою й зауваженнями.

Міжнародна співпраця: організовувати візити до країн, які успішно впровадили системи е-голосування, з метою вивчення їхніх практик і адаптації найкращих методик до українських реалій; брати активну участь у міжнародних заходах, присвячених е-голосуванню, для обміну досвідом, знаходження партнерів та укладення договорів про співпрацю; встановити партнерські відносини з провідними міжнародними організаціями у сфері виборчих технологій, що включає спільні проєкти, дослідження, а також отримання фінансової та технічної підтримки.

Таким чином, використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення є важливим і перспективним напрямом розвитку виборчого процесу в Україні. Однак для успішного впровадження і використання е-технологій необхідно вирішити багато проблем, зокрема таких, як недостатня кібербезпека, проблеми доступності й надійності голосування. Для забезпечення успішного використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення необхідно розробити та вжити комплекс заходів, які включатимуть у себе проведення пілотних проєктів, удосконалення єдиного реєстру виборців, забезпечення кібербезпеки, залучення громадськості й експертної спільноти та ін. Окрім цього, важливо враховувати вимоги законодавства і стандартів при розробці й використанні е-технологій, забезпечувати трасованість і відповідність вимогам стандартів, використовувати відкриті стандарти і протоколи для забезпечення сумісності та інтероперабельності систем. У зв'язку зі швидким розвитком технологій, необхідно також забезпечувати постійне оновлення і модернізацію е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, включати нові функції та можливості, що дозволять забезпечувати максимальну доступність і зручність використання.

Висновки до Розділу 3

Проблеми використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні та шляхи їх вирішення підкреслюють необхідність вирішення проблем, пов'язаних з використанням е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні.

При аналізі проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення відмічаються труднощі в розробці та впровадженні надійних систем е-голосування через недостатнє фінансування, а також нагадує про себе проблема відсутності відповідних фахівців у сфері кібербезпеки. Відсутність дієвої інфраструктури, зокрема недостатньо високошвидкісних інтернет-з'єднань у віддалених регіонах, ускладнює доступ до е-голосування для всіх громадян. Підвищення рівня кіберзагроз впливає на надійність і безпеку систем е-голосування.

Проблеми впровадження е-голосування: прозорість і довіра (система е-голосування мусить заробити довіру громадян. Відсутність прозорості в алгоритмах роботи системи призведе до втрати довіри); освітні й інформаційні кампанії: щоб громадяни користувалися системою е-голосування, їм потрібно розуміти, як вона працює і які переваги пропонує; можливість маніпуляцій (під час е-голосування виникає загроза зовнішнього втручання або спроб маніпулювання результатами).

Рекомендації щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення: фінансування (державі мусить виділити достатні ресурси для розробки, впровадження і підтримки системи е-голосування); міжнародний досвід (слід вивчати практику країн, які вже успішно впровадили системи е-голосування, та адаптувати їх до українського контексту); підготовка фахівців (навчання та підготовка спеціалістів у сфері е-голосування є пріоритетом); пілотні проєкти (реалізація пілотних проєктів дозволить виявити й усунути недоліки перед загальнодержавним впровадженням).

е-системи); зворотний зв'язок (створення каналів зворотного зв'язку для збору відгуків громадян про роботу системи, що дозволить вчасно виявляти й усувати проблеми і недоліки); оновлення і модернізація: щоб система е-голосування була актуальною, безпечною і надійною, необхідно регулярно її оновлювати, враховуючи нові технічні можливості й загрози; безпека (увага має бути приділена захисту системи від зовнішніх і внутрішніх загроз. Система має бути стійкою до спроб хакерських атак і спроб маніпулювання результатами голосування); правова база (слід розробити законодавство, яке регулюватиме всі аспекти е-виборів, включаючи питання конфіденційності, безпеки даних і права громадян); інформаційна підтримка (організувати інформаційні кампанії з метою пояснення принципів роботи системи е-голосування та її переваг для громадян).

Впровадження е-технологій у процес народного волевиявлення в Україні є актуальним і перспективним кроком, який сприяє підвищенню ефективності виборчого процесу та залученню громадян до участі в прийнятті важливих рішень на державному рівні. Проте такий перехід вимагає чіткої підготовки, забезпечення безпеки, врахування досвіду інших країн та активного залучення громадянського суспільства до дискусії і процесу впровадження.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження узагальнює теоретичні опрацювання стосовно проблеми здійснення народного волевиявлення в контексті використання е-технологій. До наукових результатів проведеного дослідження можна вважати належним таке:

1. Цифрові інструменти дозволяють збирати, обробляти й аналізувати інформацію швидше і ефективніше, сприяючи зростанню демократичності процесу народного волевиявлення. Е-технології мають потенціал зміцнити право громадян на волевиявлення, сприяючи їх активній участі у прийнятті рішень, незалежно від просторових і часових обмежень.

2. Забезпечення доступу до е-технологій волевиявлення й інформаційних ресурсів є важливим аспектом розвитку е-демократії. Е-технології допомагають удосконалювати процеси збору громадської думки, підтримки громадських ініціатив і проведення консультацій з громадою. Важливо розробляти механізми залучення громадян до процесів волевиявлення з використання е-технологій і забезпечення їхньої активної участі.

3. Конституційні принципи народного волевиявлення, такі як свобода волевиявлення, право на участь громадян у прийнятті рішень і принцип представництва, мають враховуватися при регулюванні використання е-технологій. Забезпечення прозорості, інклюзивності й довіри є ключовими аспектами, що мають враховуватися при застосуванні е-технологій у демократичних процесах.

4. Створення спеціалізованих правових норм, що регулюють використання е-технологій у процесах громадського волевиявлення, є необхідним для забезпечення їх ефективності та легітимності. Необхідно розробити законодавчі акти, що враховують особливості е-технологій,

забезпечують захист персональних даних, кібербезпеку та гарантують недискримінацію й рівність учасників громадського волевиявлення.

5. В Україні спостерігається зростання використання е-технологій у процесах народного волевиявлення, зокрема е-голосування та онлайн-консультацій. Важливим елементом реалізації е-технологій у народному волевиявленні є розвиток їхніх прикладних, спеціалізованих видів, які забезпечують безпеку, достовірність і зручність процесів голосування і збору громадської думки.

6. Україна має нормативну базу, яка регулює використання е-технологій у громадському волевиявленні, проте необхідно вдосконалити ці норми, а також забезпечити кібербезпекою та захистом персональні дані громадян. Важливість правового регулювання використання е-технологій полягає у здійсненні народного волевиявлення та забезпеченні його принципів.

7. Сьогодні в Україні спостерігається недостатня розвиненість інфраструктури та доступу до е-технологій, деякі регіони можуть бути обмежені у використанні сучасних е-технологій волевиявлення та швидкого інтернет-з'єднання, що ускладнює їхню активну участь у процесах народного волевиявлення. Поки що в сучасних реаліях даються взнаки недостатня кібербезпека та неповний захист персональних даних (існує ризик зловживання і несанкціонованого доступу до е-систем волевиявлення, що може підірвати довіру громадян до використання е-технологій), а також недостатня освіченість і невелика довіра громадян (багато громадян можуть бути не ознайомлені з е-технологіями або мати сумніви щодо їх надійності й прозорості).

8. Шляхи вирішення проблем використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні: розвиток інфраструктури та доступу до е-технологій (інвестиції у створення і покращення інформаційно-комунікаційної інфраструктури, забезпечення широкого доступу до

високошвидкісного Інтернету й електронних пристроїв); зміцнення кібербезпеки і захисту персональних даних (вжиття ефективних заходів щодо кібербезпеки, шифрування даних, автентифікація та моніторинг безпеки е-систем волевиявлення); освіта та навчання громадян (здійснення інформаційних кампаній і навчальних програм, спрямованих на підвищення освіченості громадян щодо е-технологій та їх використання в народному волевиявленні).

9. Рекомендації щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні: розробка стратегії е-демократії, яка передбачатиме систематичні кроки щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення, що включає розробку і впровадження нових е-платформ, поліпшення інфраструктури та забезпечення кібербезпеки; забезпечення прозорості й довіри через механізми перевірки й аудиту е-систем волевиявлення, а також забезпечення доступу до інформації про їхню роботу і результати; залучення громадськості через механізми активної участі громадян у процесах народного волевиявлення, включаючи е-платформи для збору громадської думки, консультацій і обговорень; співпраця з експертами й організаціями (розробка і залучення експертів з кібербезпеки, правової сфери та інших відповідних галузей є важливим кроком для забезпечення успішного використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення).

10. Проведений аналіз практики використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні дозволив розкрити їх ефективність і проблеми, що виникають у процесі впровадження і використання цих технологій (е-петиції, е-консультації, е-декларації, е-платформи для громадського контролю).

11. Визначення перспектив використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні показало їхні потенційні можливості для поліпшення демократичних процесів, залучення громадськості та забезпечення ефективного прийняття рішень. Проте на даний момент, з

урахуванням воєнного стану, бюджетного дефіциту, збільшення хакерських атак та недосконалості кіберзахисту, не є можливим проведення саме е-голосування в Україні.

Отже, використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення має потенціал для покращення демократичних процесів, забезпечення більшої участі громадян, а також достовірності й прозорості. Проте для ефективного використання е-технологій необхідно вирішити проблеми, пов'язані з кібербезпекою, захистом персональних даних, освіченістю громадян і залученням стейкхолдерів. Рекомендації, що були сформульовані в роботі, мають за мету створення сприятливих умов для використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. При правильному впровадженні й виконанні цих рекомендацій е-технології є потужним інструментом для розвитку демократії та забезпечення активної участі громадян у процесах прийняття рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Електоральні системи: показники ефективності та варіанти для України : аналіт. зап. / Нац. ін-т стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/elektoralni-sistemi-pokazniki-efektivnosti-ta-varianti-dlya-ukraini>
2. 63 % українців користуються державними електронними послугами, число користувачів зростає третій рік поспіль / Київ. міжнар. ін-т соціології. 2023. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1184&page=4>
3. About the Advancing Digital Democracy (ADD) initiative. USAID: website. URL: <https://www.usaid.gov/work-usaid/private-sector-engagement/pse-at-usaid/pse-topics/add>
4. Australian Electoral Commission (AEC). URL: <https://www.aec.gov.au/>
5. Barrat J. (Coord.) El voto electronic y sus dimensiones jurídicas: entre la ingenua complacencia y el rechazo precipitado. Iustel, 2016.
6. Barrat J., Eden B. A., Bravo R., Krimmer St., Neimann St. et al. Certification of ICTs in Elections / International Institute for Democracy and Electoral Assistance. 2015. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/certification-of-icts-in-elections.pdf>
7. Barrat J., Goldsmith B. Compliance with International Standards, Norwegian e-vote project. 2012.
8. Basic Law for the Federal republic of Germany / Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/
9. Batanov O., Batanova N., Verlos N., Omelchenko N., Lukashenko A. Principios constitucionales de funcionamiento de las instituciones democráticas en las condiciones de la pandemia COVID-19: práctica nacional y experiencia

extranjera DIXI. 2022. Vol. 24, №. 1 (Jan.-June). P. 1–19. URL: <https://revistas.ucc.edu.co/index.php/di/article/view/4237/3248>

10. Benaloh J., Rivest R., Ryan P. et al. End-to-end verifiability. 2014. URL: https://escholarship.org/content/qt7c9994dg/qt7c9994dg_noSplash_97d64dc5a809c552701079250f47b4cb.pdf

11. Blasio E. de, Sorice M. E-democracy and digital activism: From divergent paths toward a new frame. *International Journal of Communication*. 2019. Vol. 13. P. 5715–5733. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/237162326.pdf>

12. Bonsignore M. E-Democracy: A Challenging Journey Towards the Digital Agora. *Adl Consulting*. 2023. 23 Septem. URL: <https://www.adlconsulting.it/en/blog/articoli/e-democracy-a-challenging-journey-towards-the-digital-agora/>

13. Brack A., Noble Ph. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation. Summer. 2001.

14. Britanica : Electronic version. URL: <http://www.britannica.com/topic/e-democracy>

15. Caarls S. E-Voting handbook: Key steps in the implementation of e-enabled elections. Strasburg : Council of Europe, 2010. 60 p. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/E-voting/E-voting%202010/Biennial_Nov_meeting/ID10322%20GBR%206948%20Evoting%20handbook%20A5%20HD.pdf

16. Cámara Nacional Electoral. URL: <https://www.electoral.gob.ar/>

17. Cardillo et al. Online Voting in Ontario Municipal Elections: A Conflict of Legal Principles and Technology? / eds. R. Krimmer et al. E-Vote-ID. 2019.

18. Charter of Fundamental Rights of the European Union. OJ C 326, 26.10.2012. P. 391–407. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj

19. Clift S. E-democracy, E-governance & Public Network. Open Source Jahrbuch 2004. Berlin : Lehmanns Media, 2004. P. 317–331.
20. Coleman S., Norris D. A new agenda for e-democracy : Forum Discussion Paper. *Oxford Internet Institute*. 2005. №. 4 (Jan.). DOI: 10.2139/ssrn.1325255. URL: <https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/FD4.pdf>.
21. Commission Nationale de Contrôle des Opérations Électorales. URL: <https://www.cnccep.fr/>
22. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the european economic and social committee and the committee of the regions. EU eGovernment Action Plan 2016-2020 Accelerating the digital transformation of government. COM/2016/0179 final. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0179>
23. Compendium of International Standards for Elections. 2nd ed. 2007. URL: <https://www.ec-undp-electoralassistance.org/wp-content/uploads/2018/08/undp-contents-publications-compendium-of-int-standards-for-elections-English.pdf>
24. Compendium on Cyber Security of Election Technology, CG Publication 03/2018. NIS Cooperation Group. 2018. July. URL: https://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2018-30/election_security_compendium_00BE09F9-D2BE-5D69-9E39C5A9C81C290F_53645.pdf
25. Conference on security and co-operation in Europe Final Act. Helsinki, 1975. URL: <http://www.osce.org/mc/39501>
26. Constitution of India. Ministry of Law and Justice of India / Legislative Department. URL: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india/>
27. Constitution of October 4, 1958. French National Assembly. URL: <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly>

28. Constitution of the Federative Republic of Brazil. URL: https://www.stf.jus.br/arquivo/cms/legislacaoConstituicao/anexo/brazil_federal_constitution.pdf

29. Constitution of the United States. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>

30. Consultative committee of the convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data (Convention 108) Report on Artificial Intelligence Artificial Intelligence and Data Protection: Challenges and Possible Remedies. Strasbourg, 2019. 25 Jan. T-PD(2018)09Rev. URL: <https://rm.coe.int/artificial-intelligence-and-data-protection-challenges-and-possible-re/168091f8a6>

31. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data Strasbourg, 28.I.1981 European Treaty Series. № 108. URL: <https://rm.coe.int/1680078b37>

32. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. OJ L 368, 31.12.1994. P. 38–47. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31994L0080>

33. DCLG annual report 2006: Third report of session 2006–07. Report, together with formal minutes, oral and written evidence. Ordered by The House of Commons to be printed 27 February 2007 / House of Commons, Communities and Local Government Committee. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmcomloc/106/106.pdf>

34. Declaration by the Committee of Ministers on the manipulative capabilities of algorithmic processes (Adopted by the Committee of Ministers on 13 February 2019 at the 1337th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe

portal.

URL:

https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168092dd4b

35. Déclaration interprétative révisée du code de bonne conduite en matière électorale relative à la participation des personnes handicapées aux élections adoptée par le Conseil des élections démocratiques lors de sa 39e réunion (Venise, 15 décembre 2011) et par la Commission de Venise lors de sa 89e session plénière (Venise, 16–17 décembre 2011). CDL-AD(2011)045-f / Council of Europe portal.

URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD\(2011\)045.aspx](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2011)045.aspx)

36. Democracy Index 2022. Economist Intelligence. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/>

37. Democratic digital governance needs UK and its allies / The Royal Institute of International Affairs. Chatham House. 2023. 25 May. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/05/democratic-digital-governance-needs-uk-and-its-allies>

38. DIE Bundeswahlleiter. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/>

39. Digital Technology In Elections Efficiency Versus Credibility? / European Parliament Brief. 2018. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625178/EPRS_BRI\(2018\)625178_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625178/EPRS_BRI(2018)625178_EN.pdf)

40. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union, (NIS Directive). EUR-Lex. OJ L 194, 19.7.2016. P. 1–30. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj>

41. Directorate-General Institutions and Population.

42. Document of the Copenhagen meeting of the conference on the human dimension of the CSCE. 29-Jun-1990. Commission on Security and cooperation in Europe: U.S. Helsinki Commission. URL: <https://www.csce.gov/publications/document-copenhagen-meeting-conference-human-dimension-csce/>

43. Draft Guidelines for States on the Effective Implementation of the Right to Participate in Public Affairs : report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva : UN, 2018. 20 July. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1640583?ln=ru>
44. E-democracy. Postnote January 2009 Number 321. Parliamentary Office of Science and Technology. URL: <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/post/postpn321.pdf>;
45. E-Governance in Ukraine: Effective Governance for Citizens. Kyiv : UNDP/MGSDP, 2011. 56 p.
46. Election Commission of India (ECI). URL: <https://eci.gov.in/>
47. Elections Canada. URL: <https://www.elections.ca/home.aspx>
48. Elections to the European Parliament. 23-26 May 2019. Election-watch.eu. Needs Assessment Mission. Final Repor. Brussels, 2019. 28 Febr. URL: <https://www.wahlbeobachtung.org/wp-content/uploads/2019/02/needs-assessment-mission-report-european-elections-2019-election-watch-eu-280219.pdf>
49. Elections. OSCE. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections>
50. Electoral Commission of South Africa (IEC). URL: <https://www.elections.org.za/pw/>
51. Electoral law. CDL-EL(2008)029 / European Commission for democracy through law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDCD-EL\(2008\)029-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDCD-EL(2008)029-e)
52. Electoral Management Design. Revised Edition / IDEA. 2014. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-management-design-2014.pdf>
53. Electronic Voting. 2017. Vol. 10141. URL: https://citations.springernature.com/item?doi=10.1007/978-3-319-52240-1_13
54. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning

digital technologies in the electoral process. Strasbourg, 2018. 17 Decem. CDL-PI(2018)011. URL: [https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2018\)011-e](https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2018)011-e)

55. Feasibility Study on Internet Voting for the Central Electoral Commission of the Republic of Moldova, 2016. URL: https://www.undp.org/moldova/publications/feasibility-study-internet-voting-central-electoral-commission-republic-moldova?gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMIwerumpnYggMV6DsGAB0TKAzOEAAAYASAAEgI-HPD_BwE

56. Federal Election Commission (FEC) United States of America. URL: <https://www.fec.gov/>

57. Fraser Henderson. The digital democracy dilemma. URL: https://www.parliament.uk/globalassets/documents/speaker/digital-democracy/Digi022_Fraser_Henderson.pdf;

58. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org>

59. Gibson P., Krimmer R. et al. A review of E-voting: the past, present and future, 2016.

60. Global Network of Domestic Election Monitors. URL: <https://gndem.org>

61. Goldsmith B., Ruthrauff H. Implementing and Overseeing Electronic Voting and Counting Technologies / International Foundation for Electoral Systems and National Democratic Institute for International affairs. 2013. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/Implementing_and_Overseeing_Electronic_Voting_and_Counting_Technologies.pdf

62. Greenhalgh S., Goodman S., Rosenzweig P., Epstein J. Email and Internet Voting: The Overlooked Threat to Election Security. 2016. URL: <https://www.commoncause.org/wp-content/uploads/2018/10/ElectionSecurityReport.pdf>

63. Guidance Document. Commission guidance on the application of Union data protection law in the electoral context he European Commission to the Leaders' meeting in Salzburg on 19-20 September 2018. COM/2018/638 final. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0638>

64. Guide on Article 3 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights Right to free elections Updated on 31 August 2022. European Court of human rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_3_Protocol_1_ENG

65. Guidelines for reviewing a legal framework for elections, 2013. OSCE/ODIHR. <https://www.osce.org/odihr/elections/104573>

66. Guidelines for Reviewing a Legal Framework for Elections. 2nd ed. 2013, 1 Oct. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/104573>

67. Guiding principles on internal displacement / OCHA. UNHCR. URL: <http://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cff2/guiding-principles-internal-displacement.html>

68. Handbook for the observation of new voting techlogies, 2013. OSCE/ODIHR. URL: https://www.osce.org/odihr/elections/new_voting_technologies

69. Haynes P. Online Voting: Rewards And Risks, Report From. The Atlantic Council And McAfee, 2014. URL: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2014/10/Online_Voting_Rewards_and_Risks.pdf

70. Hill R. E-Voting and the Law. Issues, Solutions, and a Challenging Question / eds. R. Krimmer et al. Proceedings of E-VOTE-ID 2016.

71. Horwitz S. More than 30 states offer online voting, but experts warn it isn't secure. The Washington Post. 2016. May 17. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/post-nation/wp/2016/05/17/more-than-30-states-offer-online-voting-but-experts-warn-it-isnt-secure/>

72. Human Rights Watch and Amnesty International Submissions to the European Court of Human Rights. Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/news/2019/11/12/human-rights-watch-and-amnesty-international-submissions-european-court-human>

73. IFESTA ГО «Боротьба за права» презентують інклюзивний курс із громадянської освіти «Демократія через дії». 2023 / Міжнародна фундація виборчих систем. URL: <https://www.ifesukraine.org/diyalnist/hab-gromadyanskoyi-osvity/ifes-and-fight-for-right-present-democracy-through-actionsinclusive-civic-education-course/>

74. Independent National Electoral Commission (INEC). URL: <https://www.inecnigeria.org/>

75. Instituto Nacional Electoral (INE). URL: <https://www.ine.mx/>

76. International Obligations for Elections. Guidelines for Legal Frameworks / ed. Domenico Tuccinardi ; IDEA. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/international-obligations-for-elections.pdf>

77. Internet Voting: Past, Present and Future. 2013. 17 July / International Foundation for Electoral Systems. URL: <https://www.ifes.org/news/Internet-voting-past-present-and-future>

78. Interpretative Declaration on the Stability of the Electoral Law adopted by the Council for Democratic Elections at its 15th meeting (Venice, 15 December 2005) and the Venice Commission at its 65th plenary session (Venice, 16–17 December 2005). CDL-AD(2005)043-e. Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)043-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)043-e)

79. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, International IDEA. 2011. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/introducing-electronic-voting.pdf>

80. Italy's failed digital democracy dream is a warning. The Five Star Movement's row with its voting platform bodes ill for the future of online politics / Wired. URL: <https://www.wired.co.uk/article/italy-five-star-rousseau-online>

81. Joint Report of the Venice Commission and of the Directorate of Information Society and Action against Crime of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI), on Digital Technologies and Elections, adopted by the Council of Democratic Elections at its 65th meeting (Venice, 20 June 2019) and by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019). CDL-AD(2019)016-e / Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)016-e)

82. Junta Electoral Central. URL: <https://www.juntaelectoralcentral.es/cs/jec/inicio>

83. Kiesraad. URL: <https://www.kiesraad.nl/>

84. Komisi Pemilihan Umum (KPU). URL: <https://www.kpu.go.id/>

85. Latkovska T., Sotula O., Latkovskyy P., Hlynianyi I. Constitutional regulation and financing of elections. *Amazonia Investiga*. 2019. Vol. 8, is. 20. P. 365–375. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16282/Latkovska%20T.%20Constitutional%20regulation%20and%20financing%20of%20elections.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

86. Leitner Ch. eGovernment in Europe: The State of Affairs. Eipascope. 2003. № 3. P. 37–39. URL: https://aei.pitt.edu/5922/1/scop_3_5.pdf

87. Leslie D. Understanding artificial intelligence ethics and safety: A guide for the responsible design and implementation of AI systems in the public sector / The Alan Turing Institute. 2019. DOI: 10.5281/zenodo.3240529.

88. Loeber L. Legislating for E-Enabled Elections: Dilemmas and Concerns for the Legislator.

89. Manzari M. E-government for resilient governance: opportunities and challenges in crises. DPIDG Research Notes No.1 September 2022 / United

National. Department of Economic and Social Affairs. URL: https://publicadministration.un.org/Portals/1/Research%20Notes%20Template_Martina%20MANZARI.pdf

90. Marshal T. H. Class, citizenship and social development. Doubleday & Company, Inc. N.Y. : Garden City, 1964.

91. Maurer A. D. The Swiss Post/Scytl Transparency Exercise and its possible Impact on Internet Voting Regulation / eds. R. Krimmer et al. E-Vote-ID. 2019.

92. Maurer A. D. Ten Years Council of Europe Rec(2004)11. Lessons learned and outlook / eds. R. Krimmer, M. Volkamer. Proceedings of Electronic Voting. 2014.

93. Maurer A. D. Update of the Council of Europe Recommendation on Legal, Operational and Technical Standards for E-Voting – a Legal Perspective.

94. Maurer A. D. Updated European Standards for E-voting. Second International Joint Conference on Electronic Voting 24–27 October 2017. Bregenz, Austria. E-Vote-ID 2017.

95. Maurer A. D., Barrat J. (Coord.) Internet Voting and Federalism: The Swiss Case, In El voto electrónico y sus dimensiones jurídicas: entre la ingenua complacencia y el rechazo precipitado. Iustel, 2016.

96. Maurer A. D., Barrat J. (eds.). E-Voting Case Law: A Comparative Analysis. Routledge, 2017.

97. Mejia M. Case study: Digital Democracy at the local level in Spain – Decide Madrid / Medium. URL: <https://medium.com/updating-democracy-rebooting-the-state/case-study-digital-democracy-at-the-local-level-in-spain-decide-madrid-5ff910df773e>

98. Ministero dell'Interno. URL: <https://www.interno.gov.it/it>

99. Mishyna N. Decentralization. *European court of human rights' judgements implementation* : наук. пр. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія».

Одеса, 2023. Т. 32. С. 94–99. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom32/11.pdf>

100. Mishyna N. Ukrainian Legislation on Associations. *Constitutional Axiology and The European Court of Human Rights' Case Koretsky and Others v. Ukraine* : наук. пр. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. Т. 31. С. 57–63. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom31/7.pdf>

101. Molnár A., Urbanovics A. The role of e-democracy in Italy and Hungary. *Transforming Government: People, Process and Policy*. 2020. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/TG-01-2020-0010/full/html>

102. National Election Commission. URL: <https://www.nec.go.kr/site/eng/main.do>

103. Nelson J. L., Lewis D. A., Lei R. Digital Democracy in America: A Look at Civic Engagement in an Internet Age. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 2016. P. 1–17. URL: <https://engage.northwestern.edu/wp/wp-content/uploads/2021/08/DigitalDemocracyinAmerica.pdf>

104. Neumann S., Volkamer M. A Holistic Framework for the Evaluation of Internet. *Voting Systems* / eds.: D. Zissis, D. Lekkas. Design, Development and Use of Secure Electronic voting Systems, IGI Global book series. 2014.

105. Opinion on the Law on Elections of People's Deputies of Ukraine by the Venice Commission and OSCE/ODIHR Adopted by the Council for Democratic Elections at its 15th meeting (Venice, 15 December 2005) and the Venice Commission at its 65th plenary session (Venice, 16–17 December 2005). CDL-AD(2006)002-e / Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2006\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2006)002-e)

106. Paiväranta Tero, Sæbø Øystein. Models of E-Democracy. Communications of the Association for Information Systems. 2006. Vol. 17, art. 37. URL: <https://doi.org/10.17705/1CAIS.01737>

107. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://www.pkw.gov.pl/>

108. Participa en Andalucía: e-Democracy Platform in Spain / Participedia.
URL: <https://participedia.net/case/1265>

109. Proceedings of The International Conference on Electronic Voting E-Vote-ID 2016. 18–21 October 2016, Lochau/Bregenz, Austria / eds.: Robert Krimmer, Melanie Volkamer, Jordi Barrat et. al. URL: <https://www.regeringen.ax/sites/default/files/attachments/page/international-conference-e-voting-2016-proceedings.pdf>

110. Protocol amending the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. Strasbourg, 10.X.2018 Council of Europe Treaty Series. №. 223. URL: <https://rm.coe.int/16808ac918>

111. Public Participation Guide: Electronic Democracy. United States Environmental Protection Agency. URL: <https://www.epa.gov/international-cooperation/public-participation-guide-electronic-democracy>

112. Puiggali J., Rodriguez-Peréz A. Defining a national framework for online voting and meeting its requirements: the Swiss experience. Third International Joint Conference on Electronic Voting E-Vote-ID 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/330104707_Defining_a_national_framework_for_Online_Voting_and_meeting_its_requirements_the_Swiss_experience

113. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe.
URL: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp

114. Recommendation CM/Rec(2013)1 of the Committee of Ministers to member States on gender equality and media (Adopted by the Committee of Ministers on 10 July 2013 at the 1176th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe Portal. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c7c7e

115. Recommendation CM/Rec(2017)5¹ of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/0900001680726f6f>

116. Recommendation Rec(2003)4 of the Committee of Ministers to member states on common rules against corruption in the funding of political parties and electoral campaigns (Adopted by the Committee of Ministers on 8 April 2003 at the 835th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe, Committee of Ministers. URL: <https://rm.coe.int/16806cc1f1>

117. Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 30 September 2004 at the 898th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe, Committee of Ministers. Council of Europe. URL: [https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/00Rec\(2004\)11_rec_adopted_en.asp](https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/00Rec(2004)11_rec_adopted_en.asp)

118. Recommendation Rec(2004)15 of the Committee of Ministers to member states on electronic governance («e-governance») (Adopted by the Committee of Ministers on 15 December 2004 at the 909th meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe. URL: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/Key-Texts/Recommendations/00Rec_2004_15e-gov_en.asp

119. Recommendation Rec(2003)3 of the Committee of Ministers to member states on balanced participation of women and men in political and public decision making (Adopted by the Committee of Ministers on 12 March 2003 at the 831st meeting of the Ministers' Deputies) / Council of Europe, Committee of Ministers. Council of Europe portal. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e0848

120. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the

processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) / EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679>

121. Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act) (Text with EEA relevance) PE/86/2018/REV/1 *Official Journal* L 151, 7.6.2019. P. 15–69. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/881/oj>

122. Regulation № 211/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on the citizens' initiative. OJ L 65, 11.3.2011. P. 1–22. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2011/211/oj>

123. Report of the national workshop on internet voting: Issues and research agenda / The Internet Policy Institute. 2001. URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.5555/1123075.1123096>

124. Report on Electoral Law and Electoral Administration in Europe – Synthesis study on recurrent challenges and problematic issues Adopted by the Council for Democratic Elections at its 17th meeting (Venice, 8–9 June 2006) and the Venice Commission at its 67th plenary session (Venice, 9–10 June 2006). CDL-AD(2006)018-e / Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2006\)018-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2006)018-e)

125. Report on the compatibility of remote voting and electronic voting with the standards of the Council of Europe. Adopted by the Venice Commission at its 58th Plenary Session (Venice, 12–13 March 2004) on the basis of a contribution by Mr Christoph GRABENWARTER (substitute member, Austria) / European Commission for democracy through law (Venice Commission). Strasbourg, 18 March 2004. Study no. 260 / 2003. CDL-AD(2004)012 / Council of Europe. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2004\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2004)012-e)

126. Review of Electoral Legislation and Practice in OSCE Participating States, 15 October 2013. OSCE. URL: www.osce.org/odihr/elections/107073

127. Roztocki N., Strzelczyk W., Weistroffer H. R. Concepts of E-Democracy in an E-Society. SAIS 2022 Proceedings. 2022. URL: <https://aisel.aisnet.org/sais2022/13>

128. Saltman R. The History and Politics of Voting Technology. In Quest of Integrity and Public Confidence, 2008.

129. Schneier B. Voting Security and Technology. Schneier on Security. 2004. URL: https://www.schneier.com/essays/archives/2004/07/voting_security.html

130. Schwartz B., Grice D. Establishing a legal framework for e-voting in Canada. 2013. URL: https://www.elections.ca/res/rec/tech/elfec/pdf/elfec_e.pdf

131. Securing the Vote. Protecting American Democracy / National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2018. 159 p. URL: https://verifiedvoting.org/wp-content/uploads/2020/07/National-Academy-Report-_Securing-the-Vote-Protecting-American-Democracy_.pdf

132. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E. et al. Electronic and Internet Technologies in the Election Process. *Test Engineering & Management magazine*. 2020. Vol. 83. Mattingley Publishing Co., Inc., 2020. P. 6776–6784. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14342>

133. Simon J., Bass T., Boelman V., Mulgan D. Digital Democracy. The tools transforming political engagement. London : Nesta, 2017. 100 p.

134. Solvak M., Vassil K. E-voting in Estonia: Technological diffusion and other developments over ten years (2005–2015). 2016. 224 p. URL: <https://www.digar.ee/arhiiv/en/download/249282>

135. Spycher O., Volkamer M., Koenig R. Transparency and technical measures to establish trust in norwegian internet voting. *E-Voting and Identity*.

2012. Vol. 7187. URL:
<https://publikationen.bibliothek.kit.edu/1000081867/18775980>
136. Staak van der Sam, Wolf P. Cybersecurity in Elections. Models of Interagency Collaboration. 2019. URL:
<https://www.idea.int/sites/default/files/publications/cybersecurity-in-elections-models-of-interagency-collaboration.pdf>
137. Swiss Confederation Federal Assembly. Elections 20 October 2019. ODIHR needs assessment mission report 21-23 May 2019 (Warsaw 5 July 2019). URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/switzerland/425009?download=true>
138. Tallinn Declaration on eGovernment at the ministerial meeting during Estonian Presidency of the Council of the EU on 6 October 2017 / European Commission. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/ministerial-declaration-egovernment-tallinn-declaration>
139. Taylor G. Constitutional restrictions on touch-screen voting computers in Germany. *Election Law Journal*. 2010. Vol. 9, № 4. P. 443–450. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1938001
140. T-CY Guidance Note #9 Aspects of election interference by means of computer systems covered by the Budapest Convention Adopted by T-CY 21 (8 July 2019) Cybercrime Convention Committee (T-CY). T-CY(2019)4 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/t-cy-2019-4-guidance-note-election-interference/1680965e23>
141. The age of digital interdependence : report of the UN Secretary-General's High-Level Panel on Digital Cooperation, June 2019. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3865925>
142. The Constitution of the Republic of Korea. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/kr/kr061en.pdf>
143. The Electoral Commission. URL: <https://www.electoralcommission.org.uk/>

144. Thomas F. Gordon. E-Government – Introduction. *Ercim news*. 2002. URL: https://www.ercim.eu/publication/Ercim_News/enw48/intro.html
145. Torcal M., Santana A., Carty E., Comellas J. M. Political and affective polarisation in a democracy in crisis: The E-Dem panel survey dataset (Spain, 2018–2019). Data in Brief. Vol. 32, Oct. 2020. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352340920309537>
146. Tribunal Superior Eleitoral. URL: <https://www.tse.jus.br/#/>
147. Tsagarousianou R., Tambini D., Bryan C. Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks. NY : Routledge New York, 1998. 200 p.
148. Use of New Technologies in Electoral Processes – Workshop report: Praia, Cabo Verde, 22–23 November 2017 / IDEA. URL: <https://recef.org/wp-content/uploads/Rapport-CV-Final-ANG.pdf>
149. Valmyndigheten. URL: <https://www.val.se/>
150. Vinkel P. Remote Electronic Voting in Estonia: Legality, Impact and Confidence, TUT Press, 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/281319274_Remote_Electronic_Voting_in_Estonia_Legality_Impact_and_Confidence
151. Volkamer M., Spycher O., Dubuis E. Measures to establish trust in internet voting. Conference: ICEGOV 2011, Proceedings of the 5th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance. Tallinn (Estonia), 26–28 September 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/221547575_Measures_to_establish_trust_in_internet_voting
152. Wolchok S., Wustrow E., Dawn I., Halderman A. Attacking the Washington, D.C. Internet Voting System. Proc. 16th Conference on Financial Cryptography & Data Security, Feb. 2012. P. 1–18. URL: <https://jhalderm.com/pub/papers/dcvoting-fc12.pdf>,
153. Yüksek Seçim Kurulu (High Election Board). URL: <https://www.ysk.gov.tr/en/supreme-election-council/1841>

154. Акімов А. В. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. № 3 (29). С. 23–27.

155. Антонов Я. В., Біктагіров Р. Т., Овчинников В. А. Електронне голосування та електронна демократія: теоретичні основи розвитку та взаємодії. 2014. URL: <http://urist-edu.ruakts/25086/index.html>

156. Апплгейт М., Чануссот Т., Бисистий В. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. *Біла книга IFES*. Квітень 2020. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-Ukraine-Considerations-for-Internet-Voting-in-Ukraine-v6-2020-04-03-Ukr.pdf?fbclid=IwAR1QH6hJgr6Ry3xKxTb-7aHdfSaF-goT-Gz2xO_RVP7x8evVGyj7wQ3Ltrc

157. Армстронг Ч. Зростаюча демократія. *Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь* / за ред. Даніела Латропа, Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенко. Київ : Наука, 2011. С. 227–240.

158. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія / МОН України ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Юрид. літ., 2014. 384 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1521/MoNographAfanasyeva%20MV.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

159. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні: теоретико-методологічні засади та конституційно-правове забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2015. 35 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/750/Ѓ%20Ѓ,Ѓ°Ѓ%С2%ВЃЃ°Ѓ%20ЃЃЃЃЃ°%20Ѓ°Ѓ°Ѓ,Ѓ%С2%ВЃЃ°ЃЃЃ,ЃЃЃ°Ѓ,Ѓ.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

160. Афанасьєва М. В. Виборчі технології та виборче право: проблема кореляції. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2009. Т. 8. С. 137–141. URL:

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/654/Afanaseva%20Vyborchi%20tehNologii%20ta%20vyborche%20pravo.pdf?sequence=1>

161. Афанасьєва М. В. Зловживання правом у виборчому процесі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* / голов. ред. С. В. Ківалов ; МОНмолодьспорт України ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Юрид. літ., 2011. Т. 10. С. 153–163. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/657/Afanaseva%20Zlovzhivanny a%20pravom%20u%20vyborchomu%20procesi.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

162. Афанасьєва М. В. Категорія «правові засоби» у виборчому праві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 т. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 254–256.

163. Афанасьєва М. В. Критерії законодавчого проектування виборчої системи в Україні. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу: у 2 т. / Нац. ун-т «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. Т. 1. С. 270–272. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/633/Afanaseva%20Kriterii%20za konodavchogo%20proektuvannya%20vyborchoi%20systemy%20v%20Ukraini.pdf?sequence=1>

164. Афанасьєва М. В. Критерії законодавчого проектування територіальної організації виборів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 17–23. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/632/Afanaseva%20Kriterii%20za koNdav4ogo%20proektuvannya%20terit.pdf?sequence=3>

165. Афанасьєва М. В. Перспективи електронного голосування в Україні: політична та громадська дискусії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022 № 57. С. 18–23. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/4.pdf>

166. Афанасьєва М. В. Перспективна та ретроспективна оцінка ефективності виборчого законодавства. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) : у 2 т. / НУ «ОЮА» ; відп. за вип. В. М. Дрьомін ; передм. С. В. Ківалов. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1 / привітання С. В. Ківалова. 2013. С. 277-278.

167. Афанасьєва М. В. Повоєнні вибори в Україні: ключові питання та майбутні виклики. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матеріали круглого столу / Нац. ун-т «Одеська юридична академія», кафедра міжнародного та європейського права (м. Одеса, 10 лют. 2023 р.). Одеса, 2023. С. 71–77. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/23634/Афанасьєва%20М.%20В.%20Повоєнні%20вибори%20в%20Україні%20ключові%20питання%20та%20майбутні%20виклики.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

168. Афанасьєва М. В. Поняття «виборча система»: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Митна справа*. 2012. № 2 (80). Ч. 2, к. 2. С. 318–327.

169. Афанасьєва М. В. Телеологічний та технологічний критерії ефективності виборчого законодавства. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2010. № 2. С. 72–77. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/646/Afanaseva%20Teleologichiy%20ta%20teh%20nologichniy%20kriterii%20vyborchogo%20zakodavstv.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

170. Афанасьєва М. В., Стоянов М. М. Електронне голосування в судових рішеннях: міжнародний досвід. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 55. С. 18–22.

171. Барабаш Ю. Г. Нариси з конституційного права : зб. наук. пр. Харків : Право, 2012. 160 с.

172. Белікова М. І. Концепції розвитку електронного урядування та електронної демократії в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. № 35. С. 137–146.

173. Богдан Ю. І., Весела О. О. Аналіз існуючих систем голосування. *Східноєвропейський журнал передових технологій*. 2016. № 1 (2). С. 34–39.

174. Богів Я. С. Безпосередня демократія як форма реалізації народного суверенітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 205–213.

175. Ботнаренко І. А. Інтернет-технології у виборчих кампаніях: сучасні тенденції використання. 2022. November 28. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/290/7964/16618-1?inline=1%20IA%20Botnarenko.%20Publishing%20House%20%E2%80%9CBaltija%20Publishing%E2%80%9D,%202023%20-%20baltijapublishing.lv>

176. Бурда С. Я. Адміністративно-правовий захист учасників виборів і референдумів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2010. 223 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/306/1/dus%20byrda.pdf>

177. Василевич Ю. В. Досягнення та перспективи використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері політики: електронна демократія. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. Серія: Політологія. 2012. Т. 197. Вип. 185. С. 33–36.

178. Василевич Ю. В. Електронна демократія як засіб подолання кризи довіри до політичної системи. *Гілея*. 2018. Вип. 133. С. 222–225.

179. Венда Г. Стандарти Ради Європи з електронного голосування. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2017. № 1. С. 20–21. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf

180. Верлос Н. В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 2. С. 129–133. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/359/340>

181. Верлос Н. В. Розвиток конституційного права України в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 1. С. 21–25. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2020/3.pdf>

182. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7-9. Ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

183. Висновок № 705/2012 Закону України «Про всеукраїнський референдум» : затв. Радою з питань демократичних виборів на 45-у засіданні (Венеція, 13 черв. 2013 р.) та Венеціанською комісією на 95-й пленарній сесії (Венеція, 14-15 черв. 2013 р.). Страсбург, 17 червня 2013 р. CDL-AD(2013)017. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/01/n7052012-2013.html>

184. Войнова Е. О. Електронна демократія як форма політичної комунікації. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 21–29. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/9531/9462>

185. Впровадження електронного голосування: основні аспекти. Програмний документ. Грудень 2011 р. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/introducing-electronic-voting-essential-considerations-UK.pdf>

186. Гавкалова Н. Л., Єрьомка Д. В. Електронне урядування в системі взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/27533/1/Гавкалова%2C%20Єрьомка%2C%20Тези.pdf>

187. Гаврік Р. До питання про перспективи запровадження електронного голосування в Україні в контексті реалізації концепції розвитку електронної демократії та діджиталізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. № 70. С. 293–296.

188. Грицяк Н. В., Соловійов С. Г. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії : навч.-метод. реком. Київ : НАДУ, 2013. 44 с. URL: <http://academy.gov.ua/NMKD/librarynadu/MoNografiy/c25fded6-553e-4264-8a5e-3a14cea16bfc.pdf>

189. Гусаревич Н. Електронне голосування: концептуальні підходи. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т. 9, № 4. С. 104–110.

190. Дашковська О. Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 235–240.

191. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни : презентація. 2022. / ОПОРА, USAID, KIIS. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/Дослідження%20Демократія,%20права%20і%20свободи%20громадян%20та%20медіаспоживання%20в%20умовах%20війни.pdf

192. Денисюк А. В. Е-демократія в Україні: механізм діалогу чи маніпулювання? URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31637/Денисючка.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

193. Дніпренко Н. К. Е-демократія як нова якість взаємодії влади та громадськості. *Аналітика і влада*. 2012. С. 197–203.

194. Довбенко М. Електронні петиції. Інструменти е-демократії у містах України : Інформ.-аналіт. довід. / за ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. С. 10. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/50/2017--.pdf>

195. Довбиш В. А. Законність та е-демократія: взаємовплив та взаємозалежність. *Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні* : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 15 листоп. 2016 р.). Вінниця, 2017. С. 17–18. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13447/17-18.pdf?sequence=4>

196. Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних (ETSNo181) : протокол Ради Європи від 08.11.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_363#Text

197. Дубас О. П. Електронна демократія: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Вісник Національної академії кадрів культури і мистецтва*. 2011. С. 187–190. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>

198. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг : Аналітичний звіт. Вересень 2022 р. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitichnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-poslug>

199. Електронна демократія. Біла книга державної політики / за ред. С. Панцира. Київ, 2015. 43 с. URL: <http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2016/02/Elektronna-demokratiya.pdf>

200. Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб. : у 15 ч. Ч. 3: Електронна демократія: основи та стратегії реалізації / Н. В. Грицяк, А. І. Семенченко, І. Б. Жиляєв. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 84 с. URL: https://old.suitt.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/Part_003_Feb_2018.pdf

201. Європейська хартія місцевого самоврядування : Хартія Ради Європи від 15.10.1985 / База даних «Законодавство України» ; ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

202. Єдина система місцевих петицій. URL: <https://petition.e-dem.ua>

203. Загальна декларація прав людини : декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

204. Звіт Центральної виборчої комісії за 2022 рік. Центральна виборча комісія. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Report_2022_web.pdf

205. Золотар О. О. Електронна демократія і цифрова диктатура. *Інформація і право*. 2017. № 4 (23). С. 16–25.

206. Інструменти е-демократії у містах України : Інформ.-аналіт. довід. / за ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. 58 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/50/2017--.pdf>

207. Кедді Дж., Вергес К. Електронна демократія: сподівання та проблеми. Київ : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. 164 с.

208. Керівні принципи імплементації положень Рекомендації CM/Rec(2017)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо стандартів е-голосування. *Вибори. Цифрові технології. Права людини* : документ Ради Європи. 2020. С. 57–90. URL: <https://rm.coe.int/elections-digital-technologies-human-rights/16809fa91c>

209. Клімушин П. С. Стратегії та механізми електронного урядування в інформаційному суспільстві : монографія. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2016. 524 с.

210. Клімушин П. С., Спасібов Д. В. Механізми електронного урядування в інформаційному суспільстві : монографія / за ред. О. В. Радченка. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2017. 116 с.

211. Ключковський Ю. Б. Загальні проблеми реформування виборчої системи в Україні. *Вибори та демократія*. 2008. № 4 (18). С. 87–92.

212. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf>

213. Ключковський Ю. Принцип верховенства права і виборче законодавство Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наук. статей / гол. ред. А. Мелешевич. Київ : Дух і літера, 2013. С. 421-441.

214. Ковриженко Д. Е-технології у виборах: міжнародні стандарти та виклики. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2017. № 1. С. 22–23. URL: <https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/20171VisnikCvk.pdf>

215. Кодекс належної практики 2002 року у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальний звіт (2002). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 2-е вид., випр. і допов. Київ, 2009. 500 с.

216. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь : ухв. Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18–19 жовт. 2002 р.). Страсбург, 30 жовтня 2002 р. CDL-AD(2002)023rev. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf

217. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. / База даних «Законодавство України» ; ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_207

218. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text

219. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 р. (ETS№108) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_326

220. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

221. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text

222. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

223. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав (CDL-EL(2006)031rev) : Конвенція Співдружності Незалежних Держав від 07.10.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_622#Text

224. Константи́нівська А. Електронне голосування як інструмент електронної участі громадян. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 20. С. 162–167.

225. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

226. Котова Л. В., Тютюнник В. К. Особливості правового регулювання електронного урядування в Україні: проблеми впровадження та перспективи розвитку. URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/2018-рік.pdf#page=86>

227. Кривошеин В. В. Риски постпандемической трансформации демократии: мировые тенденции и украинские реалии. *Pale (Post-Apocalyptic LifeEra) – 2020* : international conference (22nd May 2020). URL: <http://surl.li/nnugn>

228. Кривошеин В. Ризики впровадження е-голосування в Україні в контексті постпандемічної трансформація демократії. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2020. Т. 3, № 2. С. 131–138. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/1031>

229. Кузьменко В. Трансформація технологій демократичного управління в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 3 (34). С. 49–54.

230. Кулі-Іванченко К. К. Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 69. С. 52–58.

231. Кулі-Іванченко К. К. Міжнародні соціальні стандарти прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 1. С. 55–58.
232. Кулі-Іванченко К. К. Становлення та розвиток взаємодії громадянського суспільства та держави: аналіз доктринальних джерел та законопроектних робіт. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. № 56. Т. 1. С. 51–56.
233. Куфтирєв П. В. Юридичний зміст поняття електронної демократії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 83. С. 92–99.
234. Латковська Т. А. Володіння державною мовою як один із виборчих цензів сучасної України. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 14–17. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2022/3.pdf
235. Латковська Т. А., Гриб А. Д. Впровадження інформаційних технологій у фінансово-правову сферу та їх вплив на правову культуру. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 1. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/1_2022/15.pdf
236. Ліщитович Л. Формування системи масового безперервного навчання населення – основа побудови нової ноосферної цивілізації. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 3. С. 10–18.
237. Лобойко С., Наход М., Хуткий Д., Ємельянова А., Довбенко М., Завадська П. Інструменти е-демократії у містах України : Інформ.-аналіт. довід. / за ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. 58 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/50/2017--.pdf>
238. Лопушинський І. Електронна демократія та електронне врядування: досвід США для України. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. № 2. С. 60–68.
239. Магера А. Використання електронних реєстрів у виборчому процесі в Україні та шляхи оптимізації. URL: <https://rm.coe.int/study-elections-lists-andrii-magera/16809ec314>

240. Маурер А. Д. Цифрові технології у виборах: питання, висновки та перспективи. *Рада Європи*. 2020. URL: <https://rm.coe.int/publication-digital-tech%E2%84%96logies-regulations-ukr/16809e8040>

241. Маурер А. Д. Розробка нормативно-правової бази щодо цифрових технологій, які використовуються у виборчому циклі. *Цифрові технології у виборах. Питання, висновки та перспективи*. Рада Європи, 2020. С. 1–44. URL: <https://rm.coe.int/publication-digital-tech%logies-regulations-ukr/16809e8040>

242. Махначова Н. М. Е-демократія як інструмент розвитку громадянського суспільства та ефективного партнерства в публічній сфері. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1320>. DOI: 10.32702/2307-2156-2018.10.23

243. Мещеряков В. С. Електронна демократія. URL: <http://kds.org.ua/blog/elektronna-demokratiya>

244. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. / База даних «Законодавство України»; ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

245. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

246. Міхейченко М. А. Політична участь громадянського суспільства та світова практика електронної демократії: до проблеми ефективності запровадження. *Грані*. 2016. № 6 (черв.). С. 20–25. URL: http://repository.dnu.dp.ua:1100/?page=inner_material&id=6358

247. Мішина Н. В. Виконання рішень Європейського суду з прав людини органами місцевого та регіонального самоврядування. *Актуальні публікації* : наук. пр. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». 2023. Т. 33. С. 52–57. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom33/7.pdf>

248. Мурач Д. В. Електронні вибори як прояв сучасної демократії. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (м. Суми, 21–22 трав. 2020 р.). Суми : СумДУ, 2020. Ч. 1. С. 78–81.

249. Наумкіна С. М., Семенченко М. Ф. Е-демократія vs цифровий тоталітаризм у політичному аналізі. *Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)* : VIII Методологічні читання. С. 64–66. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/Zbirnyk-tez_Metodolohichni-chytannia_10.12.2021.pdf#page=64

250. Оніщук М. В. Законодавчі референдуми і законодавча референдна демократія: теоретико-методологічні та нормопроєктні аспекти. *Економіка та право*. 2009. № 3 (25). С. 5–10.

251. Павзюк А. А. Застосування е-технологій у процедурі встановлення результатів виборів. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та напрямки розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 13–15.

252. Павзюк А. А. Окремі проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.). Одеса, 2023. Т. 1. С. 300–303.

253. Павзюк А. А. Первинні умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. Т. 1. С. 377–378.

254. Павзюк А. А. Процедура встановлення результатів виборів при застосуванні е-технологій в Україні. *Держава та регіони*. 2021. Вип. № 3 (73). С. 194–197.

255. Павзюк А. А. Умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. № 8. С. 405–408.

256. Павзюк А. А. Щодо результатів опитування з використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2023. Вип. № 3 (55). С. 242–245.

257. Павзюк А. А. Щодо статистичних даних з опитування про використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Восьмі Таврійські юридичні наукові читання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16–17 черв. 2023 р.)*. Київ, 2023. С. 197–200.

258. Павзюк А. А. Шляхи розвитку основ безпосередньої демократії в Україні в контексті е-технологій. *Науковий юридичний журнал. Правові новели*. 2021. Вип. № 15. С. 232–238.

259. Павзюк А. А. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: оприлюднення результатів. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2022. Вип. № 7 (51). С. 234–238.

260. Павленко І. А., Даниляк О. О., Макаров Г. В., Руденко А. В. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2019. 65 с.

261. Панцир С., Когут А. Е-демократія в Україні: рекомендації щодо впровадження політики та забезпечення її результативності. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf>

262. Пехник А. В., Дзюбенко Ю. М. Безпосередня демократія як форма реалізації народовладдя в Україні на місцевому рівні. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 61. С. 275–285.

263. Письменний І. В., Липовська Н. А. Громадянський діалог як форма взаємодії між владою та суспільством. *Аспекти публічного управління*. 2019. № 3 (9). С. 5–11. URL: <https://doi.org/10.15421/151566>

264. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.

265. Подвірна Н. С. Е-демократія як механізм політичної взаємодії. *Сучасна парадигма публічного управління* : зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 листоп. 2020 р.). Львів, 2020. С. 338–344. URL: <https://ir.vtei.edu.ua/g.php?fname=27127.pdf>

266. Посібник зі спостереження за виборами. 5-е вид. / ОБСЄ/БДПЛ. 2006 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/7/14352.pdf>

267. Пояснювальна записка до Рекомендації CM/Rec(2017)5 Комітету Міністрів державам-членам щодо стандартів е-голосування : схв. Комітетом Міністрів Ради Європи 14 червня 2017 р. на 1289-у засіданні заступників міністрів. *Вибори. Цифрові технології. Права людини* : док. Ради Європи. 2020. С. 15–26. URL: <https://rm.coe.int/elections-digital-technologies-human-rights/16809fa91c>;

268. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію "Запровадження системи електронного голосування в Україні"». *ЛИГА:ЗАКОН* : інформ.-правова система. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF6OG00A?an=63>

269. Прієшкіна О. В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії : навч. посіб. Київ : Кондор, 2004. 336 с.

270. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26 січня 2021 р. № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>

271. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text>

272. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : Указ Президента України від 29 липня 2019 р. № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text>

273. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

274. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22 травня 2003 р. № 852-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#Text>

275. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>

276. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

277. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019–2020 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. № 405-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-p>

278. Про затвердження Порядку фінансування виборчих комісій, обліку надходження та використання коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів народних депутатів України, та звітності окружних виборчих комісій : постанова Центральної виборчої комісії від 10 січня 2002 р. № 36. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0036359-02#Text>

279. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

280. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>

281. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

282. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>

283. Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні : постанова Центральної виборчої комісії від 27 вересня 2022 р. № 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-22#Text>

284. Про публічні електронні реєстри : Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1907-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text>

285. Про Стратегічний план Центральної виборчої комісії на 2020–2025 роки : постанова Центральної виборчої комісії від 11 червня 2020 р. № 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-20#n10>

286. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text>

287. Про схвалення Концепції створення Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії : постанова Центральної виборчої комісії від 29 жовтня 2021 р. № 447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0447359-21#Text>

288. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : протокол Ради Європи від 30 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text

289. Равлюк А. Г. Конституційно-правові засади проведення загальнодержавного референдуму: порівняльно-аналітичне дослідження : дис.

... д-ра філос. : 081. Ужгород, 2021. 219 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/41370>

290. Резолюція 1459 (2005) Про усунення обмежень на право голосу. *Вибори. Цифрові технології. Права людини* : Документи Ради Європи. 2020. С. 5–8. URL: <https://rm.coe.int/elections-digital-technologies-human-rights/16809fa91c>

291. Рекомендації міжнародної конференції «Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи» (м. Київ, 27–28 берез. 2017 р.). *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2017. № 1. С. 44–46. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf

292. Рекомендація R(99)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту недоторканності приватного життя в інтернеті. Керівні принципи захисту особи щодо збору та обробки персональних даних на інформаційних магістралях : затв. Комітетом Міністрів 23 лютого 1999 р. на 660-у засіданні Постійних представників при Раді Європи. 2005 / Міністерство юстиції України : офіційний веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

293. Референдуми в Європейському Союзі / за ред. Д. С. Ковриженка. Київ : ФАДА, ЛТД, 2007. С. 65–67.

294. Речицький В. До питання про конституційно-правові гарантії народного суверенітету в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4. С. 168–177.

295. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на

референдумі) від 16 квітня 2008 р. № 6-пп/2008 у справі № 1-2/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#Text>

296. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування : аналіт. доп. / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2019. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/dopovid-1.pdf>

297. Романчук О. З., Бисага Ю. М., Берч В. В., Нечипорук Г. Ю., Чечерський В. І Електронне урядування: конституційно-правове дослідження : монографія. Ужгород : РІК-У, 2021. 193 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/29812https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37492/1/РОМАНЧУКМОНОГРАФІЯ.pdf>

298. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 75–92.

299. Ряховська Ю. Ю. Переваги та недоліки впровадження електронного уряду в країні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1380>

300. Сінькевич О. В. Місцеві вибори в Україні: до питання обрання виборчої системи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 45–47. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/juspradenc57.pdf#page=45>

301. Стогова О. В., Мурач Д. В. Електронне голосування: проблеми та перспективи запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 38–40.

302. Токар-Остапенко О. В. Дистанційне електронне голосування як механізм реалізації виборчих прав громадян України, що перебувають за кордоном (у контексті застосування європейських стандартів електронного голосування) : аналіт. доп. / Національний інститут стратегічних досліджень.

Київ, 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_15_2021.pdf

303. Токар-Остапенко О. В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні / Національний інститут стратегічних досліджень : аналіт. матеріал. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf>

304. Токвиль А. Демократия в Америке / пер. с франц. 2-е изд. Москва : Весь мир, 2000. 560 с.

305. Томкова Й., Хуткий Д. Аналітичні записки з ефективного е-урядування. Київ, 2017. Вип. 2: Втілення е-демократії: Спектр інструментів та варіанти вибору. URL: <http://surl.li/nnjjc>

306. Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів : матеріали круглого столу (м. Одеса, 10 лют. 2023 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 108 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/23440>

307. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). Москва : Юристъ, 2001. 292 с.

308. Щебетун І. С., Довгань Б. В. Електронна демократія: досвід зарубіжних країн і перспективи її впровадження в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 148–153. URL: <http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/22020/part1/26.pdf>

309. Щербанюк О. В. «Демократія участі» народу у законотворчі процеси: міжнародний досвід. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 172–176.

310. Щербанюк О. В. Народна законодавча ініціатива: європейська та національна практика. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 81–84.

311. Щербанюк О. Принцип демократії та народовладдя в судовому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1. № 75. С. 138–141.

312. Ярош О. Моніторинг виборів як чинник демократичного розвитку українського суспільства: гендерний аспект. *Наукові записки Інституту*

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
2016. Вип. 3-4. С. 313–323.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Павзюк А. А. Процедура встановлення результатів виборів при застосуванні е-технологій в Україні. *Держава та регіони*. 2021. Вип. 3. С. 194–197.

2. Павзюк А. А. Умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 8. С. 405–408.

3. Павзюк А. А. Шляхи розвитку основ безпосередньої демократії в Україні в контексті е-технологій. *Науковий юридичний журнал. Правові новели*. 2021. Вип. 15. С. 232–238.

4. Павзюк А. А. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: оприлюднення результатів. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2022. Вип. 7. С. 234–238.

5. Павзюк А. А. Щодо результатів опитування з використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Knowledge. Education. Law. Management nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2023. Вип. 3 (55). С. 242–245.

Наукові публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

6. Павзюк А. А. Первинні умови впровадження е-технологій у народне волевиявлення. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична*

академія» та 175-річчя Одеської школи права) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. Т. 1. С. 377–378.

7. Павзюк А. А. Застосування е-технологій у процедурі встановлення результатів виборів. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та напрямки розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих учених (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 13–15.

8. Павзюк А. А. Окремі проблеми використання е-технологій при здійсненні народного волевиявлення. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.). Одеса, 2023. Т. 1. С. 300–303.

9. Павзюк А. А. Щодо статистичних даних з опитування про використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. *Восьмі таврійські юридичні наукові читання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16–17 черв. 2023 р.). Київ, 2023. С. 197–200.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Окремі напрями роботи, основні ідеї, положення і висновки дисертаційного дослідження були апробовані на всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема таких, як: міжнародна науково-практична конференція «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) (м. Одеса, 17 червня 2022 р.), Всеукраїнська наукова конференція молодих учених «Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.), міжнародна науково-практична конференція

«Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.), міжнародна науково-практична конференція «Щодо статистичних даних з опитування про використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні. Восьмі таврійські юридичні наукові читання» (м. Київ, 16-17 червня 2023 р.).

Додаток 2**Анкетування для громадян України щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні**

Назва анкети: «Використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні».

Основна мета: Дізнатися ставлення громадян України до використання е-технологій у волевиявленні та визначити можливі напрями їх розвитку.

Респонденти: громадяни України.

Інструкція: Будь ласка, відповідайте на запитання, вибравши один із поданих варіантів відповіді.

1. Ваш вік:

- а) 18-24 років
- б) 25-34 років
- в) 35-44 років
- г) 45-54 років
- д) 55 років і старше

2. Ваша стать:

- а) Чоловіча
- б) Жіноча
- в) Інша

3. Ваш регіон проживання:

(Відкрийте список регіонів України та виберіть свій)

4. Ваша роль у виборчому процесі:

- а) Громадянин-виборець
- б) Член виборчої комісії
- в) Представник політичної партії
- г) Представник громадської організації

д) Інше (вказіть)

5. Чи користуєтеся ви електронними сервісами (ЕЦП, «Дія» тощо)?

а) Так, регулярно

б) Так, іноді

в) Ні

6. Чи підтримуєте ви впровадження е-голосування в Україні?

а) Так

б) Ні

в) Важко сказати

7. Які переваги е-голосування, на вашу думку, найбільш важливі?

(Виберіть до 3-х варіантів)

а) Зручність і швидкість

б) Відсутність черг

в) Зменшення впливу адміністративного ресурсу

г) Зниження ризику порушень і фальсифікацій

д) Економія коштів на проведення виборів

е) Інше (вказіть)

8. Які ваші страхи та занепокоєння щодо е-голосування? (Виберіть до 3-х варіантів)

а) Недостатній рівень захисту від хакерів

б) Відсутність анонімності

в) Технічні проблеми

г) Неможливість перевірити результати голосування

д) Маніпуляції з результатами голосування

е) Недоступність технологій для всіх громадян

є) Інше (вказіть)

9. Чи готові ви особисто взяти участь в е-голосуванні на наступних виборах?

а) Так, безумовно

- б) Тільки після того, як будуть вирішені мої страхи і занепокоєння
- в) Ні, я віддаю перевагу традиційному голосуванню
- г) Важко сказати

Дякуємо за участь і ваш внесок!

Додаток 3**Результати анкетування для громадян України щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні**

Назва анкети: «Використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в Україні»

Основна мета дослідження: з'ясувати ставлення громадян України до використання е-технологій у волевиявленні та визначити можливі напрями їх розвитку.

Респонденти: громадяни України. Кількість: 2 876 респондентів.

Вікова структура респондентів:

18-24 років: 5.8 %

25-34 років: 26.9 %

35-44 років: 23.1 %

45-54 років: 28.8 %

55 років і старше: 15.4 %

Статева структура респондентів:

Чоловіча: 26.9 %

Жіноча: 73.1 %

Інша: 0 %

Регіональна структура респондентів:

4.1 % з кожної області України

Роль у виборчому процесі:

Громадянин-виборець: 98.1 %

Член виборчої комісії: 0 %

Представник політичної партії: 0 %

Представник громадської організації: 1.9 %

Інше: 0 %

Використання електронних сервісів:

Так, регулярно: 67.3 %

Так, іноді: 30.8 %

Ні: 1.9 %

Ставлення до впровадження е-голосування:

Так: 36.5 %

Ні: 46.2 %

Важко сказати: 17.3 %

Переваги е-голосування:

Зручність і швидкість: 44.2 %

Відсутність черг: 26.9 %

Зменшення впливу адміністративного ресурсу: 19.2 %

Зниження ризику порушень і фальсифікацій: 36.5 %

Економія коштів на проведення виборів: 50 %

Інше: 1.9 %

Страхи та занепокоєння щодо е-голосування:

Недостатній рівень захисту від хакерів: 48.1 %

Відсутність анонімності: 32.7 %

Технічні проблеми: 34.6 %

Неможливість перевірити результати голосування: 34.6 %

Маніпуляції з результатами голосування: 59.6 %

Недоступність технологій для всіх громадян: 69.2 %

Інше: 1.9 %

Готовність взяти участь в е-голосуванні:

Так, безумовно: 38.5 %

Тільки після того, як будуть вирішені мої страхи та занепокоєння:
23.1 %

Ні, я віддаю перевагу традиційному голосуванню: 34.6 %

Важко сказати: 3.8 %

Додаток 4

Інтерв'ювання
«Визначення перспектив використання е-технологій у здійсненні
народного волевиявлення в Україні»

На сьогоднішній день е-технології використовуються дедалі частіше для забезпечення участі громадян у процесах прийняття рішень. Проте таке використання електронних систем стикається з різними проблемами. Ми хотіли б отримати ваші професійні думки щодо окремих проблем, а також способів їх вирішення. Будь ласка, представтеся та опишіть свій досвід у сфері виборчого процесу й е-технологій.

Будь ласка, поділіться своїми поглядами щодо таких питань:

1. Кібербезпека при використанні е-технологій для голосування:

- Які основні проблеми кібербезпеки виникають при використанні е-технологій для народного волевиявлення?
- Які потенційні загрози існують (злом е-систем, маніпуляція даними і штучний тиск на виборців через фальшиві повідомлення в соціальних мережах)?
- Які заходи можуть бути вжиті для покращення кібербезпеки та запобігання подібним загрозам?

2. Доступність і універсальність е-технологій для народного волевиявлення:

- Які проблеми виникають щодо доступності й універсальності е-технологій для різних груп населення?
- Які можливі шляхи поліпшення доступності та забезпечення інклюзивності в процесі е-голосування?

3. Правове регулювання використання е-технологій у народному волевиявленні:

- Які правові аспекти пов'язані з використанням е-технологій у народному волевиявленні?
 - Які правові вимоги треба встановити до е-технологій та їх застосування в різних видах народного волевиявлення?
4. Технічні аспекти розробки і впровадження е-технологій у народному волевиявленні:
- Які сучасні тенденції та новітні рішення в галузі е-голосування ви можете відзначити?
 - Які можливості блокчейн-технологій, мобільних додатків та хмарних сервісів для поліпшення ефективності й безпеки процесу голосування?
5. Прозорість і контроль над використанням е-технологій у народному волевиявленні:
- Як можна забезпечити відкритість і перевірку результатів голосування при використанні е-технологій?
 - Які механізми нагляду за діяльністю органів і установ, що займаються е-голосуванням, можуть бути використані?
6. Соціальні аспекти використання е-технологій у народному волевиявленні:
- Які проблеми довіри до е-голосування існують та який вплив вони справляють на політичну участь громадян?
 - Які стратегії можуть бути використані для вирішення проблеми «цифрового розколу» та залучення громадян до активного використання е-технологій у народному волевиявленні?
7. Навчання і розвиток навичок використання е-технологій для народного волевиявлення:
- Які методи і програми навчання можуть бути використані для підвищення навичок громадян у використанні е-технологій?
 - Які ресурси і підтримка можуть бути надані для розвитку цих навичок?

8. Міжнародний досвід використання е-технологій у народному волевиявленні:

- Які позитивні приклади використання е-технологій у народному волевиявленні в різних країнах ви можете відзначити?
- Які виклики і проблеми виникають при впровадженні е-голосування, включаючи правове регулювання і механізми контролю?
- Які можливості співпраці й обміну досвідом між різними країнами в галузі використання е-технологій у народному волевиявленні?

9. Етичні питання використання е-технологій у народному волевиявленні:

- Які потенційні етичні проблеми виникають при використанні е-технологій у народному волевиявленні?
- Які можливі шляхи забезпечення етичного використання е-технологій у процесі народного волевиявлення?

10. Довіра до е-голосування:

- Які фактори впливають на рівень довіри громадян до е-голосування?
- Як можна зміцнити довіру громадян до е-технологій у процесі народного волевиявлення?
- Які ініціативи та заходи можуть бути прийняті для забезпечення високої довіри громадян до е-голосування?

11. Перспективи розвитку та використання е-технологій у народному волевиявленні:

- Які моделі й варіанти ймовірних сценаріїв розвитку та використання е-технологій у народному волевиявленні ви бачите?
- Які потенційні переваги і виклики пов'язані з цими перспективами?

Завершення інтерв'ю: Дуже вдячні за вашу участь у цьому інтерв'ю. Ваші відповіді допоможуть нам краще зрозуміти проблеми і можливості використання е-технологій у народному волевиявленні.